

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (511)
липень – серпень
2013

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16

Гарн. Century Schoolbook

Папір офсет. №1. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21

Тираж 650 прим. Зам. №972

Підписано до друку 27.08.2013 р.

Свідомство про державну реєстрацію

КВ №263 видане Держкомвидавком

України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета

у ТОВ «Імекс-ЛІТД»

Свідомство ДК №195 від 21.09.2000 р.

Адреса: вул. Декабристів, 29,

м. Кіровоград, Україна, 25006

Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05

+38 (0522) 22-79-30

E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Конструювання чи деконструкція: як повинна виглядати «майбутня історія України»? (*П.Р. Магочій, Торонто, Канада*) 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До річниці незалежності України

Даниленко В.М., Деревінський В.Ф. Державницька діяльність В.Чорновола (1990–1999 рр.) 8

Кузьменко Ю.В. (Ніжин). Партиїно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) 26

Шульга Т.С. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між *raison d'état* і демократичним ідеалом 40

Падалка С.С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990–2000-ні рр.) 48

Ковпак Л.В. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій 63

***

Горобець В.М. «Чорна рада» 1663 р.: подія та її соціополітичний контекст 78

Іваненко О.А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.) 112

Гребень Є.О. (Мінськ, Білорусь). Заходи окупаційної влади у соціальній сфері на території Білорусі (1941–1944 рр.) 136

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Арістов В.Ю. Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття . . . 153

Борчук С.М. (Івано-Франківськ). «Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР 170

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Плохій С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій (*О.Л.Осіпян, Краматорськ*) 193

Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.) (*Н.О.Білоус*) 200

Коник О. Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) (*В.С.Шандра*) 204

Палієнко М. Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні (*М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко*) 210

ХРОНІКА

- Ясь О.В.** Міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історієписання» та круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах» 216
- Литвин М.Р. (Львів), Серета О.В. (Львів).** III наукові читання імені академіка Я.Ісаевича 223
- Морозова О.С.** Міжнародна наукова конференція «Історія України ХХ ст. у висвітленні сучасної закордонної історіографії» 225

ЮВІЛЕЇ

- Реєнт О.П.** До 70-річчя доктора історичних наук, професора П.В.Доброва ... 227

IN MEMORIAM

- Сохань Павло Степанович** 230
- Шевченко Віктор Миколайович** 236

- Нові надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ..... 238

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Гжизця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

***

Шановні читачі, у цьому числі журналу в рубриці «Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація» редакція продовжує публікувати відгуки (попередні див.: УІЖ. – 2013. – №1) на статтю Г.В.Касьянова й О.П.Толочка «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України», надруковану в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р.

***

Конструювання чи деконструкція: як повинна виглядати «майбутня історія України»?*

Із великим зацікавленням я прочитав статтю Г.В.Касьянова й О.П.Толочка «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України». Передусім мені хотілося б висловити вдячність редакції «Українського історичного журналу» за привернення моєї уваги до даної статті та запрошення до дискусії, якщо вона викличе мій інтерес.

З перших рядків статті київських колег три речі стають очевидними: 1) що еліта науковців-істориків у сучасній Україні з якихось причин вважає своїм обов'язком написати та опублікувати нове «остаточне» видання багатотомної історії України; 2) що колег Г.В.Касьянова і О.П.Толочка не задовольняє манера, в якій були написані всі існуючі до сьогодні історії України; 3) автори вважають самий жанр національної історії таким, що вичерпав інтелектуальний ресурс для саморозвитку (с.11)**.

Перш ніж продовжувати, слід роз'яснити питання термінології. Схоже, що автори використовують термін «нація» на означення явища, для дефініції якого я вживаю «національність» (свою позицію на цей предмет відстоюю в іншому місці, див.: Ейдос. – 2008. – Вип.3). Під національністю я розумію групу людей, яких об'єднує одна або кілька наступних рис: окрема спільна територія (можливо, але не обов'язково, державність), мова, історична традиція, релігія, культурні цінності та етнографічні особливості. Використовуючи термін «національність», я хотів би прояснити різницю між людьми, з одного боку, і державою – з іншого. Є два різних поняття, для визначення яких у багатьох мовах існує лише одне слово: «нація». Отже, під «національною історією» можна розуміти як історію держави, так і історію народу. На моє глибоке переконання, це

* Переклад з англійської мови – Надія Кушко (Торонто, Канада)

** Тут і нижче вказано сторінки з публікації Г.В.Касьянова й О.П.Толочка в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р. (прим. ред.).

два докорінно відмінні різні жанри історієписання – чи такі, що повинні бути відмінними.

На початку статті Г.В.Касьянов і О.П.Толочко декларують своє розуміння основних характеристик національної історії: 1) її телеологічний характер; 2) її функціонування на двох рівнях, а саме «як навчальна дисципліна та як “академічний” канон»; 3) що вони приймають як аксіому, що нація (за нашою термінологією – національність) існувала завжди. Критикуючи ці риси національної історії як жанру, колеги Г.В.Касьянов і О.П.Толочко долучаються до численної когорти істориків в інших країнах, які протягом десятиліть, і з тих же причин, висловлювали скептичне ставлення щодо цінності національної історії. Однак вони, здається, не визнають, що багато їхніх колег в інших країнах вже намагалися поліпшити мистецтво написання національної історії, викоринюючи зі своїх нарративів риси, означені вище як «вади».

Нам здається, що Г.В.Касьянов і О.П.Толочко щиро вважають, нібито вони зробили вражаюче спостереження, що «сучасність визначає минуле» і що «Історія Бельгії» Анрі Піренна виглядає «доволі абсурдною», оскільки є прикладом «конструктивістської історіографії» (с.12). Безумовно, сучасне визначає минуле, тому що це історики, які створюють минуле, а отже ми всі, є конструктивістами. Невже колеги Г.В.Касьянов і О.П.Толочко дійсно думають, що професія історика полягає у чомусь іншому? Невже вони справді вважають, що існує «минула реальність», яка може бути повністю зрозумілою лише за умови правильного методологічного підходу і, звичайно, при рішучому відкиненні всіх ідеологічних й телеологічних понять?

«Конструктивістові» Анрі Піреннові Г.В.Касьянов і О.П.Толочко протиставляють «деконструктивіста» Іммануїла Валлерштайна. Схоже, що колеги Г.В.Касьянов і О.П.Толочко раді представити себе в ролі деконструктивістів, принаймні настільки, наскільки вони бажають підважити й відкинути те, що вони вважають невідповідним нинішній добі: практику написання національної історії та ідеологічно підозрілий мастер- або гранд-нарратив, що знаходить своє відображення в таких історіях. Здійснивши деконструкцію всього вищеприписаного, що пропонують панове Г.В.Касьянов і О.П.Толочко як конструктивну йому заміну?

Перша їх скарга полягає в тому, що національні історії за самою своєю природою не призначені для того, аби читач дізнався «щось нове про минуле», або щоб допомогти тому ж читачеві «дізнатися про новітні тенденції в науці» (с.13). Це здається дивним, оскільки численні недавні історичні дослідження в посткомуністичних країнах від Естонії до Румунії, які Г.В.Касьянов і О.П.Толочко оцінюють дуже скептично, таки доносять до читачів багато нової інформації про минуле (пам'ятаєте всі ці «білі плями», які повинні бути заповнені?). У працях деяких із кращих авторів ці національні нарративи також представляють елементи нових концептуальних і методологічних підходів, призначених для кращого розуміння минулого.

Г.В.Касьянов і О.П.Толочко також нагадують нам про те, що «національна історія – це свого роду “біографія” нації» (с.6). Це досить справедливе твердження, але національні історії не повинні бути тільки історіями народів,

вони також можуть бути історіями держав. Більше того, такі національні історії можуть описувати територію як до утворення держави на ній, так і після її зникнення. Однак саме у цьому пункті Г.В.Касьянов і О.П.Толочко категорично відкидають такий підхід. Усі майбутні «національні» історії повинні бути написані, як стверджується у статті, «в ненаціональний спосіб», що, на думку авторів, означає «відкидання тиранії територіальності», тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованої в новітній час (с.14).

Знову ж таки, ми змушені запитати: як повинна, на думку колеґ, виглядати пропонована нова багатотомна історія України? Відповідь Г.В.Касьянова і О.П.Толочка представлена в термінах настільки розпливчастих, що навіть важко здогадатися про їх зміст: «Майбутня “історія України” може бути насправді описом суми історичних досвідів (не обов’язково пов’язаних між собою) з власними смислами, які не корелюють із пізнішими» (с.21). Читачеві, однак, так і не сказано, що є одиницею аналізу. Іншими словами, що розуміється під «Україною», котра, як можна здогадатися, є предметом майбутньої «Історії України»?

Намагаючись конкретизувати свою концепцію, Г.В.Касьянов і О.П.Толочко демонструють як зразок кілька багатотомних історій країн, регіонів та історичних періодів, які знаходяться у процесі або вже опубліковані видавництвом «Cambridge University Press» у Великобританії. Поряд з участю авторів із різних країн, прихильників різних інтелектуальних шкіл, передбачувані переваги історій, опублікованих у Кембриджі, на думку Г.В.Касьянова і О.П.Толочка, у тому, що вони є «deskriptivними», натомість «східноєвропейські національні історії ще й прескриптивні, адже вони наказують, як та що саме треба думати про минуле» (с.16). Так це, чи ні у цих неназваних «східноєвропейських національних історіях», але чи наші київські колеґи справді вірять, що автори історій, опублікованих у Кембриджі, пишуть свої праці в якомусь соціальному вакуумі й навіть думки не мають, аби вплинути на погляди читачів про минуле? Особливо іронічно виглядає увага Г.В.Касьянова і О.П.Толочка до «Кембриджської історії Росії». Вони посилаються лише на том III «Двадцять століття» (том I, присвячений Київській Русі та Московії, побачив світ ще 2006 р.). Попри те, що «Кембриджська історія Росії» написана дуже добре інформованими фахівцями, вона в багатьох відношеннях являє собою дещо «розведена водою» версію традиційного «росієцентричного» погляду на історію Східної Європи. Таким чином, історія Росії вбирає у себе історію Київської Русі, Московського царства, Російської імперії, Радянського Союзу й Російської Федерації, і у цьому нарративі Україна у кращому випадку виступає лише периферійним об’єктом, вартим обговорення лише в одному з двадцяти розділів тому III.

На щастя, у своїй статті Г.В.Касьянов і О.П.Толочко не згадують транснаціоналізм (що б це не означало) як відповідну концептуальну засаду для написання історії, хоча вони, здається, симпатизують цьому підходу в інших своїх історіографічних статтях та нарисах.

На завершення хотілося б висловити спостереження, що Г.В.Касьянов і О.П.Толочко щиро вважають, нібито вони успішно деконструювали й

«розгромили» парадигму національної історії/г'ранд-нарративу. Вони, однак, не пропонують нічого конкретного на заміну. Наскільки мені відомо, за всю свою наукову кар'єру ані Г.В.Касьянов, ані О.П.Толочко не видали повної синтетичної праці з історії України. Можливо, колегам спершу слід спробувати сили в написанні однотомної історії, або принаймні скласти щонайдокладніший, розділ за розділом, план такої історії? Тільки тоді ми зможемо дізнатися, що вони мають на увазі під «майбутньою історією України». І лише тоді ми зможемо відповісти по суті на їх «запрошення до дискусії».

Павло Роберт Марочій
(Торонтський університет, Канада)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До річниці незалежності України

УДК 94 (477) 342.15 «1990/1999» «В.Чорновіл»

В.М.ДАНИЛЕНКО, В.Ф.ДЕРЕВІНСЬКИЙ*

ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА (1990–1999 рр.)

Висвітлюється участь В'ячеслава Чорновола у парламентських виборчих кампаніях 1990, 1994 та 1999 рр., його діяльність як народного депутата України, керівника фракції Народного руху України (НРУ) у Верховній Раді України. Ідеться про його роботу з формування повноцінної законодавчої бази країни, ухвалення законопроектів, які сприяли б реформаційним процесам у державі, утвердженню української державності.

Ключові слова: *Верховна Рада України, В.Чорновіл, вибори, депутат, закон, Народний рух України, парламент, фракція.*

Державна незалежність України – це закономірність історичного процесу, результат тривалого поступального розвитку українського народу. Такий шлях пройшли, проходять чи пройдуть й інші народи світу. Він природний. Цілком закономірно на уламках Російської імперії на початку ХХ ст. виникли народні республіки, в тому числі українська. Однак на перепоні їхній незалежності стала більшовицько-російська сила, яка зуміла встановити диктатуру й ще понад 70 років стримувала державницькі потуги народів. Більшовицька система, як штучна і неприродна, неминуче мала розвалитися, адже вона базувалася на хибній соціально-економічній, політичній і національній доктрині. На кінець 1980-х рр. вона остаточно вичерпала свої можливості. Історичну приреченість російської і радянської імперій розуміли й усвідомлювали борці за незалежність України як у 1917–1921 рр., так і впродовж 1920–1980-х рр. Змінювалися форми боротьби, але мета залишалася незмінною. Усвідомленому вибору українського народу в 1991 р. передувала патріотична діяльність сотень і тисяч борців за національну справу. До них по праву належить В'ячеслав Максимович Чорновіл (1937–1999 рр.). Саме він, як і інші шістдесятники і дисиденти, постав «зв'язковим» між поколіннями борців за свободу. Він же був і серед перших будівничих незалежної держави.

* Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ e-mail: viddil@email.ua

Деревінський Василь Федорович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Уже наприкінці 1980-х рр. В.Чорновіл брав активну участь у виборах вищих та регіональних представницьких органів влади. Під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1989 р. сприяв обранню опозиційних кандидатів, а на виборах 1990 р. до Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради проводив власну виборчу кампанію. На його переконання, це був один із найбільш дієвих методів посилення опозиційних сил, демократизації представницьких органів, зміни сутності влади і наближення часу відновлення незалежності України.

Зважаючи на те, що В.Чорновіл був одним із тих, хто зробив значний внесок в утвердження демократичних принципів парламентаризму в Україні, необхідно ретельно вивчити його діяльність як народного депутата. Розгляд цієї теми дозволить виявити нові особливості становлення багатомірної картини української політичної дійсності, а також відкрити новий аспект життєдіяльності цієї непересічної постаті.

На сьогодні означена тема потребує ґрунтовної наукової розробки, оскільки участь В.Чорновола у виборчих кампаніях до Верховної Ради України у 1990–1999 рр. та його депутатська діяльність залишаються маловисвітленими в історіографії. Деякі моменти його роботи під час парламентських виборів 1989–1990 рр. розглядаються в окремих працях, предметом розгляду в яких є інша проблематика¹. Побіжно це порушується в узагальнюючих дослідженнях, в яких ідеться про події історії України 1990-х рр.² Узагалі до недавнього часу були фактично відсутні наукові розвідки про життєвий шлях В.Чорновола. Лише нещодавно з'явилися статті і книги, в яких розкриваються формування його світогляду, політичні погляди, обставини загибелі тощо³. Суттєвим доповненням, а також і основою для дослідницьких студій є десятитомне видання праць В.Чорновола, яке сприятиме ретельному вивченню його багатогранної особистості, в тому числі державотворчої діяльності⁴.

Кандидатом у народні депутати до Верховної Ради УРСР В.Чорновола було запропоновано висунути на координаційній раді Львівської філії Української Гельсінської спілки 6 листопада 1989 р.⁵ Невдовзі його підтримало також виборче об'єднання опозиційних сил – Демократичний блок та 16 трудових колективів. Суттєва підтримка В.Чорновола та інших кандидатів від демократичних сил громадянами стурбувала владу. Відповідно, на рівні республіки й області здійснювалися спроби протидіяти висуненню незалежних кандидатів⁶. Однак влада втрачала контроль над виборчим процесом, який у попередні десятиліття залишався деформованим.

¹ Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: Політичний портрет Богдана Гориня. – Л., 1997.

² Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000. – 360 с.

³ Василюшин Г. Призначено діяти: В.Чорновіл: Політика та правда життя: У 3 ч. – К., 1998–1999; Деревінський В. Становлення світогляду Вячеслава Чорновола // Українознавство. – 2006. – №1. – С.26–31; Степаненко М. Майже все про загибель В.М.Чорновола. – К., 2006. – 552 с.

⁴ Чорновіл В. Твори: У 10 т. / Ред. кол. А.Пашко (гол.) та ін. – К., 2002–2013.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.271. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3 (Протокол координаційної ради Львівської обласної філії УГС від 6 листопада 1989 р.).

⁶ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: Документи і матеріали: До 20-ї річниці незалежності України. – К., 2011. – С.303, 449–455.

У своїй програмі В.Чорновіл недвозначно зазначив, що перебуває на «позиції повної державної незалежності України як єдиного надійного порятунку від економічної, екологічної, духовної катастрофи для всього населення України, без огляду на національність»⁷. З обранням депутатом Верховної Ради України він мав намір добиватися прийняття низки першочергових законопроектів, зокрема про державний суверенітет, державний устрій, економічну самостійність, власність, землю і землекористування, захист українського довкілля, статус української мови та ін.

За змістом програма В.Чорновола відповідала виборчій платформі кандидатів демократичного блоку, що вже перебували на засадах незалежності. Її опублікували закордонні видання, зокрема, вона була вміщена у часопису українців Польщі «Пертурбанції»⁸.

Результати виборів засвідчили значну підтримку В.Чорновола з боку виборців. За обрання його депутатом Верховної Ради висловилися 55 613 осіб, або 68,60% виборців. Основний його конкурент – перший секретар Шевченківського райкому КПУ м. Львова Ю.Бойченко набрав лише 12,59%, тобто за нього проголосувало 10 207 осіб.

Разом із В.Чорноволом депутатами Верховної Ради УРСР було обрано 11 членів УГС, котрі з іншими представниками Демблоку становили четверту частину депутатів парламенту, що оновився загалом на 90%⁹. Уперше у новообраній Верховній Раді опинилися представники опозиції, більше того – колишні радянські політв'язні. З приходом їх у законодавчий орган республіки було внесено суттєві корективи у його діяльність.

Користуючись чисельною перевагою, комуністична більшість Верховної Ради спробувала на перших пленарних засіданнях приймати ухвали без урахування інтересів меншості. У відповідь представники Демблоку застосовували різні контрзаходи, відмовлялися реєструватися, демонстративно залишали зал засідань, залучали мітингувальників для тиску на депутатів-комуністів тощо.

Одним із найактивніших у цьому протистоянні був В.Чорновіл, який першого пленарного дня роботи Верховної Ради дванадцятого (першого) скликання почав ініціювати різноманітні пропозиції, значну частину з яких уже обговорили або апробували в очолюваній ним Львівській обласній раді. Він виступав за раціональне складення порядку денного, дотримання регламенту проведення сесійних засідань, належне опрацювання та відповідальне ухвалення законопроектів і постанов, відмову від попереднього стилю роботи Верховної Ради, коли в швидкому режимі голосували за прислані з ЦК КПУ численні законопроекти.

Одразу після відкриття сесії Верховної Ради В.Чорновіл запропонував проводити пряму трансляцію її роботи і встановити прямі «гарячі» телефони

⁷ Приватний архів В.Чорновола. – Передвиборча листівка кандидата в народні депутати УРСР по Шевченківському в/о №264 В.Чорновола.

⁸ Див.: Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). – Л., 2011. – С.185.

⁹ Депутати Верховної Ради УРСР від Демократичного блоку // Свобода-Svoboda. – 1990. – 23 March; Поноговський М.І. Національно-державне відродження на сучасному етапі (II пол. 80-х – поч. 90-х рр.). – К., 1993. – С.12.

для того, щоб дати громадянам можливість безпосередньо стежити за її ходом та реагувати на те, що відбувається у сесійній залі. Незважаючи на протидію представників комуністичної більшості, вдалося прийняти постанову про відкритість роботи парламенту для суспільства.

Кандидатуру В.Чорновола було висунуто на посаду голови Верховної Ради. Однак він, як представник Демблоку, відмовився від участі у виборах на користь єдиного кандидата від опозиції І.Юхновського.

Після обрання керівником парламенту секретаря ЦК КПУ В.Івашка демократична меншість оголосила перехід до конструктивної парламентської опозиції, яка 6 червня 1990 р. організаційно оформилась у вигляді Народної ради. Декларацію про її утворення підписали 125 народних депутатів, у тому числі В.Чорновіл.

Поступившись під час виборів керівника парламенту, Демблок усе ж отримав помітні дивіденди у вигляді зміни ставлення до себе з боку як деяких депутатів-комуністів, так і простих громадян. Попри те, що програми кандидатів від Демблоку називали застарілими, декларативними, а виступи І.Драча, В.Чорновола, М.Гориня, Л.Лук'яненка взагалі такими, що викликають занепокоєння, чимало депутатів-комуністів із захопленням висловлювалися про своїх опонентів¹⁰.

У результаті між лідерами Народної ради та головою Верховної Ради В.Івашком було вироблено домовленість про входження депутатів-опозиціонерів у керівництво парламенту і врахування інтересів меншості в регламенті Верховної Ради. Проте не всі члени Народної ради схвалили входження кількох депутатів Демблоку до Президії, вважаючи це рішення помилковим, таким, що забезпечувало прийняття недемократичних законів і постанов Верховної Ради й указів Президії, вело до формування керованої опозиції. 15 червня 1990 р. група народних депутатів Демблоку, які висловлювали зазначене ставлення до входження представників Народної ради у Президію парламенту, створили власну депутатську групу «Радикали», головою якої став В.Чорновіл¹¹.

Наявність у Демблоці яскравих особистостей, які, подібно до В.Чорновола, спрямовували й активізували його діяльність, дала парламентській меншості змогу неодноразово досягати потрібного незалежній Україні результату при ухваленні законопроектів і постанов. Під впливом депутатів Народної ради представники комуністичної більшості почали схилитися до прийняття найважливішого документа першої сесії – Декларації про державний суверенітет України. Від перших пленарних засідань В.Чорновіл наголошував, що до прийняття ухвали про суверенітет політичний і, особливо про економічну незалежність, немає сенсу розглядати економічні, екологічні та інші питання¹². 6 липня 1990 р. він від імені Народної ради оголосив заяву з вимогою

¹⁰ Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання: Перша сесія. – 1990. – №26. – С.8; №27. – С.56; №40. – С.32.

¹¹ Архів Центрального проводу НРУ. – Заява голові Верховної Ради УРСР членів групи «Радикали» від 26 липня 1990 р.

¹² Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання: Перша сесія. – 1990. – №23. – С.10.

відкликати депутатів-комуністів, які без дозволу сесії виїхали до Москви на XXVIII з'їзд КПРС. Пропозицію підтримала більшість депутатів, у тому числі близько 200 комуністів. Після повернення депутатів-комуністів (але без В.Івашка, який склав повноваження і на його місце було обрано Л.Кравчука) прискорилося прийняття декларації, котру визначили як основу для нової Конституції та законів України і яку багато хто сприймав як декларацію про незалежність України. Невдовзі прийняли закон про економічну самостійність, постанови про строкову службу громадян України на її території, свободу друку, було скасовано ст. 6 Конституції про однопартійну систему та ін.

Протистояння парламентської більшості й опозиції загострилося під час студентського голодування у жовтні 1990 р. у Києві. На думку В.Литвина, осіннє студентське голодування в Києві було останнім великим випробуванням для республіканської партійної організації та її представників у Верховній Раді, а далі почалось їхнє нове піднесення¹³. Фактично після студентського голодування влада перехопила ініціативу, а темпи розвитку революційних процесів в Україні сповільнилися¹⁴.

Щоб призупинити наростання політичної активності суспільства, компартія перейшла до контрзаходів. Скориставшись організованою провокацією, комуністична більшість парламенту дала дозвіл на арешт депутата від опозиції С.Хмари, у засобах масової інформації цей арешт використали для створення негативного іміджу демократичних сил. Опозиційну меншість позбавили можливості впливати на хід голосування у парламенті шляхом внесення змін до регламенту. Відповідно, комуністична «група 239», ігноруючи вимоги та пропозиції Народної ради, прийняла низку реакційних ухвал.

На прес-конференції Народної ради після арешту С.Хмари В.Чорновіл висловив думку, що збереження Верховної Ради в існуючому складі недоцільне, адже нічого конструктивного вона вже зробити не може, а пропагандистський ефект від її трибуни значно ослаб¹⁵. На знак протесту проти арешту С.Хмари В.Чорновіл подав на ім'я голови Верховної Ради заяву, в якій зазначив, що до звільнення з-під арешту С.Хмари і створення депутатської комісії щодо розслідування цієї провокації він вважає етично недопустимим для себе брати участь у пленарних засіданнях парламенту. Запропонував аналогічно вчинити іншим представникам Народної ради та створити паралельний народний парламент, який би розглядав ті самі, що й Верховна Рада, та нові законопроекти, доносячи через ЗМІ прийняті рішення до громадян¹⁶. Таким чином, ішлося про створення в Україні ситуації двовладдя, спонукування населення до вибору між Народною радою чи партократією.

Ідеї, що висловлював В.Чорновіл, схвально сприймали громадяни, були підтримані на засіданні Великої ради НРУ. Проте ініціативу В.Чорновола

¹³ Литвин В. М. *Україна: політика, політики, власть: на фоні політичного портрета Л.Кравчука*. – К., 1997. – С.195.

¹⁴ Доній О. Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2009 року?). – К., 1999. – С.9; Хмара С. Дорога до мрії: Вибрані праці: У 2 т. – К., 2005. – Т.1. – С.185.

¹⁵ Чорновіл В. «Чистої води провокація» // За вільну Україну. – 1990. – 17 листопада; Масові мітинги на захист депутата С.Хмари // Там само. – 20 листопада.

¹⁶ Ми із Степаном з радикального крила... [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Там само. – 26 грудня.

схвалили тільки двоє народних депутатів – Б.Бойко та В.Колінець, більшість представників Народної ради вважали такі дії неефективними і вигідними владі, яка цілеспрямовано нагнітала політичну ситуацію в республіці. Народна рада обмежилася заявами і запитами, але вони, без підкріплення дієвим тиском на владу, не давали позитивних результатів. Не досягнувши зрушень у справі С.Хмари, керівництво Народної ради погодилося на одностороннє примирення для того, щоб налагодити роботу Верховної Ради над законопроектами¹⁷. Специфіка провадження представниками Народної ради захисту С.Хмари негативно позначилася на її авторитеті та організаційній єдності.

В'ячеслав Чорновіл не вважав раціональною тактику діяльності, яку Народна рада обрала під час наступу влади на демократичні сили. Він заявив, що більшість опозиціонерів забула головне своє завдання у Верховній Раді й «вирішили добиватися дрібненьких успіхів за принципом: давайте не дратувати партійну більшість, щоб вирвати якийсь пункт у законі, який, до речі, все одно не діятиме»¹⁸. Він надалі відмовлявся брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради. Повернувся до роботи у парламент тільки після звільнення С.Хмари з ув'язнення. Тоді він заявив, що не домагатиметься виходу Народної ради з парламенту, бо через її неоднорідність це нереально. Зважаючи на розкол у комуністичній більшості – появу суверен-комуністів, він вирішив також не порушувати пропагованого ним з початку роботи Верховної Ради дванадцятого (першого) скликання питання про її розпуск, вважаючи, що вона здатна виконати деякі функції на шляху мирного просування України до незалежності¹⁹. Сподівався знайти точки дотику в парламенті із суверен-комуністами (до них належав і голова Верховної Ради Л.Кравчук), які під впливом кількасоттисячної акції «Ланцюг злуки», результатів березневого референдуму, весняних шахтарських страйків тощо почали коригувати свої політичні позиції.

Після відновлення своєї діяльності у Верховній Раді В.Чорновіл надалі перебував серед числа найактивніших депутатів, які відстоювали право українського народу на незалежність. Наполегливо вимагав відмовитися від підписання союзного договору, відкрито говорив Л.Кравчуку, що його участь у ново-огарьовському процесі однозначно кваліфікуватимуть як зраду України²⁰. Коли у СРСР відбулася спроба державного перевороту, В.Чорновіл, на відміну від багатьох, був до нього готовий ідейно й організаційно, передбачивши його ще в кінці 1990 – на початку 1991 рр. Уже на першій прес-конференції представників Народної ради він заявив, що відбувається антиконституційний переворот, який організувало керівництво КПРС за підтримки КДБ, міліції та армії²¹. Він вимагав негайно скликати позачергову сесію Верховної Ради для

¹⁷ Юхновський І.Р. Україна – незалежна держава: виступи, аналітичні статті. – Л., 1994. – С.10.

¹⁸ На хвилях стихії впливають авантюристи [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Молодь України. – 1991. – 6 червня.

¹⁹ В'ячеслав Чорновіл відкриває Америку // За вільну Україну. – 1991. – 21 травня.

²⁰ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Упор. В.Сергійчук. – К., 2009. – Т.10: Відродження і утвердження української державності (1987–2005). – С.268–269.

²¹ Чорновіл В. Це був партійно-мілітарний путч // Хроніка опору: Зб. мат. / Упор. Л.Танюк. – К., 1991. – С.367–368.

визначення офіційного ставлення парламенту до заколоту. Коли Л.Кравчук не дозволив В.Чорноволу бути присутнім 19 серпня 1991 р. на засіданні Президії Верховної Ради, він передав членові Президії Д.Павличку заяву Львівської обласної ради щодо ДКНС, яку той зачитав на засіданні цього органу влади, і на її основі склали текст заяви Президії, під котрою підписалися семеро членів. За участі В.Чорновола було ухвалено інші рішення, що дозволяли наповнювати реальним змістом проголошену незалежність.

Після 24 серпня 1991 р. В.Чорновіл не підтримав висловленої деякими депутатами ідеї негайного розпуску Верховної Ради до президентських виборів, вважаючи таке рішення передчасним. З обранням Президентом України Л.Кравчука В.Чорновіл висловив вимогу провести перевибори парламенту як такого, який був обраний у період тоталітаризму і був нездатним ефективно працювати на розбудову української держави²². В ході президентської кампанії подібні ідеї також висловлювали інші кандидати в Президенти України. Однак Л.Кравчук не підтримував ідеї перевиборів ані під час президентської кампанії, ані після свого обрання, вважаючи Верховну Раду спроможною і надалі виконувати свої функції. Він припускав, що перевибори можна провести у січні 1993 р., коли у грудні 1992 р. буде прийнято Конституцію²³. Підтримав Л.Кравчука в цьому питанні новообраний голова Верховної Ради України І.Плющ²⁴. Позицію керівництва країни схвалили лідери Народної ради, у тому числі голова НРУ І.Драч, які сподівалися, що чинна Верховна Рада буде здатна законодавчо забезпечити розгортання реформаторського процесу в державі²⁵.

Відмову значної частини представників Народної ради від перевиборів парламенту В.Чорновіл вважав серйозною помилкою демократичних сил, оскільки без здійснення політичних реформ (у тому числі й зміни уряду) неможливо було провести економічні та інші перетворення²⁶. Тодішній депутатський корпус був нездатним на реформи, не відповідав політичним настроям суспільства²⁷. Як зауважувалося у праці про українську політичну еліту, «державна заблукала в “перехідному” періоді через непроведення перевиборів Верховної Ради, зміни уряду та судової системи»²⁸. І однією з причин цього було те, що приватні міркування певних політичних фігур переважили загальнонаціональні інтереси²⁹.

У квітні 1992 р. В.Чорновіл відмовився від посади голови Львівської обласної ради і перейшов на постійну роботу до Верховної Ради. Значну увагу в парламентській діяльності він приділив відновленню дієздатності опозиції, що як

²² Майбутній Президент України – камікадзе! [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Вечірній Київ. – 1991. – 18 жовтня; *Рыковцева Е.* Вячеслав Черновол который... // Одесский вестник. – 1991. – №61.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.144 (Стенограма зустрічі Президента Л.М.Кравчука з представниками НРУ).

²⁴ *Васильева Л.* Президент прийняв присягу // Вечірній Київ. – 1991. – 6 грудня.

²⁵ *Драч І.* Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. – К., 1997. – С.294.

²⁶ *Osadczyk B.* Ukraina po wyborach: Czornowil, Juchnowski, Lanowuj // Kultura. – 1994. – Czerwiec/Juin. – S.107.

²⁷ *Литвин В.* Ліві, праві і центр // Політика і час. – 1992. – №4. – С.67.

²⁸ *Журавський В.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999. – С.198, 200.

²⁹ *Караванський С.* Нові події – старі закони // Шлях перемоги. – 1992. – 2 серпня.

елемент цивілізованої політичної культури суспільства тільки починав формуватися в Україні. В.Чорновіл не підтримував ідею О.Ємця та Л.Лук'яненка щодо недоцільності подальшого існування Народної ради, зважаючи на те, що вона досягла своєї основної мети – проголошення незалежності України і заборони КПУ. Навпаки, він виступав за її зміцнення для тиску на владу, однак давньої єдності Народна рада вже не мала, розділившись з часом на фракції НРУ, «Нової України» та Конгресу національно-демократичних сил. У тій ситуації В.Чорновіл намагався зміцнити і зробити дієздатною фракцію Руху, керівником якої став, але і вона до завершення роботи Верховної Ради першого скликання залишалася важко керованою.

Із переходом В.Чорновола на постійну роботу у Верховну Раду його праця як народного депутата інтенсифікувалася. Він брав участь в обговоренні й ухваленні всіх важливих питань, зокрема реорганізації державного управління країни, економічних реформ, формування армії, ситуації в Криму і на Чорноморському флоті, ядерного роззброєння, відносин з Росією та іншими країнами тощо. Одним із найважливіших для нього завдань було домогтися перевиборів Верховної Ради. В'ячеслав Максимович вважав існуючий депутатський корпус таким, що не відображає розстановки політичних сил у державі, блокує реформи, ухвалює недосконалі закони. У подальшому збереженні Верховної Ради дванадцятого (першого) скликання він убачав загрозу для існування держави³⁰. За оцінками дослідників, Верховна Рада того часу характеризувалася відсутністю чіткої політичної структуризації, була нездатна ухвалювати радикальні економічні закони і вивести економіку з кризи. Прийняті нею ринкові закони не містили ефективних механізмів впровадження та були внутрішньо суперечливими. До того ж Верховна Рада не здійснювала контролю за реалізацією напрацьованого законодавчого масиву³¹.

Одним із найголовніших для В.Чорновола був закон про вибори. Від його основних положень залежало, як розвиватиметься парламентаризм в Україні, адже в умовах перехідного періоду виборчі системи можуть сповільнювати і прискорювати демократичні процеси. Беручи до уваги суттєвий вплив виборчої системи на результати виборів, В.Чорновіл виступав за впровадження в Україні пропорційної або мішаної системи виборів, які дали б змогу політично структурувати парламент і суспільство. Він неодноразово ініціював розгляд законопроекту про вибори, однак його обговорення відкладали. Домогтися часткової реалізації своєї ідеї В.Чорновіл зумів у 1997 р. із законодавчим запровадженням мішаної системи парламентських виборів. Після виборів 1998 р. він виступав за подальше вдосконалення виборчої системи – за проведення виборів на пропорційній основі³².

Під час виборчої кампанії до Верховної Ради України у 1994 р. В.Чорноволі, як голові НРУ, доводилося працювати і на власному виборчому

³⁰ Бондаренко С. Рух меняет курс // Независимость. – 1993. – 29 января.

³¹ Заець А. Український парламентаризм: Формування й удосконалення // Віче. – 1999. – №2. – С.15–20; Мосюкова Н.Г. Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – С.17.

³² Президентские выборы – не наша свадьба... [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Столичные новости. – 1998. – 1–8 сентября.

окрузі №357 (м. Тернопіль), агітувати за кандидатів від партії в різних областях України. Балотувався в Тернополі тому, що на своєму попередньому окрузі у Львові підтримав висунення в депутати дружину зниклого безвісти керівника секретаріату Руху М.Бойчишина – Любомиру Бойчишин.

Під час зустрічей із виборцями В.Чорновіл розкривав засади своєї передвиборчої програми, зазначаючи, що він є членом організованої і дисциплінованої команди однодумців, яка спроможна змінити ситуацію в країні на краще. Його передвиборча платформа ґрунтувалася на передвиборчій платформі Руху, розробленій на основі «Концепції державотворення в Україні». Не агітуючи проти представників національно-демократичних партій, він рішуче виступав проти т.зв. «незалежних» кандидатів, які не мали чіткої ідеологічної позиції.

У ході голосування 27 березня 1994 р. більшість виборців обрали В.Чорновола депутатом Верховної Ради України. З 66 377 осіб, які взяли участь у виборах, його кандидатуру підтримало 41 498 (або 62,52%). Другим став А.Кучеренко, набравши 7606 голосів (або 11,45%).

Не такими оптимістичними для В.Чорновола, як лідера партії, виявилися результати голосування за інших рухівських кандидатів. Після досягнення рішення про переобрання Верховної Ради він сподівався, що Рух здобуде 30% місць у парламенті, однак з ухваленням закону, який зберігав мажоритарну виборчу систему, В.Чорновіл почав сумніватись у спроможності партії набрати 20% місць. Проте для НРУ на V зборі партії було визначено набрати на виборах 20–25% голосів. У підсумку Рух отримав лише 6% місць від загальної кількості депутатського корпусу. Негативними виявилися результати виборів і для інших правих і національно-демократичних партій. Так, УРП здобула 11 мандатів, КУН – 5, ДемПУ – 3 тощо. Загалом було обрано понад 50 депутатів від правих, національно-демократичних партій. Частка мандатів, що отримали ліві партії, становила в Україні близько 28%, або понад 120 місць.

Вибори засвідчили переоцінку з боку керівництва як НРУ, так і інших правих партій власних можливостей. Виборче об'єднання «Україна», до якого належали НРУ та інші різноманітні політичні й громадські організації, виявилось нездатним уникнути взаємопоборення та висунути єдиного кандидата в більшості округів. Не сприяли виборчій кампанії Руху, як опозиційної партії, її утиски з боку влади, загадкове зникнення голови секретаріату М.Бойчишина, наявні агітаційні, організаційні та фінансові проблеми. Крім того, Рух виявився неготовим до виборів за мажоритарною системою. На переконання В.Чорновола, НРУ за іншої виборчої системи мав би більшу кількість мандатів, враховуючи те, що за рухівських кандидатів сумарно проголосувало близько 2 млн 158 тис. 947 осіб (або 8,79%). На результат виборів вплинуло погіршення соціально-економічного становища у країні, яке цілком використали у своїй передвиборчій агітації ліві партії. Необхідно зазначити, що таке посилення лівих сил було характерним для країн усієї Східної Європи як реакція населення на труднощі життя.

Незалежно від результатів виборів факт їхнього проведення був важливим досягненням для В.Чорновола, оскільки став свідченням мирної зміни влади у

країні та просуванням України у напрямку демократизації. Російський дослідник Д.Фурманов зазначав, що зміною влади у 1994 р. Україна у важких економічних умовах склала іспит на демократію, а Росія у 1993 р. його провалила³³.

Ураховуючи негативні аспекти парламентської виборчої кампанії 1994 р., В.Чорновіл намагався уникнути їх у наступній – 1998 р. Великого значення надав він ідеї створення виборчого об'єднання національно-демократичних сил. Щоб не повторилися прецеденти роз'єднаності як під час виборів, так і після приходу у Верховну Раду, він запропонував створити об'єднання на основі єдиної програми, єдиного списку і єдиної фракції. Орієнтувався на приклад польського виборчого об'єднання «Солідарність», яке здобуло значну кількість голосів на парламентських виборах у своїй країні в 1997 р. Сам В.Чорновіл відмовився балотуватися по мажоритарному округу, зосередившись на організації всеукраїнської виборчої кампанії НРУ.

Проте жодна з національно-демократичних партій не була готова прийняти такі умови. На думку політологів І.Кресіної та Є.Перегида, дотримання Рухом проголошених засад утворення виборчого об'єднання можна вважати виправданим. Адже за більшістю національно-демократичних партій не було ані ідей, популярних серед виборців, ані копійки роботи серед населення протягом міжвиборчого періоду, ані істотного впливу в органах влади та місцевого самоврядування³⁴.

У підсумку, НРУ отримав лише 9,4% голосів виборців, а інші праві й прагматичні партії, в тому числі основний конкурент Руху на виборах – виборчий блок «Національний фронт», не подолали 4%-го прохідного бар'єра.

Напередодні виборів В.Чорновіл прогнозував, що електорат правих, національно-демократичних партій становить 20–25%, а за умови їхньої узгодженої участі у виборах він міг зрости ще на 5–10%. У разі їхньої неузгодженої участі у виборах В.Чорновіл передбачав близько 10% підтримки виборців. Самостійно Рух, на його переконання, міг набрати близько 12% голосів³⁵.

За даними соціологічних досліджень, озвучений В.Чорноволом відсоток імовірної підтримки Руху виборцями фактично відповідав кількості тих, хто був готовий проголосувати за цю партію³⁶. Відповідно до рейтингу підтримки громадянами В.Чорновіл належав до двадцяти найвпливовіших українських політиків і займав 4–9 місце з-поміж найперспективніших кандидатів на президентські вибори 1999 р³⁷.

Рух зумів збільшити чисельність депутатських мандатів з 23 до 47, однак не вдалося досягти запланованої чисельності 75–90 депутатів. Порівняно з кількістю голосів, здобутих у 1994 р., – 8,79%, результати виборів 1998 р. свідчили не лише про збереження у складних соціально-економічних умовах підтримки рухівських ідей серед виборців, а й про зростання їхніх симпатій. Окрім того,

³³ Фурман Д. Украинцы и мы // Свободная мысль. – 1995. – №1. – С.70.

³⁴ Див.: Кресіна І. Парламентські вибори: правові і політичні проблеми. – К., 2003. – С.92.

³⁵ Rukh hold congress, adopts candidate list // Ukrainian News. – 1997. – 5–18 November.

³⁶ Бекешикіна І. Вибори-98 як процес політичного самовизначення населення // Вибори-98: громадська думка та перспективи політичного розвитку України. – 1997. – №3. – С.25.

³⁷ Погребинский М. 30 наиболее влиятельных политиков Украины в декабре 1998 г. // Столичные новости. – 1999. – 19–26 января.

кандидати НРУ здобули ще 6,89% голосів на мажоритарних округах. У низці областей Рух значно посилив свої позиції. Варто зазначити, що близько 3–4% голосів НРУ втратив унаслідок протистояння з правими суб'єктами виборів і через неналежне забезпечення контролю за процесом голосування та підрахунком голосів.

Загалом у Верховну Раду пройшли вісім партій та блоків: КПУ, яка набрала 24,6% голосів, НРУ – 9,4%, блок СПУ-СелПУ – 8,5%, ПЗУ – 5,4%, НДП – 5%, «Громада» – 4,6%, СДПУ(о) – 4%, ПСПУ – 4%.

Невелика кількість депутатських мандатів у представників правих, національно-демократичних та центристських партій у новому парламенті була обумовлена низкою чинників: недосконалістю виборчого закону, відсутністю єдиного виборчого об'єднання правих, національно-демократичних партій, участю у виборах багатьох правих і центристських партій, погіршенням соціально-економічної ситуації, популістською риторикою лівих партій тощо. Тобто партійно-політична структура центристських і правих виявилася невідповідною настроям виборців та їхнім очікуванням, що призвело до дезорієнтації виборців і значного розпорошення голосів.

Програш виборчої кампанії правими партіями привів до вироблення принципів єднання як на наступних виборах до Верховної Ради, так і на президентських, які мали відбутися в 1999 р. Значну активність у цьому процесі виявляв В.Чорновіл. Лідери інших партій уже погоджувалися із запропонованими В.Чорноволом на виборах 1998 р. принципами консолідації. 2 грудня 1998 р. між НРУ і партією «Реформи і порядок» було створено блок на основі чотирьох єдностей – єдиний кандидат у президенти на вибори 1999 р., єдина виборча платформа на парламентські вибори, єдиний список кандидатів, єдина фракція у Верховній Раді³⁸. Утворений блок викликав зацікавлення в інших партій, і єднання до виборів 2002 р., яке розпочали В.Чорновіл та В.Пинзеник, могло б розгорнутися, а відтак – отримати значну підтримку виборців.

Із початком роботи Верховної Ради другого, а згодом третього скликання виявилася слушною критика з боку В.Чорновола виборчого законодавства як 1993, так і 1997 рр. Основною проблемою стало те, що депутатський корпус парламенту обох скликань не був політично структурованим, не існувало стабільної більшості, доволі часто голосування за законопроекти залишалося ситуативним. Не сприяла конструктивній роботі Верховної Ради заідеологізованість у підходах до пропонуванних законопроектів і суб'єктів їхньої подачі з боку керівництва парламенту, який очолювали представники лівих партій – противники політичних та економічних реформ³⁹.

Ураховуючи склад новообраної Верховної Ради, В.Чорновіл у 1994 та 1998 рр. прагнув спрямувати її діяльність у конструктивне русло. Під час виборів керівництва парламенту в 1994 р. він, знімаючи свою кандидатуру з голосування на посаду голови Верховної Ради, запропонував аналогічно вчинити

³⁸ У наших списках не було нинішнього президента як можливого кандидата [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Час. – 1998. – 25 грудня; 1999. – 1 січня.

³⁹ Верховна Рада України: парадигми і перспективи / Упор. М.Томенко. – К., 1995. – Вип.1. – С.32.

представникові лівих сил О.Морозу, мотивуючи це необхідністю обрання спікером представника безпартійного центру для уникнення заполітизованої і непослідовної діяльності парламенту. У 1998 р. В.Чорновіл наполягав на тому, щоб розподіл керівних посад Верховної Ради було зроблено відповідно до розстановки політичних сил у парламенті: голова – від центристських партій, перший заступник – від лівих партій, другий заступник – від правих, тобто НРУ⁴⁰.

З обранням на керівні посади представників лівих, В.Чорновіл оголосив про перехід фракції Руху в опозицію до керівництва парламенту, не бажаючи нести політичну відповідальність за діяльність Верховної Ради. Означивши позицію своєї фракції, В.Чорновіл не полишав намагань сформуванню не ліву більшість та переобрати керівництво Верховної Ради. З цією метою велася робота зі збільшення чисельності фракції та координації діяльності з іншими депутатськими групами і фракціями. Для налагодження ефективної роботи Верховної Ради В.Чорновіл заявляв, що НРУ співпрацюватиме з усіма, хто прагне зробити Україну незалежною і розвинутою державою. Він допускав можливість спільного голосування у парламенті з представниками лівих партій. Передбачав імовірність досягнення певних компромісів у ході домовленостей, але таких, які б не впливали негативно на становище української держави⁴¹. Зазначимо, що через неструктурованість Верховної Ради та ненормований статус опозиції парламенту першого – третього скликань діяльність опозиційних фракцій щодо вирішення цього питання і взагалі у процесі законотворення значно гальмувалася. Виступаючи за політичну структурування суспільства й парламенту, В.Чорновіл наголошував на потребі підвищення політичного статусу партійних фракцій у Верховній Раді.

Станом на вересень 1994 р. у депутатській фракції КПУ перебували 83 депутати, у депутатській групі «Конституційний центр» – 38, НРУ – 27, «Реформи» – 27, МДГ – 26, «Державність» – 25, СПУ – 25. У Верховній Раді третього скликання Рух зумів удвічі наростити чисельність та інтелектуально посилити фракцію. На 15 травня 1998 р. було зареєстровано вісім фракцій: КПУ – 119 осіб, НДП – 84, НРУ – 47, «Громада» – 39, блок СПУ-СелПУ – 35, СДПУ(о) – 24, ПЗУ – 24, ПСПУ – 17. Невдовзі фракція Руху зросла до 48 депутатів. Керівництво сподівалося, що тенденція збільшення чисельності фракції триватиме, однак партійна криза завадила подібним очікуванням.

У Верховній Раді другого скликання В.Чорновіл входив до її Президії та очолював підкомісію з питань охорони історико-культурної спадщини постійної комісії з питань культури і духовності. У парламенті наступного скликання він залишився очолювати підкомісію з питань охорони історико-культурної спадщини комітету з питань культури і духовності і входив до погоджувальної ради депутатських груп (фракцій).

Власну парламентську діяльність та роботу рухівської фракції В.Чорновіл спрямовував на досягнення економічного розвитку в поєднанні з національним

⁴⁰ Бюлетень Верховної Ради України: Перша сесія. – 1998. – №7. – С.24.

⁴¹ Мы согласны с большевиком Ульяновым: меньше политической трескотни [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Голос України. – 1994. – 11 мая; Рух – єдина надія українських патріотів [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Час-Time. – 1998. – 2–8 квітня.

відродженням України. Закликав лідерів усіх депутатських фракцій і груп відмовитися від розгляду заполітизованих питань, що могли дестабілізувати роботу парламенту. Першочерговим завданням Верховної Ради, на його думку, було запустити ринкові механізми, зупинити економічну кризу та зубожіння населення, розгорнути боротьбу з корупцією й організованою злочинністю, розв'язати проблему Чорноморського флоту та Криму⁴². В.Чорновіл наголошував на необхідності піднесення престижу держави у світі, що став значно нижчим за той, який був після проголошення незалежності й референдуму 1 грудня 1991 р.

В'ячеслава Чорновола і фракцію НРУ доволі часто критикували за недостатню увагу до економічних та соціальних питань під час парламентської діяльності. Він із тим не погоджувався, зазначаючи, що і він, і депутати фракції неодноразово порушували зазначені питання в сесійній залі. «Якщо б запропоновані рухівською фракцією законопроекти були втілені в життя, наша держава просунулася б далеко вперед»⁴³, – зазначав політик.

Неодноразово В.Чорновіл наголошував на потребі здійснення реформ в аграрному секторі, проведення фінансової реформи, вдосконалення податкового законодавства, реорганізації нафтогазового ринку, обмеження депутатської недоторканності, скорочення видатків на законодавчу і виконавчу владу тощо⁴⁴.

Значних зусиль доклали В.Чорновіл та рухівська фракція під час прийняття найважливішого після Акта про проголошення незалежності України документа – Конституції України, що юридично закріпила правовий статус держави, заклала підвалини державних і громадських структур, сформувала основи правового статусу особи. В.Чорновіл брав участь у діяльності першої Конституційної комісії, створеної у 1990 р., а у Верховній Раді другого скликання активно прилучився до формулювання положень, обговорення їх у сесійній залі та прийняття Конституції України⁴⁵.

Для В.Чорновола, як журналіста за фахом, важливими були питання свободи слова, функціонування широкої мережі ЗМІ, захисту українського інформаційного простору. У Верховній Раді першого скликання він почав працювати в постійній комісії з питань гласності та ЗМІ⁴⁶.

Із переходом В.Чорновола у Верховній Раді другого скликання в комісію з питань культури та духовності й обранням його головою підкомісії з питань охорони історико-культурної спадщини він значну увагу приділяв профільним питанням комісії. Підкомісія, яку очолював В.Чорновіл, займалася законодавством про нагородну систему і нагороди, державну символіку та геральдику,

⁴² Виступ В.Чорновола на першій сесії Верховної Ради 18 травня 1994 р. // Рада. – 1994. – 2 червня; Мы согласны с большевиком Ульяновым: меньше политической трескотни [інтерв'ю с В.Черноволом] // Голос України. – 1994. – 11 мая.

⁴³ Манчуленко Г. Чи врятує нашу економіку податкова революція? // Нова буковинська газета. – 1997. – 10 січня.

⁴⁴ Бюлетень Верховної Ради України: Четверта сесія. – 1995. – №1. – С.87; Чорновіл В. Щоб державний бюджет краще послужився державі і людям // Час-Тіме. – 1995. – 4 квітня.

⁴⁵ Гетьман В.П. Як приймалася Конституція України. – К., 1996. – С.29.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.2160. – Арк.1–2 (Протокол №1 засідання постійної комісії Верховної Ради УРСР з питань гласності та ЗМІ від 25 червня 1990 р.).

питаннями ратифікації або приєднання України до міжнародних конвенцій щодо охорони культурної спадщини й міжнародного співробітництва у цій сфері тощо.

Окрім законодавчої діяльності у сфері культури, скерування листів-клопотань у різні інстанції, В.Чорновіл особисто фінансово підтримував проекти у сфері культури. Так, він спільно з депутатами рухівської фракції вніс 1 млн крб на спорудження у Санкт-Петербурзі пам'ятника Т.Шевченку⁴⁷.

В'ячеслав Чорновіл постійно цікавився питаннями боездатності української армії. У листах, зверненнях і запитах до Президента України звертав його увагу на проблеми в її реформуванні, прояви корупції, незаконне звільнення офіцерів-патріотів України⁴⁸. Опікувався В.Чорновіл питаннями розвитку місцевого самоврядування, добивався ухвалення закону про столицю, виступав за збереження єдиного громадянства України тощо. Не оминав релігійних питань, належав до депутатського об'єднання «На захист канонічного українського православ'я»⁴⁹.

У справах зовнішньополітичної діяльності Верховної Ради В.Чорновіл дотримувався принципу налагодження добросусідських, партнерських відносин з усіма країнами без винятку, відстоював ідею виходу із СНД, невходження в Міжпарламентську асамблею СНД чи інші структури, які ініціювала Росія, був прихильником євроатлантичної інтеграції України⁵⁰. Він активно виступав на захист національної безпеки і територіальної цілісності України при недружніх діях країн-сусідів, зокрема під час посягань російської сторони на Крим, Севастополь, Чорноморський флот. Водночас активно підтримував ратифікацію Верховною Радою міждержавного договору з Росією як основу для налагодження рівноправних взаємовигідних відносин та виступав за поступове виведення російських військ з української території. Зазначені ідеї В.Чорновіл проголошував і під час різноманітних поїздок за кордон⁵¹.

Важливого значення у сфері зовнішньополітичної діяльності В.Чорновіл надавав вступі України до Ради Європи, основні напрями діяльності котрої, як відомо, захист та зміцнення демократії і прав людини, пошук шляхів розв'язання проблем сучасного суспільства у різних сферах його діяльності⁵². З моменту вступу України в Раду Європи у 1995 р. В.Чорновіл належав до української парламентської делегації, яка брала участь в її роботі. Він увійшов у політичну групу консервативних демократів, що діяла в асамблеї Ради Європи поряд із чотирма іншими групами: соціалістичною,

⁴⁷ Архів Центрального проводу НРУ. – Список депутатів фракції НРУ, які надали кошти на спорудження пам'ятника Т.Шевченкові у Санкт-Петербурзі.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.108 (Лист голови НРУ В.Чорновола до Президента України Л.Кучми про стан боездатності української армії від 6 липня 1996 р.).

⁴⁹ *Антологія публікацій у газеті «Post-Поступ»*: 1991–1994 / О.Кривенко (упор.). – Л., 2005. – С.387.

⁵⁰ Бо в Україні щось не так... [інтерв'ю з В.Чорноволом] // Наш час. – 1993. – 19 березня; Światło w ukraińskim tunelu [rozmowa z W.Czornowolem] // Tygodnik powszechny. – 1997. – 31 sierpnia; Будкін В. Зовнішньополітичні орієнтації як чинник політичної боротьби в Україні // Політична думка. – 1997. – №3. – С.93.

⁵¹ *Koңуа beni mutlu ediyor* // *Merhaba*. – 1996. – 16 mayıs.

⁵² *Опришко В.* Україна в Раді Європи // Віче. – 1997. – №6. – С.139; *Парламенти країн-членів Ради Європи: Довідник / А.А.Шевчук [та ін.].* – К., 2001. – С.5.

християнсько-демократичною, ліберальною та об'єднаних лівих. За свідченням народного депутата І.Чижа, В.Чорновіл був одним з найдієвіших українських представників, які висловлювали і захищали інтереси України у цій структурі⁵³. Діяльність української делегації в Раді Європи давала широкі можливості для активнішого міжнародного співробітництва, створювала умови для гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими актами, сприяла зміцненню демократичних інститутів і захисту прав людини⁵⁴.

Обраний народним депутатом на мажоритарному окрузі, В.Чорновіл не тільки регулярно зустрічався з виборцями, читав листи і звернення, проводив прийоми громадян з особистих питань, але щорічно звітував у своєму окрузі про роботу у Верховній Раді. Щомісячно на прийом до нього приходило багато відвідувачів; окрім того, постійно приймали громадян його помічники⁵⁵. Тематика звернень була найрізноманітнішою: від помилування засуджених, допомоги в лікуванні рідних до пенсійного забезпечення, гуманітарної допомоги та розгляду конфліктів із приводу скорочення на роботі. Крім того, допомагав у розв'язанні конкретних господарських проблем керівникам промислових підприємств та організацій. При можливості надавав особисту фінансову допомогу. Так, із грошової винагороди лауреата Шевченківської премії, він придбав дефіцитний лазерний апарат й інше обладнання для тернопільського сиротинця, матеріально допоміг санаторному дитячому садку №1⁵⁶. Зазначимо, що В.Чорновіл не обмежувався підтримкою громадян лише свого виборчого округу, а відповідав на звернення тих, хто до нього писав, надсилаючи в різні інстанції листи та депутатські запити.

У Верховній Раді третього скликання при розподілі областей, за якими закріплювали депутатів фракції Руху, що пройшли за партійними списками, В.Чорновіл обрав собі для кураторства Кримську автономію. Питанням Криму він завжди приділяв особливу увагу в ході своєї парламентської діяльності, а на той час безпосередньо вирішив опікуватися партійною роботою на півострові, щоб зміцнити там позицію НРУ.

В'ячеслав Чорновіл загалом був задоволений діяльністю депутатів-рухівців та ситуацією у фракції, в якій не виникало серйозних розбіжностей, за винятком виходу з неї в 1996 р. двох депутатів з Рівненської області через конфлікт із головою місцевої крайової організації народним депутатом В.Червонієм⁵⁷. Становище ускладнилося після парламентських виборів 1998 р., коли в частини членів фракції намітилася тенденція посилити власні позиції та вивести фракцію з-під контролю партії й голови фракції з метою отримання особистих дивідендів від депутатського мандата. Ескалація напруженості розпочалася після відмови В.Чорновола укласти договір із лівими під час «спікеріади»

⁵³ *Чиж І.С.* Україна в Раді Європи. – К., 2001. – С.80.

⁵⁴ *Швіммер В.* Шляхом демократичних і правових реформ // Політика і час. – 2001. – №1. – С.10.

⁵⁵ *Грещук Г.* Національно-державницькі позиції В'ячеслава Чорновола дружно підтримали тернополяни // Тернопіль вечірній. – 1996. – 27 листопада.

⁵⁶ «Тільки в єдності подолаємо наші негаразди...»: На запитання тернополян відповідає голова НРУ В.Чорновіл // Там само. – 1997. – 9 квітня.

⁵⁷ *Луканов Ю.* Рух виключає зі своїх лав трьох депутатів Верховної Ради // День. – 1996. – 17 грудня.

заради отримання вигідного для себе розподілу посад у Верховній Раді. До такої співпраці схилилися члени фракції НРУ О.Кулик, В.Червоний, І.Юхновський, Є.Жовтяк, Д.Павличко, В.Черняк⁵⁸. Голову фракції звинувачували в тому, що він не сприяє лобіюванню фінансово вигідних для членів фракції законів, не спроможний залучити нових депутатів, не прислухається до думок членів фракції тощо. Тобто заважає реалізації суттєвого потенціалу фракції⁵⁹.

Відкрите протистояння почалося після першого етапу ІХ Всеукраїнського збору Руху, коли кандидатом у Президенти України було висунуто В.Чорновола та Г.Удовенка, що влаштувало не всіх депутатів-рухівців. 18 лютого опозиціонери на засіданні фракції НРУ, котре відбувалося без участі В.Чорновола, усунули його з посади голови фракції та призначили новим головою Ю.Костенка, а невдовзі внесли зміни до положення про фракцію НРУ в парламенті⁶⁰.

На проведену 7 березня 1999 р. з ініціативи 13 керівників крайових організацій другому етапі ІХ зборів НРУ було прийнято ухвалу, в якій засуджувалися дії депутатів фракції Руху, котрі спробували розколоти фракцію і започаткувати розкол в НРУ. Підкреслювалося, що назву НРУ може носити лише одна фракція, яка сформована на засадах статуту Руху, положення про фракцію Руху у Верховній Раді України від 3 жовтня 1998 р. і яку очолює голова Руху В.Чорновіл. Депутатів-членів Руху було закликано припинити розкольніцьку діяльність, діяти в рамках єдиної фракції НРУ відповідно до статуту організації, рішень її керівних структур⁶¹.

Прихильники нового керівника фракції від опозиціонерів – Ю.Костенка не визнали рішень другого етапу ІХ збору, 9 березня 1999 р. захопили службовий кабінет В.Чорновола у приміщенні Верховної Ради. В.Чорновіл, Л.Танюк, О.Чорноволенко та В.Коваль повідомили, що опозиціонери викинули з кабінету частину речей В.Чорновола і відмовилися повернути документи й оргтехніку. Виконувач обов'язків керівника прес-служби Ю.Костенка Т.Шамайда заявив, що захоплення приміщення було «зроблено вимушено, оскільки колишній лідер фракції В.Чорновіл протягом двох тижнів відмовлявся звільняти кабінет, який належить новому голові фракції НРУ Ю.Костенку»⁶². Подібним чином опозиціонери раніше здобули кабінет координатора фракції О.Ковалю, якого вони теж усунули з посади⁶³.

Таким чином, фракція Руху остаточно розкололася на дві частини, що користувались однією назвою. Зі зменшенням чисельності депутатів у фракції під орудою В.Чорновола виникли труднощі як у законотворчій роботі в парламенті, так і в депутатській роботі загалом. Вячеславу Чорноволу не вистачало часу для відновлення нормальної діяльності фракції, оскільки він значні

⁵⁸ Кулик О. Ворон ворону ока не виклює // Полтавська думка. – 1998. – 10 липня.

⁵⁹ Кушнір Б. Львовский Рух больше не хочет снимать Чорновола // Киевские ведомости. – 1998. – 16 сентября; Балюк Н. Тектонічні зрушення на верхівці Руху // Високий замок. – 1999. – 23 лютого.

⁶⁰ Рух піде «у владу» і без Чорновола // День. – 1999. – 23 лютого.

⁶¹ Архів Центрального проводу НРУ. – Ухвала ІХ Всеукраїнських зборів НРУ «Про єдність фракції НРУ у Верховній Раді України» від 7 березня 1999 р.

⁶² Кабинет Вячеслава Чорновола в парламенті взят штурмом? // Факты. – 1999. – 11 марта.

⁶³ Бутусов Ю. В Рухе – «столовый переворот» // Сегодня. – 1999. – 10 февраля.

зусилля докладав для стабілізації ситуації в партії, перебуваючи у постійних поїздках до крайових організацій Руху. Це негативно позначилося на його діяльності в парламенті, хоча він брав участь в обговоренні важливих питань на пленарних засіданнях. Одним із таких було питання щодо вироблення позиції України стосовно натовських бомбардувань Югославії⁶⁴. В'ячеслав Чорновіл не схвалював акції Північноатлантичного альянсу, але не підтримував і негативістських ідей лівих щодо цього блоку. Тому очікувалося дискусійне обговорення цього питання, і на активну участь В.Чорновола розраховували багато тих депутатів, котрі хотіли прийняти зважене рішення⁶⁵. Однак узяти участь у засіданні парламенту В.Чорноволу не судилося – він трагічно загинув в автокатастрофі, повертаючись із Кіровограда.

Загибель В.Чорновола не змінила ситуацію в розколотій рухівській фракції. Безпідставними виявилися твердження внутрішньофракційних опозиціонерів, що вся повнота відповідальності за розкол фракції і партії лежить на В.Чорноволові, оскільки з його відходом мали зникнути перешкоди для відновлення єдності та нормалізації роботи. Навпаки, серед тих, хто домагався відсторонення В.Чорновола від керівництва фракцією, почалися незгоди. Заступник голови НРУ (Ю.Костенка) В.Черняк невдовзі заявив, що в нього зі соратниками є розбіжності в оцінці подій із «психологічного боку»⁶⁶. За його словами, багатьох депутатів-рухівців, які підтримали Ю.Костенка, деморалізував розкол НРУ, і вони не знайшли себе у цій новій ситуації, почали шукати ніші для самоутвердження⁶⁷. Зменшувалася чисельність обох рухівських фракцій, особливо швидко і суттєво – у Ю.Костенка. Станом на травень 1999 р. у фракції НРУ, яку після загибелі В.Чорновола очолив Г.Удовенко, перебувало 16 депутатів, у фракції Ю.Костенка, згодом названій фракцією Українського народного руху – 30⁶⁸. До кінця 2000 р. остання зменшилася на 11 осіб, а під кінець роботи Верховної Ради третього скликання у ній нараховувалося 16 депутатів, у фракції НРУ – 10⁶⁹.

Десятилітня діяльність В.Чорновола у Верховній Раді України значно вплинула на державотворчий процес та розвиток парламентаризму в нашій країні. Відомий громадський діяч В.Брюховецький у 1999 р. зазначив, що «це була, принаймні в теперішній Верховній Раді, чи не єдина людина (не применшуючи значення та гідності інших), яка он ще з яких років так принципово і непоступливо боролася за Україну в Україні»⁷⁰.

Перших два роки парламентської діяльності В.Чорновіл паралельно очолював Львівську обласну раду, концентруючи зусилля на двох рівноважливих ділянках праці – формуванні основ української державності та утвердженні здобутих позицій у суспільно-політичному й економічному житті Львівщини і

⁶⁴ Пирожук М. Останній виступ Чорновола // День. – 1999. – 26 березня.

⁶⁵ Бутусов Ю. Он погиб в пути // Сегодня. – 1999. – 27 марта.

⁶⁶ Якубенко В. У Русі з'явилася третя течія // День. – 1999. – 19 березня.

⁶⁷ Урок, який нам потрібно зробити // Час. – 2000. – 24 березня.

⁶⁸ Гузенкова Т.С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000). – Москва, 2001. – С.124.

⁶⁹ Верховна Рада України: Інформаційний довідник / Авт.-упор. М.Ярош (кер. кол.), А.Пивовар, А.Погорелова. – К., 2002. – Вип.2. – С.36.

⁷⁰ Історією покликаній // Літературна Україна. – 1999. – 8 квітня.

Галичини. Його темперамент, наполегливість, миттєва реакція на оцінку питання чи випад опонента сукупно з широким кругозором, чітким прогнозуванням політичної ситуації та вмінням вести аргументовану дискусію сприяли діяльності як депутата. Завдяки таким рисам В.Чорновіл не раз зумів відстояти принципові питання у ході роботи в комісії чи на пленарних засіданнях. Фактично всі важливі державотворчі рішення, які Верховна Рада України ухвалила впродовж 1990 – початку 1999 рр., відбулися за активної участі В.Чорновола (зокрема, Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Конституція та ін.). Він сприяв утвердженню у Верховній Раді депутатської більшості та дієвої опозиції. Варто відзначити, що не завжди і не всі підтримували його ідеї. Так, більшість депутатів від національно-демократичної опозиції виступили проти створення альтернативного парламенту, не отримала схвалення пропозиція переобрання Верховної Ради після перших президентських виборів у 1991 р., не сприймали представники правих сил періодичну підтримку з боку В.Чорновола президентських чи урядових законопроектів або голосування спільно з центристами тощо. Допускав В.Чорновіл прорахунки і при формуванні партійного списку на парламентські вибори, організаційній роботі фракції, міжфракційній діяльності. Складним для лідера рухівської фракції виявився внутрішньопартійний конфлікт, що призвів до розколу фракції, і цей конфлікт В.Чорноволові вирішити не вдалося. Та попри все він демонстрував у Верховній Раді активну працездатність при вирішенні різних питань, які потребували значної підготовки, широких знань та вмінь. Був одним із тих депутатів, яких поважали, до яких прислухалися, в яких навчалися мистецтву політичної діяльності.

The article deals with the activities of Viacheslav Chornovil in the 1990, 1994 and 1999 parliamentary electoral campaigns, his acts as a member of Ukrainian parliament (Verkhovna Rada), and a leader of the political parties bloc Narodnyi Rukh of Ukraine. The authors focused on his role in formation of legal system and law codes of Ukraine, his encouragement of approval of bills concerning reformation processes in the country and strengthening Ukrainian statehood.

Keywords: Verkhovna Rada of Ukraine, V.Chornovil, elections, a member of parliament, laws, Narodnyi Rukh of Ukraine, parliament, fraction.

Ю.В.КУЗЬМЕНКО *

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА В УМОВАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УРСР (БЕРЕЗЕНЬ 1990 – СЕРПЕНЬ 1991 рр.)

Аналізуються чинники, які зумовили кризовий стан партійно-державної номенклатури УРСР на початку 1990-х рр. та особливості її функціонування в парламентській і парткомівській площинах. Особливу увагу приділено мотивам, якими керувалися номенклатурні кадри, підтримуючи Декларацію про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності України.

Ключові слова: партійно-державна номенклатура, перебудова, вибори, Верховна Рада УРСР, суверенізація, незалежність.

Упродовж усієї радянської доби номенклатура була предметом міфологізації державної пропаганди, яка карбувала у суспільній свідомості уявлення про керівні кадри як «слуг народу», «загальнонародний характер влади», «соціально рівність у Радянському Союзі» тощо. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. демократично налаштована громадськість на хвилі тотальної критики радянського ладу сформувала стійке ототожнення усіх працівників номенклатури з консервативними бюрократами, противниками реформ і демократії в цілому, тим самим створивши новий міф. Незабаром він утвердився і в науковій думці. Проте таке розуміння партійно-державної номенклатури також є доволі спрощеним, однобічним і відірваним від історичного змісту, адже роль номенклатури в розгортанні процесу суверенізації була не меншою, ніж національно-демократичних сил. Однак мотивація участі двох політичних сил у цьому процесі, безумовно різнилася. Отже, існує потреба зважено й об'єктивно переосмислити місце номенклатури у політичних трансформаціях УРСР на початку 1990-х рр.

У сучасній українській історичній науці висвітлюються лише окремі аспекти проблеми номенклатури УРСР кінця 1980 – початку 1990-х рр. Вивчення діяльності КПУ в цілому та становища компартійної номенклатури УРСР у роки перебудови зокрема розпочалося майже відразу після проголошення незалежності України. Піонером дослідження цього питання можна вважати М.Карабанова, праця якого пронизана гострокритичними оцінками партійного керівництва УРСР¹. Здебільшого судження автора обґрунтовані, проте суттєвими вадами є уявлення про республіканську партійну номенклатуру як про ідейно-організаційну монолітну спільноту, якою на межі 1980 – 1990-х рр. вона вже не була, та недостатня увага до перших осіб ЦК КПУ.

Важливою подією у вітчизняних студіях партійно-державної номенклатури став вихід у 1994 р. монографії В.Литвина, в якій даються більш виважені оцінки номенклатури УРСР. Крізь призму діяльності державних діячів другої

---

* Кузьменко Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

¹ Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС–КПУ в 1985–1991 роках). – К., 1993. – С.65.

половини 1980 – першої половини 1990-х рр. автор висвітлює кадрову політику та зміни в партійних і державних органах влади, розкриває причини втрати республіканським партійним керівництвом контролю над ситуацією в УРСР, простежує еволюцію політичної еліти України, аналізує склад «політичного класу» нашої країни першої половини 1990-х рр., приділяючи особливу увагу його номенклатурній складовій².

Діяльності найвищого компартійного органу в УРСР присвячено працю В.Лозицького³. На основі великого масиву архівних документів і матеріалів автор розглядає не лише історію функціонування політбюро ЦК КПУ, але і його персональний склад у різні часи, обов'язки та міжособистісні стосунки. Аналізується ситуація, що склалася після відставки В.Щербицького й особливо в умовах серпневого путчу 1991 р.

Результатом науково-дослідницької діяльності авторського колективу під керівництвом С.Кульчицького в напрямку дослідження історії державного управління стала п'ятитомна праця «Історія державної служби в Україні»⁴. У відповідному розділі аналітичної частини Г.Кривчик та С.Серьогін проаналізували радянську систему управління на останніх етапах її існування. Розглядаючи сутність і хід реформування державного управління в УРСР кінця 1980-х рр. вони значну увагу приділили кадровій політиці та становищу республіканської партійно-державної номенклатури в умовах демократизації суспільно-політичного життя⁵. Основні положення й результати досліджень Г.Кривчика та С.Серьогіна висвітлено також у низці інших праць⁶.

В останні роки проблема номенклатури УРСР активно вивчається на стику гуманітарних наук. Так, фахівці з державного управління та політологи (особливо транзитологи), відчуваючи нестачу емпіричних знань, «дрейфують» у предметне поле історичної науки⁷. Чільне місце в транзитологічних студіях займає проблема формування української еліти, яка знайшла своє відображення у працях І.Голіяд, О.Дащаківської, О.Долженкова, В.Журавського, О.Крюкова, Л.Мандзій, М.Михальченка, І.Овчар, А.Пахарева, Л.Полякової, В.Цветкова⁸. Більшість дослідників вважають беззаперечним існування

² Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.

³ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.

⁴ Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; редкол. С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2009. – Т.2. – 512 с.

⁵ Там само. – С.458–459.

⁶ Кривчик Г. Горбачовська перебудова в контексті реформування державного управління в СРСР та УРСР // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. праць. – 2009. – №4. – С.163–177; Його ж. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.; Серьогін С. Влада і державна служба: Історичний аспект. – К., 1999. – 194 с.; Його ж. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством. – Дніпропетровськ, 2003. – 45 с.

⁷ Сельцер Д. Политическая трансформация номенклатурной организации власти в России: субрегиональный уровень, 1985–2005 гг.: Автореф. дисс. ... д-ра полит. наук. – Москва, 2007. – С.8.

⁸ Голіяд І. Трансформації еліт в політичних системах України та Естонії [Електронний ресурс]: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392; Дащаківська О. Номенклатурна олігархія – форма політичної еліти в Україні // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Мат. П Міжнар. наук. конф., Одеса, 24–26 травня 2002 р. / Укл. Л.В.Марголіна. – К., 2003. – С.214–221; Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях // Людина і політика. – 2002. – №1. – С.3–8; Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. – К., 2006. – 252 с.; Мандзій Л. Особливості формування політичної еліти в

генетичного зв'язку між номенклатурою та сучасною політичною елітою, який проявляється не лише в персональному складі українського політикуму, але й у збереженні стилю та методів керівництва, особливостях взаємодії, механізмі ухвалення рішень тощо.

Варто зауважити, що й сучасні українські історики, які вивчають суспільно-політичні трансформації в нашій країні 1980–1990-х рр., дедалі більше залучають політологічний інструментарій і транзитологічний понятійний апарат. Серед таких досліджень можна назвати праці О.Бойка, Д.Видріна і Д.Табачника, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Литвина, В.Мороко, а також комплексні дослідження «Політична історія України. XX ст.» та «Політична система для України»⁹. Стан сучасної вітчизняної історіографії проблеми засвідчує високу результативність використання методів і прийомів політичної науки для аналізу недавнього минулого України в цілому та транзиту номенклатури в політичну систему зокрема. Нагромадження й осмислення значного масиву інформації про різні аспекти суспільно-політичних трансформацій в УРСР у 1985–1991 рр. є беззаперечним здобутком сучасної української історіографії. Проте партійно-державній номенклатурі як ключовому політичному суб'єкту в новітніх дослідженнях приділена недостатня увага. Вітчизняний науковий доробок не дає цілісного уявлення про особливості становища та про роль номенклатурних кадрів у перебудовчих перетвореннях і процесі суверенізації України.

Напередодні виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів партійно-державна номенклатура опинилася у кризовому стані. По-перше, у 1989 р. комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики прийняла рішення про ліквідацію «обліково-контрольної номенклатури», що поклало початок руйнуванню структурної організації номенклатури. А скасування ст.6 Конституції СРСР стало нормативно-правовим

Україні // Вісник Львівського університету: Серія «Філософські науки». – 2000. – Вип.2. – С.189–194; *Його ж.* Політична еліта: історія та теорія. – Л., 2009. – 364 с.; *Михальченко М.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999. – 264 с.; *Його ж.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 176 с.; *Овчар І.* Підсумки та наслідки перебудови в СРСР та їх роль у відновленні української незалежності // Сторінки історії. – 2006. – Вип.22. – С.132–139; *Пахарев А.* Політична еліта. Формальна? Справжня? // Віче. – 1997. – №11 (68). – С.3–14; *Полякова Л.* Аналіз процесу формування політичної еліти в Україні в перехідний період (1989–1993 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С.307–314, 498; *Цветков В.В.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: Політико-правові детермінанти. – К., 2003. – 495 с.

⁹ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.; *Його ж.* Україна: від путчу до Пуцці (серпень 1991 – грудень 1991 р.). – Ніжин, 2006. – 215 с.; *Видрін Д.* Україна на порозі XXI ст.: політичний аспект. – К., 1995. – 296 с.; *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – 432 с.; *Кульчицький С.* Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001. – 159 с.; *Його ж.* Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – №1. – С.21–31; *Литвин В.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). – К., 2001. – 559 с.; *Мороко В.* Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990–2008 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип.24. – С.245; *Політична історія України. XX століття: У 6 т.* – К., 2003. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О.М.Майборода (кер. тому), В.П.Андрущенко, В.К.Баран та ін.; редкол.: І.Ф.Курас (гол.) та ін. – К., 2003. – 696 с.; *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* / Гол. ред. В.М.Литвин; авт. кол.: О.Г.Аркуша, С.О.Біла, В.Ф.Верстюк та ін. – К., 2008. – 988 с.

оформленням знищення монополії КПРС на владу. Звісно, обидві події хоча і вдарили боляче по радянській номенклатурі, проте не означали її політичну «смерть», адже вона продовжувала залишатися важливим суб'єктом політичного й економічного життя країни.

По-друге, наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. стартували процеси дезінтеграції в КПУ, які зачепили й номенклатурні кола. Для значної частини керівних кадрів республіки незворотною стала втрата віри не лише в гасла перебудови та непохитність авторитету М.Горбачова, але й у комуністичні ідеї. Песимізм у прогнозах на майбутнє та оцінках тодішніх політичних реалій охопив практично всі рівні номенклатурної ієрархії. Слідом за втратою ідейної єдності слідувала поступова дезінтеграція партії та номенклатури як монолітного політичного організму. На початку 1990 р. почала оформлюватися Демократична платформа КПУ, головні ідеї якої спочатку стосувалися проблем демократизації партії та перетворення її на парламентську. У квітні 1990 р. ЦК КПУ видав постанову «Про консолідацію Компартії України та протидію створення у ній фракційних угруповань», однак її виконання зводилося лише до виключення з партії осіб, які були пов'язані з Рухом¹⁰, відповідно подолати розкол у КПУ так і не вдалося.

По-третє, очевидним став розрив між номенклатурою та партійними низами, унаслідок чого КПУ почала втрачати свою традиційну соціальну опору. В оперативній інформації 7-го управління МВС УРСР «Про стан громадської думки» від 4 вересня 1989 р. йшлося: «Більшість робітників та службовців одностайно відзначають, що наші державні діячі, керівники партії своїми діями породжують проблеми, а потім «із завидною уповільненістю», «болісно» шукають шляхи їх вирішення»¹¹. Повселюдне розчарування у владі значною мірою провокувалося економічними негараздами, які ще у 1989 р. штовхали робітників на масові страйки, мітинги тощо. Зусиллями демократичного табору гасла учасників страйків з економічної площини швидко були перенесені у політичну. Відтак, КПУ втрачала основу своєї соціальної бази і змушена була змінювати акценти, посилюючи роботу серед інших прошарків радянського суспільства, зокрема серед молоді та інтелігенції, вага якої у суспільстві за роки перебудови сильно зростає¹².

І, по-четверте, не було взаєморозуміння не лише між номенклатурою та громадськістю, але й між різними щаблями номенклатурної ієрархії. У багатьох обласних, міських, районних і первинних партійних комітетах панувало невдоволення політичною верхівкою СРСР та УРСР, ставилося питання про їхню компетенцію, причини бездіяльності в умовах кризової ситуації¹³. Як наслідок – проблема обміну інформацією між центром та низовими партійними ланками. Головною причиною втрати порозуміння й ефективної взаємодії між різними рівнями номенклатури було порушення мережі патронально-клієнтарних

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2166. – Арк.7.

¹¹ Там само. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.141.

¹² Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.19. – Оп.95. – Спр.8. – Арк.7–8.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2726. – Арк.28; Оп.2. – Спр.1054. – Арк.50.

відносин, розрив неформальних зв'язків у номенклатурному середовищі, унаслідок систематичного оновлення керівних кадрів, що тривало фактично безперервно весь період перебудови і зумовлювало переміщення як по вертикалі, так і по горизонталі.

Таким чином, наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. у номенклатурі УРСР відбувалися процеси, характер яких ставив під загрозу збереження першості в суспільно-політичному житті республіки та подальше її існування. Питання про долю номенклатури значною мірою залежало від результатів виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, що мали відбутися у березні 1990 р. В умовах організаційного оформлення опозиційних демократичних сил, які здобували все більше симпатій в українському суспільстві на тлі стрімкого падіння авторитету КПУ ситуація для номенклатури суттєво ускладнювалася. Відповідно період від вересня 1989 р. до березня 1990 р. став для номенклатури часом запеклої політичної боротьби не стільки за депутатські мандати, скільки за збереження своєї влади в УРСР.

Значного удару по авторитету КПУ завдали «провінційні» революції та масштабні мітинги, що у січні – лютому 1990 р. прокотилися такими містами Української РСР, як Чернігів, Хмельницький, Луцьк, Полтава, Рівне, Львів, Донецьк та ін. Серед головних вимог мітингувальників була відставка компартійного й радянського керівництва, а на адресу партійних комітетів лунали погрози «влаштувати їм румунський варіант», якщо вони самі не зроблять вибір між варіантом НДР і Чехословаччини¹⁴. Питання про політичне становище в республіці розглядалося на лютому (1990 р.) пленумі ЦК КПУ, який оцінив ситуацію як критичну і таку, що загрожує перерости у відкриту громадянську конфронтацію. Підкреслювалося, що якщо раніше учасники мітингів обмежувалися вимогами переобрання секретарів, бюро чи складу партійних комітетів, то тепер вони роблять спроби взагалі відсторонити партійні організації з підприємств¹⁵. Значна частина виступаючих на пленумі висловила думку про необхідність наведення порядку у республіці силовими методами. Однак висунуті пропозиції не були підтримані першим секретарем ЦК КПУ В.Івашком.

Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. уперше за післявоєнний період мали характер змагальності. Згідно з даними про реєстрацію кандидатів у народні депутати УРСР, кількість претендентів на 450 депутатських мандатів становила 3840 осіб, що засвідчило дотримання проголошеного в республіці принципу альтернативності¹⁶. Лише у 4 виборчих округах із 450 бюлетені містили одну кандидатуру. Однак сутність змагальності полягала не лише в наявності декількох альтернативних кандидатів, але й у тому, що політичні конкуренти мали різне бачення майбутнього України та відповідно пропонували абсолютно відмінні шляхи розвитку.

4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради, за результатами яких новий депутатський корпус на 85% складався з членів КППС, що на 16,5% більше, ніж у попередньому скликанні. У місцевих радах комуністи

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2725. – Арк.27.

¹⁵ Там само. – Арк.26.

¹⁶ Там само. – Спр.2745. – Арк.29.

становили 51,8%, що на 8 пунктів більше, ніж раніше¹⁷. На думку Г.Кривчика та М.Серьогіна, причинами такої перекопливої перемоги КПУ стало те, що кандидати, які висувалися від опозиційних сил, не мали досвіду участі у виборах, не знали їхньої технології, не могли, на відміну від висуваних від КПРС, скористатися адміністративним ресурсом¹⁸. Однак із цим твердженням можна погодитися лише частково, адже, незважаючи на відсутність досвіду участі у виборах, демократичний блок вів передвиборчу кампанію більш уміло, ніж номенклатурники, здатність більшої частини з яких до прямого спілкування з громадськістю та конструктивних політичних дебатів з опонентами атрофувалася за роки «золотого спокою».

Разом із цим перемога КПУ на виборах виявилася ілюзорною, оскільки, по-перше, членство у КПРС уже перестало бути тим показником, який забезпечував би ідейну єдність комуністів у парламенті, адже монолітність компартійних рядів була зруйнованою. По-друге, незважаючи на всі зусилля, членами місцевих рад так і не стали 80 перших секретарів міськкомів і райкомів КПУ, у тому числі в Донецькій, Івано-Франківській – кожен четвертий, а у Кримській області – кожен п'ятий. Не пройшли до обласних рад і деякі секретарі обкомів. По УРСР було забалотовано майже 90 голів виконкомів міських та районних рад¹⁹. І, по-третє, опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Тернопільській областях. Масштаби поразки партноменклатури у західному регіоні були настільки очевидними, що перший секретар Львівського обкому партії В.Секретарюк визнавав: «Ми повинні зараз зрозуміти – КПУ немає місця в суверенній державі, яку хочуть побудувати політичні керівники нових структур, які прийшли до влади в області». А в листі до першого секретаря ЦК КПУ та генерального секретаря ЦК КПРС лідери обласних парторганізацій скаржилися, що «націоналістичним елементам» удалося захопити абсолютну більшість в обласній, міській і районних рада²⁰.

Хід передвиборчої кампанії та результати виборів показали номенклатурі, наскільки реальна вірогідність втратити владу. Єдиною надійною опорою партійних функціонерів залишилася лише сільська місцевість, де 13 із 14 відповідальних працівників ЦК КПУ були обрані депутатами. Отже, з метою подолання кризи керівництво ЦК КПУ провело чергову кампанію заміни кадрів: із січня по червень 1990 р. було змінено всіх перших секретарів та 80% секретарів обкомів і Київського міськкому, близько 60% перших секретарів міськкомів і райкомів партії²¹.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР дванадцятого скликання вперше почала працювати у парламентському режимі. З цього моменту конфронтація між КПУ та демблоком із мітингово-вуличного простору була перенесена у стіни парламенту. Першим каменем спотикання політичних сил стали вибори

¹⁷ Політична система для України... – С.604.

¹⁸ Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С.504.

¹⁹ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. ... – С.136.

²⁰ Чура В. Львівський обласний компартапарат у виборах до місцевих рад народних депутатів 1990 р. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип.2. – С.88.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1033. – Арк.8.

керівництва Верховної Ради та обрання її керівних органів. 6 червня, після невдалої спроби націонал-демократів затвердити на посаді першого заступника голови Верховної Ради свого представника – І.Юхновського, демократичний блок оприлюднив заяву про свою відмову брати участь у подальших виборах керівництва Верховної Ради і про створення парламентської опозиції – Народної ради на чолі з І.Юхновським. До її складу ввійшло 125 народних депутатів.

Консолідація опозиції змусила вдатися до подібних дій комуністичну більшість, що утворила депутатську групу «За радянську суверенну Україну», осердям якої стала партійно-радянська номенклатура. Слід зазначити, що вона становила фактично три чверті серед комуністичної більшості Верховної Ради УРСР. Зокрема, керівники народного господарства (від міністрів до директорів заводів) – 25,5%, партійні керівники (від ЦК до парткому колгоспу) – 22,3%, керівники виконкомів та начальники відділів/управлінь виконкомів – 12,6%, голови колгоспів – 9,2%, військові – 4,1%, частка науковців, академіків, ректорів вишів становила 8,1%. Однак чисельна перевага не стала гарантом єдності, адже з числа функціонерів КПУ дехто фактично відразу влився до опозиції (наприклад В.Філенко), а серед керівників народного господарства, виконкомів, інженерів та військових спостерігалося прагнення вийти з-під партійного контролю²².

Серед парламентської більшості, як і в ЦК КПУ загалом, гостро постала проблема довіри лідеру. Поступливість новообраного голови Верховної Ради В.Івашка в питанні представництва опозиції в парламентських та урядових структурах (7 з 23 постійних комісій очолили представники Народної ради) викликала гостру критику ортодоксів, серед яких суттєво зросли симпатії до С.Гуренка. Водночас авторитет В.Івашка похитнувся і серед прихильників оновлення партії, коли під час обговорення питання щодо статуту КПУ на червневому (1990 р.) пленумі ЦК КПУ він виступив проти його прийняття, стверджуючи, що це може означати вихід КПУ з КПРС та даватиме поганий приклад іншим республіканським комуністичним партіям. Бездіяльність першого секретаря ЦК КПУ та певний страх перед московським центром ще більше поглиблювали кризу в партії. На думку провідного дослідника політбюро ЦК КПУ В.Лозицького, В.Івашко і сам добре відчував й усвідомлював свою неспроможність керувати партією, у середовищі якої відбувалися неоднозначні процеси. І як тільки настала можливість позбутися посади першого секретаря ЦК КПУ, він негайно скористався нею, роблячи чергову поступку опозиції, яка виступала проти суміщення ним двох крісел (першого секретаря ЦК КПУ та голови Верховної Ради)²³.

Суттєві зміни відбулися і в поглядах номенклатури на державно-правовий статус УРСР. З березня 1990 р., незважаючи на опір консерваторів, доволі стрімко зросли позиції так званих суверен-комуністів, що було викликано наступними обставинами. По-перше, загострення протистояння між М.Горбачовим та Б.Єльциним породило ситуацію двовладдя в Москві. Українська республіканська номенклатура вбачала в першому зрадника корпоративних інтересів, у

²² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О.Гараня, О.Майбороди. – К., 2000. – С.22.

²³ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України... – С.115–118.

другому – головного винуватця розвалу партії та дискредитатора номенклатурної системи (у своїй відомій праці Б.Єльцин розкрив багато прикрих таємниць номенклатури²⁴). Відповідно, тепер марно було шукати допомоги у центру, тому чи не єдиний засіб для збереження своїх владних позицій у республіці номенклатура вбачала в переорієнтації на ідеї/гасла суверенітету. Крім того, це дозволяло перехопити політичну ініціативу в опозиції.

По-друге, наприкінці 1989 – на початку 1990 рр., коли субвенції в економіку союзних республік значно скоротилися і розпочалося активне обговорення питань госпрозрахунку та приватної власності, українська номенклатура відчувала наскільки гострою є не лише республіканська, але і її власна потреба в поверненні підприємств та економіки в цілому під контроль місцевої владної верхівки. Лютневий (1990 р.) пленум ЦК КПУ ухвалив постанову про розробку проекту закону про економічну незалежність України та висловився за його розгляд у Верховній Раді УРСР. А на березневому пленумі ЦК КПУ було прийнято резолюцію про політичний та економічний суверенітет України.

І, по-третє, 12 червня 1990 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. Згідно з традицією неодмінно дублювати ті нормативно-правові акти, котрі приймалися в Москві, питання про суверенітет УРСР, як ланцюгова реакція, почало активніше обговорюватись і в республіканському парламенті.

28 червня 1990 р. очолювана О.Морозом номенклатура змогла порозумітись з Народною радою, унаслідок чого у Верховній Раді УРСР розпочався розгляд питання про державний суверенітет республіки, але вже 1 липня для участі у роботі ХХVIII з'їзду КПРС до Москви відбула делегація у складі 63 народних депутатів УРСР на чолі з В.Івашком. Це викликало сплеск невдоволення у парламенті, особливо з боку членів Народної ради, і, посиляючись на те, що питання про суверенітет є доленосним для УРСР, В.Чорновіл оприлюднив заяву, в якій вимагалось негайно відкликати всіх депутатів-делегатів з'їзду КПРС для участі у роботі представницького органу республіки. У разі невиконання цієї вимоги ставилося питання про зміну керівництва парламенту. Ідею відкликання підтримали понад 300 депутатів, у тому числі 200 комуністів, що проілюструвало пріоритетність національних інтересів²⁵. Під тиском обставин основна частина делегатів з'їзду (крім В.Івашка, якого було обрано головою редакційної комісії) повернулися до Києва і приступили до роботи у Верховній Раді, проте 11 липня І.Плющ зачитав заяву В.Івашка, датовану 9 липня, про відставку з посади голови Верховної Ради. У день обнародування заяви її автор балотувався на нововведену посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС.

Свій учинок В.Івашко аргументував тим, що не має надійної підтримки серед депутатів-комуністів Верховної Ради та відсутністю розуміння з боку опозиції. Отже, прийняття пропозиції М.Горбачова було результатом усвідомлення власної неспроможності вгамувати пристрасті в українському парламенті

²⁴ *Ельцин Б.* Исповедь на заданную тему: размышления, воспоминания, впечатления... – Москва, 2006. – 239 с.

²⁵ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр. ... – С.151.

та давало можливість «красиво» залишити дискомфортну для нього посаду. Відставка В.Івашка завдала чергового удару по авторитету керівництва КПУ і була сприйнята комуністичною більшістю як «зрада», значно послабивши фракцію «За радянську суверенну Україну». Проте ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України не варто оцінювати як поразку номенклатурних кіл у парламенті. Навпаки, як уже зазначалося, номенклатура не менше за національно-демократичні сили була зацікавлена у прийнятті цього документа. Інше питання – які мотиви спонукали одних та інших до ухвалення декларації.

Після цієї знаменної події парламент повернувся до організаційних питань. 18 липня з 27 кандидатів на посаду голови Верховної Ради було обрано Л.Кравчука, який отримав 239 голосів представників парламентської більшості. Це дало підстави в подальшому називати комуністичну більшість у Верховній Раді «групою 239», а офіційна назва «За радянську суверенну Україну» фактично вийшла з ужитку. Обрання Л.Кравчука стало перемогою номенклатури в українському парламенті.

Водночас партійна номенклатура УРСР продовжувала пожинати плоди реформи політичної системи. 13 квітня 1990 р. вийшла постанова ЦК КПУ «Про вдосконалення структури партійних організацій та апарату партійних комітетів», в якій ішлося про необхідність переходу партійних комітетів на самофінансування, причому 50% партвнесків пропонувалося залишити у первинних парторганізаціях. Це, передусім, тягло за собою суттєве скорочення апаратів обкомів, міськкомів тощо. Так, за підрахунками Вінницького обкому партії, надходження в партбюджет віднині складали лише 2,4 млн руб., а засоби на утримання апарату мали становити 7,8 млн руб., тобто потрібно було скоротити штати партійних комітетів на 73%, а відповідно, у міськкомах та райкомах партії залишалося працювати у середньому по 5–6 відповідальних працівників²⁶. виправдовуючи таке різке скорочення, В.Івашко в доповіді на XXVIII з'їзді КПУ заявив: «В умовах прискореної демократизації суспільного життя об'єктивно відпадає потреба у громіздкій номенклатурі партійних комітетів, необхідності тримати у руках, як говориться, «всіх і вся»²⁷.

Рішення про запровадження госпрозрахунку для обласних партійних комітетів не лише руйнувало кістяк КПУ, що формувався протягом багатьох років, але й ставило апарати партійних комітетів на межу виживання. Зокрема, у Волинському обкомі партії з метою отримання додаткових надходжень для самофінансування автобазою надавалися транспортні послуги населенню, в оренду здавалися кабінети, аудиторії і допоміжні приміщення обкому, міськкому і райкомів партії, організовувалися послуги з ремонту оргтехніки тощо²⁸. Така практика не була винятковою, більшість обкомів вдавалася до таких кроків задля отримання коштів. Звісно, це не сприяло зосередженню зусиль апаратів парткомів на ефективній роботі з виведення КПУ та республіки з кризового стану.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2167. – Арк.1.

²⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.1033. – Арк.21.

²⁸ Там само. – Оп.11. – Спр.2167. – Арк.4.

Не припинялася й кадрова лихоманка, яка супроводжувалася не лише персональними перестановками та змінами, але й усвідомленням попередніх помилок. Чергове оновлення апаратів комітетів за рахунок «нестандартно мислячих і необтяжених тягарем минулого» людей у реаліях не давало очікуваного ефекту, оскільки, по-перше, молоде покоління не мало достатнього досвіду роботи на відповідному рівні, до того ж у такій складній ситуації, яка склалася у 1990–1991 рр.; по-друге, для ефективної діяльності будь-якого колективу необхідним є процес взаємного вивчення, налагодження зв'язків, «притирка», що в умовах постійної ротації кадрів було неможливим і, по-третє, люди, які потрапляли на партійні посади, що раніше вважалися престижними, часто розраховували на ті блага, якими активно користувалися їхні попередники ще до недавнього часу. Проте хвиля громадського невдоволення, що обрушилася на номенклатуру у зв'язку з витоками інформації про їхні пільги та привілеї, значно обмежила можливості партійних відповідальних працівників. Недаремно значна частина досвідчених номенклатурників у ході політичної реформи швидко збагнула, що господарське чи радянське крісло у нових політичних умовах принесе більше можливостей, ніж партійне. Нове покоління керівних кадрів, яке було необізнане у тонкощах тіншового життя номенклатури, ймовірно, було розчароване, а відсутність матеріального стимулу закономірно призводила до зниження зацікавленості у результатах праці.

Протягом 1990 р. тривав процес ліквідації номенклатурного механізму управління республікою через реалізацію права призначення кадрів. Однак вище партійне керівництво не бажало позбавлятися можливості впливу на розстановку кадрів у республіці. Так, С.Гуренко на пленумі ЦК КПУ, що відбувся 28 вересня 1990 р. заявив: «Зрозуміло, що успіх справи в будь-якій сфері залежить, насамперед, від людей, яким її доручено. Дехто, посилаючись на скасування горезвісної номенклатури, права контролю за діяльністю адміністрації, робить висновок, що партійні організації взагалі не повинні зараз займатися здійсненням кадрової політики. Так можуть міркувати лише ті, хто по-старому вбачає у кадровій роботі тільки анкети й характеристики, вольове і безапеляційне призначення або увільнення всіх і вся»²⁹.

Проте 5 листопада 1990 р. на засіданні політбюро ЦК КПУ було ухвалене доленосне для номенклатури рішення «Про порядок розгляду кадрових питань у ЦК КПУ», в якому суттєво скорочувався перелік посад, кандидатури на які розглядаються в політбюро і секретаріаті ЦК КПУ обмежувався лише посадами керівників партійних комітетів, видавництв, засобів масової інформації, наукових установ і навчальних закладів, підвідомчих ЦК КПУ³⁰. Прийняття цього рішення означало, що партійні комітети втратили своє головне владне повноваження – призначення кадрів на всі керівні й управлінські посади в УРСР. У компетенції політбюро та секретаріату ЦК КПУ залишалося право розглядати кандидатури лише на 407 посад (51 та 356 посад відповідно)³¹. Головними методами впливу політбюро та секретаріату ЦК КПУ на добір і

²⁹ Там само. – Оп.2. – Спр.1113. – Арк.20.

³⁰ Там само. – Оп.11. – Спр.2200. – Арк.6–8.

³¹ Там само. – Арк.21–26.

розстановку кадрів у республіці ставало виявлення кадрової ініціативи та формування громадської думки в ході підготовки й проведення виборчих кампаній, розгляд пропозицій партійних груп (комфракцій), забезпечення необхідної підтримки рекомендованим кандидатурам.

Таким чином, протягом 1990 – початку 1991 рр. партійна номенклатура УРСР опинилася у кризовому стані: будучи позбавленою свого традиційного права призначати кадри на керівні й управлінські посади в республіці, вона втрачала своє головне функціональне призначення, а разом із ним – тотальний контроль над усіма сферами життя у суспільстві. Скрутне становище ускладнювалося фактичною ліквідацією матеріальної бази парткомів, розвитком мережі патронально-клієнтарних відносин через постійне оновлення кадрового складу, невмінням, а подекуди і небажанням новопризначених відповідальних працівників ефективно працювати.

Наприкінці 1990 р. в іншій площині діяльності номенклатури – парламенті УРСР – її становище також стало доволі хитким. Незважаючи на те, що комуністи-народні депутати становили у Верховній Раді більшість, вони не забезпечували належного впливу на діяльність законодавчого органу республіки. Значна частина депутатів від КПУ виявляла недостатню підготовку до парламентської роботи в умовах багатопартійності та політичного протистояння, вела себе пасивно, не завжди чітко визначала власну позицію з окремих законопроектів. Серйозної шкоди завдавала їй відсутність належної єдності серед народних депутатів-комуністів. 22 з них входило до Народної ради, частина підтримувала Демплатформу, дехто, не входячи у жодні угруповання, практично не підтримував пропозиції, що вносилися комуністичною більшістю. Окрім того, комуністи-депутати, по суті, віддали опозиції керівництво робочими органами Верховної Ради УРСР. Так, зі 109 депутатів, які працювали на постійній роботі в комісіях парламенту, майже 80 були представниками опозиції, активістами партій і політичних угруповань антикомуністичного спрямування.

Непослідовність керівництва парламенту також вносила непорозуміння і розгубленість серед комуністичної більшості та давала можливість опозиції блокувати прийняття рішень. Гостро постала проблема дисципліни в лавах депутатів-комуністів. Низький рівень відповідальності значної частини депутатів зумовлював систематичну відсутність без поважних причин значної кількості депутатів на засіданнях сесії. Нерідко не вистачало кворуму для вирішення питань, що призводило до непередбачених перерв, передчасних закінчень та інших порушень в роботі сесії³².

Партійне керівництво було переконане, що організованості та жорсткій дисципліні в радах комуністам варто повчитися в опозиції. Про це йшлося на жовтневому (1990 р.) засіданні політбюро. Зокрема, В.Масол зауважив, що необхідно, «щоб була така дисципліна, яка сьогодні є у Народній раді. Там голосують наперед. [...] У нас можна прийняти на партійній групі одне рішення, а голосувати усі будуть, як кому прийде у голову... Якщо нас 300, або вже 230 чоловік, але ці 230 є 230, це теж може бути як блокування будь-яких рішень

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2200. – Арк.14–15.

Народної ради, але ми повинні сьогодні приймати рішення – створити групи і кожною керувати, як у Народній раді [...] там сказав Горинь чи Чорновіл, пальця підняв – всі голосують, униз – проти, підняв руку до гори – витягають усі картки. І жорстка дисципліна. Ми сьогодні втратили дисципліну»³³.

Загалом відсутність внутрішньої єдності серед комуністичної більшості була головною проблемою для вищого партійного керівництва УРСР. У жовтні 1990 р. на засіданні політбюро С.Гуренко вказував, що у середині депутатської групи почалися внутрішні роздори та висловлював занепокоєння, «щоб ми не прийшли до другого етапу XXVIII з'їзду перегрізнені та лише думаючи, як один одного якомога болісніше вдарити. До цього, боюся, йде справа». Практичні поради, спрямовані на перегрупування комуністичних сил, були розроблені секретарем ЦК КПУ Ю.Єльченком і викладені у доповідній записці «Деякі пропозиції з активізації роботи комуністів у Верховній Раді УРСР». У ній містився план заходів для посилення протидії опозиції та перехоплення в неї політичної ініціативи в республіці. Головним з них Ю.Єльченко вважав централізацію сил комуністичної більшості, жорстке ідейне розмежування (з'ясування «хто є хто») та офіційне оформлення комуністичної фракції³⁴.

У цілому першу половину листопада 1990 р. можна охарактеризувати як час своєрідного контрнаступу консервативних сил. Однак розрив між партійним керівництвом республіки в особі С.Гуренка та парламентською «групою суверен-комуністів» на чолі з Л.Кравчуком ставав дедалі більшим. 19 листопада Б.Єльцин прибув до Києва і підписав договір між Україною та Росією, у результаті чого значно зріс авторитет Л.Кравчука і посилювався політичний вплив суверен-комуністів, натомість ослабли позиції консерваторів на чолі з С.Гуренком³⁵. Розмежування на ортодоксів та суверен-комуністів стало ще більш відчутним, коли в парламенті почалося жваве обговорення проекту нового союзного договору, значна частина положень якого суперечила Декларації про державний суверенітет України. Л.Кравчук заявив, що республіка братиме участь у переговорах про підготовку нового проекту лише на основі декларації, а незабаром, коли постало питання про необхідність вирішення питання про майбутню долю СРСР шляхом всенародного референдуму, він наполіг, щоб одночасно з референдумом відбулося опитування мешканців УРСР стосовно суті майбутнього державного утворення. Отже, населення України мало дати відповіді на два запитання: загальносоюзне «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» та республіканське – «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Така позиція Л.Кравчука зумовила перегрупування в парламенті та зближення з націонал-демократичними силами. Натомість з боку представників консервативної частини номенклатури відчувалося обурення діями голови Верховної Ради³⁶.

³³ Там само. – Спр.2198. – Арк.8–9.

³⁴ Там само. – Спр.2751. – Арк.191.

³⁵ Політична система для України. – С.611.

³⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф.П-76. – Оп.38. – Спр.356. – Арк.35.

Слід зауважити, що невдоволення політикою Л.Кравчука висловлювалося деякими депутатами-комуністами та партійними функціонерами ще з вересня – жовтня 1990 р., проте відносини між ним та першим секретарем ЦК КПУ завжди, і навіть під час проведення референдуму, залишалися добрими. Так, С.Гуренко неодноразово захищав Л.Кравчука від нападок обурених депутатів-комуністів на засіданнях політбюро, називаючи його єдиним комуністом у керівництві Верховної Ради УРСР (після того, як І.Плющ виступив з гострою критикою Л.Кравчука у присутності Гориня та І.Юхновського)³⁷ та аргументуючи, що голові Верховної Ради надзвичайно важко працювати у такому розбурханому парламенті, а тому треба допомагати та підтримувати його³⁸.

Результати референдуму (на перше питання «так» відповіли 70,2%, на друге – 80,2% громадян) були сприйняті як прибічниками суверенізації, так і її противниками як перемога. Однак для політичного життя УРСР підсумки голосування по другому питанню виявилися більш вагомими: у Верховній Раді УРСР утворилася нова більшість – суверен-комуністи на чолі з Л.Кравчуком та демократична опозиція³⁹. Відповідно статус парламентської більшості для комуністів остаточно перетворився на номінальний. Найбільші хвилювання консерваторів викликало те, що «депутати з Народної ради, керівники анти-комуністичних партій та політизованих об'єднань намагаються використати результати республіканського опитування 17 березня для відтягування та зриву підписання союзного договору, розпалювання політичної напруги. Почали знову активізуватися розкольницькі сили в самій КППС. Нав'язується поділ комуністів на «консерваторів», «реформаторів», «незалежних», групівщина навколо різноманітних платформ»⁴⁰.

Звісно, геометрія розколу партійно-державної номенклатури не обмежувалася поділом на ортодоксів і суверен-комуністів та була значно складнішою. Так, у червні 1991 р. С.Гуренко констатував, що в КПУ нараховувалося до 10 різноманітних течій і рухів. Окрім того, з початку роботи першої сесії Верховної Ради, тобто з 15 травня 1990 р., сталися помітні зміни у кількісному складі комуністів-народних депутатів і розшарування в їх лавах: 55 осіб з числа обраних комуністів-депутатів були виключені або вибули з партії; частина комуністів із різних причин не увійшла до групи більшості; окремі члени КППС увійшли до Народної ради чи приєдналися до групи «Демократичне відродження України» (складова частина Народної ради). Таким чином, перебуваючи формально в лавах КППС, вони опинилися в опозиції до партії. Аналогічні розмежування спостерігалися і в місцевих радах. Лише в 9 областях – Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській – жоден із комуністів-народних депутатів не вийшов з партії⁴¹.

Спроба державного перевороту 19–21 серпня 1991 р. спричинила розгубленість і невизначеність у компартійній верхівці УРСР. Традиційне

³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2198. – Арк.8.

³⁸ Там само. – Спр.2280. – Арк.82.

³⁹ Політична система для України... – С.613.

⁴⁰ ДАДО. – Ф.19. – Оп.96. – Спр.35. – Арк.20.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.11–29.

беззастережне виконання вказівок із Москви перетворило партноменклатуру республіки на співучасника подій. Однак політична кон'юнктура та збіг інтересів національно-демократичних сил і «прагматичної» частини номенклатури дозволили Верховній Раді ухвалити 24 серпня 1991 р. Акт проголошення незалежності України. На нашу думку, можна визначити три ключових мотиви, якими вона керувалася, голосуючи за незалежність: по-перше, радянській і господарській номенклатурі стало вкрай не вигідно залишатися під контролем партії, оскільки вона перестала приносити дивіденди, але разом з цим залишалася для них «вездечкою», що не дозволяла перетворитися на повноправних власників. Відтак здобуття Україною незалежності для цієї групи номенклатурних працівників було шансом остаточно позбутися партійного контролю. По-друге, перемога Б. Єльцина однозначно вказувала на те, що у країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-державної номенклатури УРСР були непрогнозованими. І лише вихід республіки зі складу СРСР дозволяв номенклатурним колам утримати ситуацію під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві. І, по-третє, процес суверенізації давав зрозуміти вищому ешелону номенклатури, що якщо вона не візьме ініціативу у свої руки, то це зробить інша політична сила. Отже, виникала загроза втрати влади. Відтак, Акт проголошення незалежності України став компромісом з обоюстороннім інтересом. Щоправда, інтереси національно-демократичних сил мали здебільшого ідейний характер, натомість колишня номенклатура керувалася цілком прагматичними міркуваннями. Звісно, не можна скидати з рахунків і ту обставину, що сплеск національної свідомості кінця 1980 – початку 1990-х рр. міг зачепити й номенклатурні прошарки.

Таким чином, протягом 1990–1991 рр. номенклатура УРСР, як і КПУ загалом, опинилася у кризовому стані. Якщо реформа політичної системи, проведена М. Горбачовим у СРСР, підірвала основи її функціонування, то реалії політичного життя республіки позбавили номенклатуру колишньої монолітності, вона фактично припинила своє існування як єдина політична сила. Проте частина номенклатури завдяки звільненню від партійних та ідеологічних обмежень, запозиченню національно-демократичної риторики та зближенню з найбільш конформістськими членами опозиції зуміла здійснити успішний транзит до новоутворених владних структур України.

The author analyses the factors responsible for the crisis in the Party-State nomenclature of the USSR at the beginning of 1990s and looks at the peculiarities of the nomenclature work in the Parliament and party committees. Special attention is paid to the motives behind their support of the Declaration of State Sovereignty and Declaration of Independence of Ukraine.

Keywords: party-state nomenclature, perestroika, elections, Verkhovna Rada of Ukraine, sovereignty, independence.

Т.С.Шульга *

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ТА КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х рр.: НА РОЗДОРІЖЖІ МІЖ RAISON D'ÉTAT І ДЕМОКРАТИЧНИМ ІДЕАЛОМ

Висвітлюються деякі особливості політики вітчизняної націонал-демократії щодо Криму в перші роки незалежності. Продемонстровано суттєві авторитарні тенденції, котрі суперечили декларованому цими силами демократичному проекту для України. Паралельно показано громадянську, а не етнічну природу фактично відстоюваного націонал-демократами проекту авторитарної інтеграції Криму в український суспільно-державний організм.

Ключові слова: Крим, націонал-демократи, авторитаризм, демократія, інтеграція.

Від того моменту, як незалежність України стала доконаним фактом, націонал-демократичні політичні сили опинилися, принаймні частково і тимчасово, на місці того самого «імперського центру», із котрим вони боролися раніше. Оскільки їхні політичні програми передбачали створення унітарної держави як гаранта територіальної цілісності та знаряддя активної українізаційної політики (фактично – асиміляції іншокультурного населення, чи то реасиміляції, у випадку зі зросійщеними українцями), вони неминуче стикалися з проблемою забезпечення такої потрібної для цієї політики єдності й дисциплінованості владної машини, та одночасно розвитку місцевого самоврядування як необхідного елемента демократичного державного устрою. Але якщо в етнічно й мовно українських областях заходу та центру країни правоцентристи могли небезпідставно сподіватися на добровільну співпрацю центрального уряду та місцевих громад, то у зросійщених регіонах півдня і сходу необхідність створення механізмів примусу не викликала сумнівів. Особливо ж складною була ситуація на Кримському півострові, де сильний проросійський сепаратистський рух, підтримуваний значною частиною політичної еліти Росії, доповнювався глибокими етнокультурними відмінностями між цією територією та рештою України. І саме у кримському питанні виникали найбільші суперечності між програмними заходами та політичною практикою принаймні деяких націонал-демократів.

Доповідна записка групи народних депутатів (1992 р.)

13 квітня 1992 р. група народних депутатів націонал-демократичної орієнтації, що незадовго до цього відвідала Кримський півострів, у своїй доповідній записці¹ на ім'я президента Л.Кравчука та голови Верховної Ради І.Плюща запропонувала, серед іншого, такі заходи:

---

* Шульга Тарас Сергійович – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії та політики

E-mail: shulhatar@ukr.net

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.67–70.

1. Доручити СБУ розглянути зв'язки «Республіканського движениа Крима» («РДК») з фірмою «Імпекс-55» і по можливості знайти незаконне фінансування².
2. Доручити аналітикам переглянути позицію районних газет Криму і фінансово підтримати ті з них, які ведуть правильну агітацію³.
3. Доручити групі наукових консультантів підготувати порівняльну таблицю з прав штатів США і земель ФРН із правами, що надаються Криму. Опублікувати цю таблицю в усіх газетах⁴.
4. Звернути увагу Українського телебачення на те, що всі передачі про Крим повинні мати хоча б одного росіянина. Багато зняти моменти про долю татар, їхні проблеми⁵.

Іншими словами, парламентські представники програмово демократичних політичних сил пропонували політизувати діяльність правоохоронних органів та встановити державний контроль над інформаційною політикою мас-медіа. Імовірно, такі пропозиції мали (принаймні стосовно формування громадської думки) значно більше шансів на успіх у 1992 р., ніж десятиріччям пізніше, коли до цього реально дійшло (так звані «темники»⁶). Справа в тому, що 1992 р. засоби масової інформації все ще переважно належали державі (телебачення, включно з монополією на ретрансляцію іноземних каналів) або перебували у жорсткій залежності від неї (друковані ЗМІ, які тоді ще централізовано отримували папір). Таким чином, центральний уряд мав легальні повноваження змусити медіа поширювати пропагандистські матеріали й для цього не потрібно було тиснути позазаконними методами на їхніх власників чи, тим більше, самих журналістів. Утім, фактична слабкість центральної влади в 1992 р. ставила під сумнів можливість ефективного виконання рекомендацій авторів доповідної записки. Слабкість ця була пов'язана, серед іншого, з незавершеністю процесу суверенізації України, через що, наприклад, державна телетрансляційна система виступала більше ретранслятором російського телебачення, ніж рупором української пропаганди. Так само і можливість цензурувати пресу через невиділення паперу для антиурядових видань фактично не використовувалася.

Слід, однак, відзначити, що за всієї неоднозначності самої ідеї державної пропаганди, яку пропонувала вести група депутатів, зміст цього «месиджу» виглядає порівняно поміркованим. В їхньому плані телепередач не було місця сюжетам, спрямованим проти етнічних росіян, кримської автономії чи Російської Федерації. На роль «ворога» пропонувалося лише «РДК», а на роль «друга» – як татари, так і проукраїнськи налаштовані росіяни. Іншими словами, світогляд авторів записки (наскільки ми можемо визначити цей світогляд за тим, як вони бачили бажану громадську свідомість кримчан) міг бути далеким від ліберально-демократичного, але він не був також і ксенофобським. Його можна охарактеризувати як територіальний (але не етнічний) націоналізм з

² Там само. – Арк.69.

³ Там само. – Арк.70.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Aspects of the Orange Revolution. – Stuttgart, 2007. – P.155.

авторитарним ухилом. Найвідомішою попередницею такої ідеології в рамках історії української суспільно-політичної думки слід, очевидно, уважати концепцію В.Липинського, сформульовану ним у «Листах до братів-хліборобів»⁷.

Навряд чи ми можемо розглядати записку як документ громадянського націоналізму, адже пропонується їй авторами державна пропаганда через буквально всі доступні ЗМІ, а тим більше використання правоохоронних органів як політичного знаряддя навряд чи поєднуються з формуванням громадянського суспільства, оскільки є засобами формування підданської політичної свідомості й відповідного їй політичного процесу. Це не значить, що авторитарні методи в політиці не поєднуються з громадянським націоналізмом у принципі – поєднуються, але лише за умови, якщо такі «авторитарні громадянські націоналісти» чітко ділять мешканців держави на повноправних членів громадянського колективу й решту, котра до нього ще не ввійшла (чи взагалі не може бути залучена, на думку творців цієї політики). Так, американський уряд часів Другої світової війни, безумовно, дотримувався політики громадянського, інклюзивного, асиміляторського націоналізму щодо всіх білих етнічних громад країни, включно з німцями та італійцями (а також, хоч і непослідовно, щодо чорношкірого населення США), але застосовував масові переслідування за етнічною ознакою щодо японської громади Сполучених Штатів, включаючи більшу частину її членів – повноправних громадян країни.

Ніяких ознак схильності до такого поділу у записці ми побачити не змогли: пропонується в ній масована пропаганда через центральні українські ЗМІ могла би розглядатися як порушення громадянських прав київських журналістів та материкової української аудиторії аж ніяк не меншою мірою, ніж кримчан. Це змушує нас порушити питання про обмежену придатність дихотомії «інклюзивний громадянський націоналізм/ексклюзивний етнічний націоналізм» для опису явищ історичної (і поточної) дійсності, оскільки виникають і тривало існують як інклюзивний негромадянський націоналізм (прикладом якого є документ, що тут розглядається), так і ексклюзивний громадянський націоналізм, такий характерний, зокрема, для урядів демократичних метрополій європейських (включно зі США) колоніальних імперій, які були одночасно слугами громадянської, часто поліетнічної нації «вдома» і панамі неповноправних підданих – у колоніях.

Нова типологія націоналізмів є особливо актуальною з огляду на специфіку історичного процесу в Україні ХХ – початку ХХІ ст., де етнічний націоналізм завжди залишався, за влучним виразом Е.Вілсона, «вірою меншості»⁸, але територіальний націоналізм, підтриманий потугою авторитарного або гібридного політичного режиму, мав значний успіх.

Готовність авторів записки використати державні спецслужби проти «РДК» виглядає блискучою ілюстрацією до переродження противників авторитарного режиму (якими вони були в 1990–1991 рр.) на ініціаторів нового авторитарного курсу після приходу (чи принаймні наближення, як у цьому випадку) до влади. Очевидно також, що в разі потрапляння у ЗМІ (кримські

⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995.

⁸ Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge, 1996. – P.117.

або, скажімо, російські) в 1992 р. цей документ став би блискучим аргументом саме *на користь* «РДК» та кримського сепаратизму у цілому.

Цікавими є також явні побоювання, котрі парламентарії мали щодо перетворення кримськотатарського національного руху на збройний, а також використання міжнародних контактів кримських татар (зокрема в Туреччині) проти України⁹. Ці побоювання легко зрозуміти в контексті етнічних конфліктів, що якраз розгоралися тоді на пострадянському просторі, а також уже згадуваної слабкості державної влади в Україні з її незавершеним суверенізаційним процесом. Проте ані Туреччина, ані (ще менш зацікавлені кримськотатарською проблематикою) інші іноземні держави (крім Росії) не мали на той час жодних реальних планів втручання у ситуацію на півострові. Росію ж, як і слов'янську більшість населення Криму, місцеві татари переважно сприймали як важливішого суперника (а то й ворога), ніж український уряд з його ще дуже слабким на квітень 1992 р. реальним впливом у цьому регіоні.

Автори доповідної вказували також на необхідність налагодження стосунків між центральним урядом і тими районами Криму (передусім північними), де ідея сецесії мала найменшу підтримку (судячи за результатами збору підписів на користь проведення референдуму про незалежність півострова)¹⁰. Імовірно, ми тут маємо справу зі спробою використати проти кримських сепаратистів їхню ж зброю, лякаючи сімферопольських політиків перспективою розпаду їхньої республіки. Якщо це справді було так, то автори доповідної пропонували повторити в меншому масштабі кампанію уряду СРСР 1989–1991 рр., котрій сприяв автономістським та сепаратистським рухам в їхній боротьбі з урядами союзних республік¹¹, сподіваючись унеможливити цим відокремлення від СРСР або, принаймні, послабити нові незалежні держави, якщо вони все-таки постануть. На квітень 1992 р. розвиток подій уже показав, що підтримка сепаратистів другого рівня проти сепаратистів першого рівня не допомогла зберегти єдність СРСР, але посприяла загостренню міжетнічних конфліктів у «гарячих точках» пострадянського простору. Таким чином, курс на використання північнокримських еліт проти сімферопольських сепаратистів слід уважати досить ризикованим і потенційно здатним порушити нестійкий громадянський мир на півострові. Утім, група депутатів висувала цю частину свого плану досить нерішуче, а до її втілення справа взагалі так і не дійшла.

Проект запровадження інституту адмірал-губернаторів у Криму: локальні передумови, національний інтерес і світовий контекст

У 1995 р., під час обговорення проекту Конституції України, офіційний орган Української республіканської партії (УРП) часопис «Республіканець» опублікував статтю¹², автор котрої пропонував, зокрема, організувати управління

⁹ ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.68.

¹⁰ Там само. – Арк.69.

¹¹ Закон СССР от 26 апреля 1990 г. №1457-1 «О разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами Федерации» // Ведомости СНД и ВС СССР. – 1990. – №19. – Ст.329.

¹² Лашко О. Порівняльний аналіз організації виконавчої влади в Україні // Республіканець. – 1995. – №12. – С.20–25.

Севастополем наступним чином: вищою посадовою особою міста мав стати призначуваний центральним урядом України адмірал-губернатор, який мав би співпрацювати з міськими радами та міськвиконкомом власне Севастополя, а також менших міст, що входили до складу Великого Севастополя, та контролювати діяльність цих органів місцевого самоврядування. Характерно, що ані регіон Великого Севастополя, ані власне місто Севастополь, ані менші міста права мати обраного лідера місцевої громади за цим проектом не отримували, а повноваження міського голови фактично віддавалися адмірал-губернаторові. Більше того, Великий Севастополь не мав би навіть виборного представницького органу, який мала б замінити виконавча рада при адмірал-губернаторі.

Декларованою метою такої своєрідної і, як побачимо далі, нетипової не тільки для України, а й для решти світу організації місцевої влади у цьому регіоні була необхідність забезпечити «справедливе поєднання загальнодержавних інтересів [...] та інтересів місцевого населення»¹³, таке необхідне з огляду на роль Севастополя як головної бази флоту. І справді, на момент виходу цієї статті, і ще більшою мірою до початку скорочення Чорноморського флоту СРСР, військово-морські сили та тісно пов'язані з ними підприємства були основним джерелом доходів і роботодавцем для міста та його мешканців. Водночас станом на 1995 р. флот в основному був не українським, а формально нерозділеним пострадянським, фактично ж – російським. Таким чином, пропонується структура управління Севастополем у межах української державної системи мала б сенс (навіть у межах небезсумнівного постулату автора статті про необхідність об'єднання цивільної влади з військовим командуванням) лише за умов ліквідації чи принаймні різкого скорочення російської військової присутності в регіоні. З іншого боку, об'єднання цивільних та військових повноважень в одній особі за фактичної переважно російської військової присутності в місті та околицях було б цілком логічним за умов російського суверенітету над Севастополем. Упадає в око той факт, що автор статті не пропонує подібне ж військово-управління для решти гарнізонних міст Криму чи всієї України, хоча розглядає також і питання організації влади на півострові та у загальнодержавному масштабі.

Таким чином, виняткові локальні передумови для запропонованої автором унікальної (в межах України) організації влади у Севастополі були відсутні. Єдиним раціональним поясненням появи такого проекту залишаються загальнонаціональні інтереси – утримання проросійського, рішучо нелояльного до української влади і наповненого російськими вояками міста у складі України виглядало значно легшим за умов: 1) концентрації влади в руках призначуваного з Києва намісника; 2) забезпечення такого намісника максимально можливою силовою підтримкою. Очевидно, що проект, опублікований у «Республіканці», відповідав обом цим умовам.

У світовій історії адміністративні одиниці, котрі називалися чи були за суттєвими фактичними ознаками адмірал-губернаторствами, таки зустрічаються, хоч і значно рідше, ніж, наприклад, генерал-губернаторства. Так, французька

¹³ Лашко О. Порівняльний аналіз... – С.25.

колонія Кохінхіна (на півдні сучасного В'єтнаму) в 1858–1879 рр. управлялася адмірал-губернаторами¹⁴, що мало своєю основною метою забезпечити єдність дій французьких військ і цивільної адміністрації у щойно завойованому краї. Характерно, що на чолі колонії стояли представники військово-морських сил, незважаючи на те, що основне навантаження при завоюванні та упокоренні, як також і окупаційній службі в ній несла французька армія (включно з частинами, набраними з місцевого населення), значні сили флоту не лише в Кохінхіні, а й в усьому Французькому Індокитаї на постійній основі не базувалися, і жодної помітної ролі у творенні морської могутності Франції ці її володіння також не відігравали. Виглядає на те, що створення саме адмірал- (а не, скажімо, генерал-) губернаторства в Кохінхіні було викликано радше суперництвом між видами збройних сил у межах цілої Французької імперії (на час завоювання Кохінхіни армійські генерали уже кілька десятиріч правили Алжиром), ніж практичними перевагами передачі управління Кохінхіною саме військовим морякам.

Адміралам мали широкі цивільно-адміністративні повноваження також і в кількох місцевостях Російської імперії, де вони виконували функції військових губернаторів – Квантунській області з центром у Порт-Артурі, Кронштадті, Миколаєві, Севастополі¹⁵. У всіх чотирьох випадках переважна більшість мешканців такої місцевості була так чи інакше пов'язана з військово-морським флотом Росії (у Миколаєві – як кораблебудівники, у решті міст – як військово-службовці, їхні родини та особи, що обслуговували перші дві категорії), а отже перебували під юрисдикцією флотського командування незалежно від адміністративно-правового статусу свого місця проживання. Так само й ті регіони Російської імперії, де існувала значна армійська присутність, очолювалися генерал-губернаторами (на Кавказі – намісниками), котрі об'єднували у своїх руках цивільну та військову владу на довіреній їм урядом території. Таким чином, адміралам з правами військових губернаторів у Росії були ланками чіткої та логічної системи державного управління. Слід через це визнати рішення імперського уряду про утворення цих чотирьох фактичних (хоча і не названих так) адмірал-губернаторств досить раціональним – принаймні раціональнішим, ніж організація французами такої адміністративної одиниці в Кохінхіні.

Схожа посада комодор-губернатора (чи то командор-губернатора) існувала в 1729–1825 рр. у британській колонії Ньюфаундленд¹⁶, але там головним завданням цього посадовця було гарантування безпеки та підтримання правопорядку серед британських рибалок у прилеглий до острова акваторії. Ще менші за розміром і нижчі за адміністративним рангом утворення існували між світовими війнами в тихоокеанських володіннях США та Японії, де офіцери флоту (як правило у званні капітана першого рангу) були не тільки місцевими військово-морськими начальниками, а й цивільними губернаторами окремих островів чи архіпелагів¹⁷.

Утім, усі описані вище приклади адмірал-губернаторств чи схожих на них

¹⁴ *Salemink O.* The Ethnography of Vietnam's Central Highlanders. – Honolulu, 2003. – P.59.

¹⁵ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – С.31–52.

¹⁶ *Bannister J.* The Rule of the Admirals. – Toronto, 2003. – P.104–140.

¹⁷ *Rottman G.* World War Two Pacific Island Guide. – Westport, 2002. – P.84–85.

утворень об'єднувало одне – цілком авторитарний характер влади. Вони існували або в колоніях західних імперій (для цілей даного порівняння Японія може вважатися частиною Заходу), або в абсолютних монархіях на кшталт Росії. Нам не вдалося знайти жодного прикладу військової адміністрації мирного часу у країні чи регіоні з демократичним політичним режимом. Це, зрештою, цілком зрозуміло: збройні сили за самою своєю природою є чи не найбільш авторитарною організацією навіть у найвільнішому суспільстві, відтак демократичні уряди звертаються до військового управління на національній (не колонізованій чи окупованій) території дуже неохоче, і то лише в моменти найглибших криз, коли саме суверенітет такого уряду над національною територією перебуває під сумнівом. Так, власті США встановили військову адміністрацію у відвоєнованих, але все ще бунтівних штатах Півдня протягом Громадянської війни 1861–1865 рр. і зберігали її в деяких із них до 1877 р., коли відомий компроміс Тілдена – Гейса призвів до поновного приєднання всього Півдня до національного «політичного організму» («body politic»). Ці процеси були тісно пов'язані – як не могло існувати повноправної виборної цивільної влади на Півдні до компромісу, коли більшість його мешканців усе ще вважала свою землю окупованою, а край перебував у стані «громадянської війни низької інтенсивності», так і не могло тривати військове правління після компромісу.

Опублікований «Республіканцем» проект організації державної влади у Великому Севастополі фактично ставив цей регіон у становище колонії, окупованої території або зони бойових дій. Нічого дивного, отже, що він не здобув якоїсь суттєвої підтримки, і автори Конституції 1996 р. обмежилися лише вказівкою у ст.140 на те, що «особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України».

На практиці ці «особливості» полягають у призначенні голови Севастопольської міської державної адміністрації (фактичного міського голови Великого Севастополя) президентом України при паралельному функціонуванні міських рад у містах, що складають цей регіон¹⁸. Єдиною реальною відмінністю від проекту «Республіканця» є цивільний статус президентського намісника у Севастополі – але ця відмінність ключова. Практика демократичних або гібридних політичних режимів знає масу прикладів цивільної постійної призначуваної адміністрації на місцях – згадаймо хоча б губернаторів індійських штатів, українських голів обласних державних адміністрацій, префектів французьких департаментів, воевод у посткомуністичній Польщі чи лордів-лейтенантів англійських графств. Така готовність демократичних суспільств (а також суспільств, у котрих існують гібридні політичні режими) схвалювати призначувану цивільну місцеву адміністрацію одночасно з тотальним несприйняттям військового управління в мирний час може виглядати непослідовно, але вона є фактом політичної свідомості. У конкретних же умовах пострадянської України збройні сили, хоч і значно популярніші за решту державних інституцій, відчували в 1990-х рр. наслідки успішної політики радянського режиму з недопущення скільки-небудь самостійної участі військових у політиці, особливо внутрішній.

¹⁸ Закон України про місто-герой Севастополь [Електронний ресурс]: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=14550&pf35401=87141>

Тоталітарна радянська політична система зуміла забезпечити надійний цивільний контроль за військовою організацією, і пострадянська Україна цю спадщину повністю зберегла. Занепад збройних сил у цей період тим більше не сприяв зростанню їх ролі в управлінні державою.

Чи був у досліджуваного тут проекту практичний управлінський сенс (до якого, власне, він і апелював)? Світова й українська практика показує, що об'єднана військово-цивільна адміністрація може бути відносно ефективною в авторитарній державі, але в демократичній політичній системі саме чітке відокремлення збройних сил від державного управління, як правило, дозволяє забезпечити ефективне функціонування як самої військової організації (котра не обтяжується невластивими їй функціями), так і держави у цілому. Оскільки ширший проект організації загальноукраїнської державної влади, запропонований у тій же статті, цілком будувався на демократичних засадах, виглядає, що мілітаризація (і авторитаризація) державного управління саме у Севастополі була б чужорідним елементом для пропонуваної автором візії України¹⁹.

Таким чином, навіть не маючи реального контролю за важелями влади, принаймні деякі українські націонал-демократи першої половини 1990-х рр. були готові не лише підтримувати, а й ініціювати проекти, спрямовані на посилення, у тому числі позаконституційними засобами, централізованої державної машини за рахунок місцевих осередків політичного контролю та громадянського суспільства у цілому. Ці авторитарні тенденції відображали як невпевненість конкретно правих політичних сил у потенціалі демократії як механізму утвердження незалежної держави, так і загалом слабкі позиції послідовно демократичних проектів в Україні того періоду.

Утім авторитаризм, навіть у партій із відносно сильним націоналістичним забарвленням (як УРП), мав мало спільного з етнічним націоналізмом чи ксенофобією. Така ситуація багато у чому пояснює міжетнічний мир в Україні 1990-х рр. на тлі важкої економічної кризи та хвилі кривавих воєн в інших політичних постсоціалістичних державах.

¹⁹ Лашко О. Порівняльний аналіз організації виконавчої влади в Україні // Республіканець. – 1995. – № 12. – С. 20–23.

The article covers some features of the Ukrainian National Democrats' Crimean policy in the early 1990s. The author shows significant authoritarian trends in this policy, contradicting the National Democrats' declared aim to consolidate democracy in Ukraine. However, it seems that their authoritarian project of the Crimea's integration into Ukraine had little to do with ethnic nationalism, being a civic phenomenon first and foremost.

Keywords: *the Crimea, national democrats, authoritarianism, democracy, integration.*

С.С.ПАДАЛКА *

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ, ЕКОНОМІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ, ПОТРЕБАХ ТА ЦІННОСТЯХ СЕЛЯН УКРАЇНИ (1990–2000-ні рр.)

На основі фактів, аналітичних матеріалів, наукових аргументів, авторських висновків зроблено спробу розкрити особливості змін у чисельності селянства, його економічній поведінці, етноментальних стереотипах, а також з'ясувати характер соціальної стратифікації, новітні форми та методи зайнятості на селі.

Ключові слова: селяни, сільське господарство, економіка, село, підприємець, власність.

В Україні склалася ситуація, коли за умов досить великої території та достатності природних багатств чисельність населення знижувалася. Знижувалася і тривалість життя, що загалом свідчить про депопуляцію або виродження. Нестабільність та постійні потрясіння (революції, голодомори, війни, реформи) притупили один із головних інстинктів селян – відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду. У 1990–2000-х рр. проблема народонаселення села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали дедалі вражаючими: «Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу», «Проблеми національної безпеки і демографічне виживання», «Демографія – наука про смерть», «Нас знову стало менше» та ін. За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн жителів, що становило половину загального скорочення населення країни. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності становила 32%, або 15,8 млн чол. (2001 р.)¹.

Якщо в 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб, то в 2002 р. – уже 9,8. А питома вага господарств, які склались з однієї особи, підвищилася до 23,1%². Про ці зміни свідчать дані таблиці 1:

---

* Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії та політики

¹ Населення і трудові ресурси села / За ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К., 2002. – С.11–12.

² Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.239.

Табл.1

Динаміка змін чисельності сільського населення (1991–2001 рр.)³

	1991 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Усе населення країни	51689,7	51079,4	50638,8	50245,2	49850,9	49456,1	49036,5
У т.ч. сільське	16895,0	16537,4	16407,5	16264,1	16124,0	15950,2	15789,9
Питома вага сільського населення (%)	32,7	32,4	32,4	32,4	32,3	32,3	32,2
Із загальної чисельності сільського населення:							
– молодше працездатного віку	–	3625,9	3572,0	351,9	3433,3	3328,0	3219,5
– працездатного віку	8305,0	8091,0	8037,7	7985,7	7987,2	7997,7	8050,6
– старше працездатного віку	–	4820,5	4797,8	4766,5	4703,5	4624,5	4519,8
Статева структура сільського населення (%):							
– жінки	–	–	–	54,1	53,9	53,8	53,8
– чоловіки	–	–	–	45,9	46,1	46,2	46,2

Як бачимо, чисельність сільського населення скорочувалася особливо швидкими темпами. За 1996–2000-ні рр. природне скорочення становило у середньому 708,2 тис. осіб, тоді як у 1991–1995 рр. – 514,6 тис. Найбільші темпи скорочення фіксувались у Вінницькій (59,2 тис.), Київській (55,9 тис.), Чернігівській (53,5 тис.), Полтавській (50,4 тис.) областях. У 2000 р. у 3072 (10,7%) селах не народилося жодної дитини. За 1990-ті рр. кількість сіл, де не було дітей віком до п'яти років, збільшилася з 2595 до 2901. В Україні на початку 2000-х рр. нараховувалося 151 село, що перебувало на адміністративному обліку, але де ніхто не проживав. Близько 8 тис. сіл спеціалісти відносили до деградуючих, в яких неможливим було відтворення населення⁴. Винятком були Автономна Республіка Крим і Закарпатська область, де протягом досліджуваних років відбувалося збільшення сільського населення, відповідно, на 13% і 6%. Джерела приросту були різними: на Кримському півострові – унаслідок міграційного притоку, у Закарпатті – природного приросту⁵.

³ Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт 2002–2003. – К., 2005. – С.482.

⁴ Там само. – С.483.

⁵ *Здоровцов О.І., Коротесв М.А.* Демографічні процеси в сільському господарстві Черкаської та суміжних областей // Економіка АПК. – 2005. – №3. – С.116.

Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалося, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 1990-х рр. ці процеси проходили досить активно. Якщо наприкінці 1980-х рр. в УРСР налічувалося близько 400 міст (у тому числі 132 – обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то в 1996 р. в Україні – уже 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 1990-х рр. відповідно до змін в адміністративно-територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус містян⁶.

Проте основним фактором, що вплинув на зменшення числа сільських жителів, було природне скорочення. Тенденції народжуваності, смертності та природного приросту у сільській місцевості ілюструє таблиця 2:

Табл.2

Загальні показники природного руху сільського населення (1991–1996 рр.)⁷

На 1000 жителів	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.
Народжених	12,6	12,5	12,0	11,6	11,1	10,7
Померлих	17,2	17,6	18,5	18,8	19,1	19,2
Природний приріст	-4,6	-5,1	-6,5	-7,2	-8,0	-8,5

Україна за темпами старіння населення наблизилася до країн із найстарішим населенням і посідала 19-те місце за чисельністю населення віком 60 років і більше (20,9%). Для порівняння: Японія – 26,3%, Італія – 25,6%, Німеччина – 25,1%, Швеція – 23,4%, Греція – 23%⁸. У роки незалежності на селі домінувала тенденція переважання смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раза менше, ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 чол., або в 1,37 раза. За даними Міністерства охорони здоров'я України, у 1992–1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 чол. на 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. чол. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліття⁹. На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і, як наслідок, збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності та підвищення смертності.

⁶ Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С.38–39.

⁷ Богуцький О. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. – 1997. – №11. – С.56.

⁸ Ярова В.В. Проблеми демографічних процесів в Україні // Там само. – 2006. – №11. – С.130.

⁹ Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.

Змінювалися показники народжуваності. Протягом 1990–2000-х рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. чол., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень із розрахунку на 1000 осіб населення, знизився з 12,7% до 9,3% і був найнижчим за весь повоєнний період¹⁰. Серед важливих причин цього явища – погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Протягом 1990-х рр. постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995–1998 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 чол.) зменшилася з 7,9% до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалась в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській та Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 р. їх показник по відношенню до зареєстрованих шлюбів становив 25,9%. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від однієї дитини до трьох у віці 7–8 років. Половина розлучень відбувалась з таких причин, як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність¹¹. У цілому становище сільської сім'ї, крім падіння народжуваності, характеризувалося зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних факторів і зростанням значущості внутрісімейних регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо.

Відбулися трансформації в економічній поведінці меншин. Держава, яка взяла на себе функцію формувати контингент працездатного населення, не справлялась з означеним завданням, відтак діяв саморегулюючий механізм. У державних програмах і нормативно-правових документах не прописувалося завдання створення робочих місць на селі. Як наслідок, використовувалися превентивні заходи задля запобігання безробіттю та міграційному відтоку селян до міст і зарубіжних країн¹².

Соціально-економічна ситуація в Україні у 1990–2000-х рр. не сприяла поліпшенню якісних характеристик трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві й особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці. Крім того, протягом 1990–1998-х рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зрушення. Загальна чисельність працездатних сільських жителів скоротилася з 8876,4 до 8110,7 тис. чол., або на 765,7 тис.¹³ Протягом 1990-х рр. середньорічна чисельність зайнятих у сільськогосподарських підприємствах зменшувалася у середньому щороку на 240,6 тис. чол., а в 2001–2004 рр. найманих – на 319,7 тис.¹⁴ Ці тенденції свідчили про тотальне вимирання працівників. Найінтенсивніше процес звуження прикладання праці

¹⁰ Населення і трудові ресурси села. – С.49.

¹¹ Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – С.36.

¹² Ціхановська О.М. Соціально-економічні проблеми використання ресурсного потенціалу села // Економіка АПК. – 2007. – №8. – С.131.

¹³ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т.1: Потенціал сільського сектора / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський та ін. – К., 2000. – С.74.

¹⁴ Попова О.Л., Скурська Н.М. Зайнятість на селі: наслідки аграрного реформування // Економіка АПК. – 2006. – №7. – С.135.

на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990–2000-ні рр. число зайнятих скоротилося на 2181,7 тис. чол. В АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільськогосподарській галузі коливалося від 5 до 33 разів¹⁵. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня прихованого безробіття. У 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників¹⁶. У 1990–2000-х рр. економічна активність сільського населення вповільнилась і відзначалася нестабільністю. Економічна наука доводить, що освіченість працівника вирішальною мірою впливає на його економічну поведінку. Зайнятість на селі залишалась найнижчою серед країн ЄС. В Україні ж найбільше безробітних було серед осіб віком 40–49 років, на який припадає пік трудової активності¹⁷.

Найнижчі темпи вивільнення працюючих були у соціальній сфері села, головним чином, через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась у малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 1990-ті рр. чисельність зайнятих у цих сферах діяльності скоротилася на 35,2%. А у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях такі тенденції розвивалися ще більшими темпами, відповідні показники досягали 45–60%¹⁸.

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий із числа зайнятих працював за межами свого населеного пункту, із них майже кожен другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% були зайняті у матеріальному виробництві, 16% – у галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні, 11,9% – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті. При цьому зайнятість несільськогосподарськими видами діяльності порівняно з 1990 р. зменшилась удвічі¹⁹. Наведена структура зайнятості була деформованою й не відповідала світовим тенденціям, що характеризувалися зростанням частки населення, зайнятого у сфері послуг. В Україні, навпаки, протягом 1990–2003 рр. чисельність зайнятих у соціальній сфері села зменшилася з 1,2 млн до 0,8 млн²⁰. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн не працювали й не навчалися, тобто кожен третій, що більше у 3,2 раза порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р.

¹⁵ Населення і трудові ресурси села. – С.100–101.

¹⁶ Там само. – С.101.

¹⁷ Герчанівська С.В. Оцінка стану активності сільського населення Тернопільської області // Економіка АПК. – 2006. – №5. – С.149.

¹⁸ Населення і трудові ресурси села. – С.102.

¹⁹ Соціально-економічні проблеми українського села і сільських територій: Мат. до VII річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 9–10 листопада 2005 р. – К., 2005. – С.17, 19.

²⁰ Гнибіденко І. Зайнятість сільського населення як похідна реформування аграрного сектора економіки // Управління сучасним містом. – 2004. – №11/12. – С.115.

Протягом 2000–2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилася з 4,9 до 1,7 млн осіб, або у 2,8 раза, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн працівників вимушено поповнили категорію самозайнятих в особистих селянських господарствах та безробітних. У 2005 р. з 8,5 млн сільських жителів працездатного віку 4,5 млн – не мали постійного місця роботи²¹. Протягом 1990–2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн осіб, або в 4,2 раза, фермерських – від 0 до 142 тис. осіб. Протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. Серед безпосередньо зайнятих у сільгоспвиробництві лише 7,2%²² мали вищу освіту, що було найнижчим показником серед усіх видів економічної діяльності. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих склала лише 14%²³. На відміну від країн із ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Серед причин погіршення якості кадрів сільського господарства: низька мотивація праці; зміна структури виробництва; безробіття; недооцінка керівниками підприємств означення підготовки кадрів; скорочення фінансування освіти і відсутність належного соціального захисту працівників; низька ефективність матеріального виробництва; погляд керівника КСП на працівника передусім як на ланку технологічного процесу; виробнича безправність селян. Низькі зарплати, несвоєчасні їх виплати, відсутність морального стимулювання робило сільськогосподарську працю непривабливою. Відбувалася інтенсивна плінність кадрів. Було занедбано роботу органів влади і господарювання щодо закріплення кадрів на селі. Спостерігалось їх старіння. Різко зменшилася частка молодих спеціалістів із вищою освітою. За чинним законодавством, вік трудових ресурсів села визначався, відповідно: 16–59 років – для чоловіків і 16–54 роки – для жінок. У 1992 р. Верховна Рада України встановила для трактористів-машиністів, доярок і свинарок нижчу на п'ять років верхню вікову межу працездатності. Така ж пільга надавалася жінкам, які народили і виховали п'ятьох та більше дітей. Джерелом формування трудових ресурсів села виступала молодь, кваліфіковані робітничі кадри, спеціалісти сільського господарства. Водночас у значної частини сільської молоді сформувалася психологічна настанова на негативне ставлення до проживання у селі й до аграрної праці загалом. За даними дослідниці трудових ресурсів села К.Якуби, лише 13,2% батьків були не проти того, щоб діти успадкували їхню професію²⁴. Головна причина крилася у складних матеріальних умовах життя на селі.

²¹ Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.49.

²² Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К., 2005. – С.407.

²³ Населення і трудові ресурси села. – С.103.

²⁴ Якуба К.І. Сільська жінка і розвиток соціальної сфери в сільській мережі // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.64.

Самозайнятість селян виступала свого роду альтернативою безробіттю. У 1997 р. серед усього економічно задіяного на селі населення категорія, що забезпечувала себе сама роботою, досягала четвертої частини. В Україні до категорії громадян, які самостійно забезпечували себе роботою, відносилася більшість жителів сіл. Із доповіді Міжнародного бюро праці випливало, що самозайнятість – це процес, котрий усе більше надій покладає на особисту ініціативу як засіб досягнення позитивних результатів у галузі зайнятості, капіталовкладень та економічного зростання. Однак у переважній більшості випадків самозайнятість розглядається просто як засіб виживання. Самозайнятість дедалі більше привертає до себе увагу у час, коли в більшості країн уряди та великі підприємства неспроможні забезпечити можливість для зайнятості з достатнім рівнем заробітку тим, хто шукає роботу²⁵. Найбільш поширеним цей вид діяльності був в особистому підсобному господарстві²⁶.

У цілому пересічний український селянин у суспільному середовищі, що швидко змінювалося, проявляв консервативність. Досягнення власного матеріального добробуту бачилося ним таким, що базувалося на принципах індивідуалізму, справедливому прикладанні власних професійних навичок.

У період утвердження державного капіталізму зазнавали руйнації попередні історичні цінності економічної поведінки селян (велика соціальна місія). На зміну хліборобу-годувальнику почав приходити тимчасовець-бізнесмен, найвищий інтерес для котрого становив прибуток. Більшість виробників зерна в Україні орієнтувались не на справу забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди²⁷.

У 1991–2008 рр. відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій та посттоталітарних комплексів. Утвердження й розвиток приватновласницьких відносин вів до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності. Рівень підприємницької орієнтації селян був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність і бажання займатися підприємницькою діяльністю²⁸. Більшість селян дотримувалось патерналістської життєвої стратегії: гарантований дохід за мінімуму праці, тобто в них залишалися стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка давала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків. Більшість їх мало орієнтувалося на підприємницький вид діяльності. З усіх опитаних респондентів (2001 р.) у селах Івано-Франківщини 53% відповіли, що не бажали змінювати свою роботу і хотіли б далі працювати за наймом та вести особисте господарство. Лише 11% мріяли про власну справу, воліли займатися поряд із наймом ще і підприємництвом²⁹.

²⁵ Злупко С. Національні та регіональні особливості посткомуністичної зайнятості // Шанс. – 1996. – №4. – С.10.

²⁶ Агропромисловий комплекс України [Електронний ресурс]: <http://tect.minagro.gov>

²⁷ Мальцев О.В. Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна // Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.74.

²⁸ Городяненко В.О. Економічна соціологія. – К., 2006. – С.127.

²⁹ Сус Т.Й. Розвиток малого бізнесу та ринок робочої сили на Івано-Франківщині // Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.98.

У досліджувані роки ставлення у суспільстві до сільського господарства було неоднозначним, переважала традиційна недооцінка його значення. Уважалося, що основою суспільного добробуту є кількість виробленої енергії і металу на душу населення. У розвинутих суспільствах сільське господарство передусім асоціювалось із добробутом, продовольчою безпекою, соціальним комфортом. Продовольча сільськогосподарська організація ООН (ФАО) ще в 1960-х рр. визнала, що добробут нації оцінюється за рівнем забезпеченості населення продуктами харчування³⁰. В Україні складалася ситуація, за якої праця банківського службовця вчетверо вважалася суспільно важливішою, ніж труд селянина, який вирощував продукти харчування.

На селі виявилось небагато сильних, умілих, ініціативних осіб, які здатні були займатися підприємництвом. Психологи, економісти переконують, що підприємливій людині властиві такі риси, як особливий погляд на речі, воля, передчуття, здатність ризикувати, виділити нове й реально його здійснювати, здатність іти вперед поодино, діяти в умовах невизначеності, зазнавати невдач, приборкувати страх перед невизначеністю, уміння впливати на людей, бути впливовим³¹. У реальному житті не кожен може бути підприємцем. Відомо, що 1% людей обдаровані винятковою творчою здатністю до цієї діяльності, 10% – високою і 60% – помірною здатністю. Решта таких рис не мають. Наприкінці 1990-х рр. понад 20% керівників господарств в Україні, понад третина спеціалістів та близько половини керівників середньої ланки не мали достатніх підприємницьких здібностей³².

У нашій країні був відсутній досвід, який характеризував би підприємництво з позитивного боку. І надалі зберігався підхід, який культивувався в радянські часи. Відомо, що цій проблемі не приділяли увагу ані теоретики, ані практики, а сам термін офіційно не визнавався і не вживався. На початку 1990-х рр. в українському суспільстві відразу сформувався два різних погляди на цей вид виробничо-господарської діяльності: від повного заперечення його позитивної ролі до визнання панацеєю, здатною вирішити всі проблеми і труднощі економіки та вивести країну у світовий простір як рівноправного партнера.

В Україні зберігалось багато чинників, що стримували розвиток підприємництва: психологічна непередготовленість основних верств населення до позитивного сприйняття таких понять, як підприємець і підприємництво; недосконалість системи оподаткування доходів і прибутків підприємців, часта зміна податкової системи; фіскальний характер ліцензування та патентування; безсистемність у роботі контролюючих органів; тиск кримінальних угруповань; правова необізнаність підприємців-початківців; відсутність сталої підтримки з боку держави, хоча б на початковому етапі становлення. За результатом проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» у 2000 р. опитування, 48% сільських респондентів не підтримували курс реформ³³.

³⁰ Галанець В.Г., Шульський М.Г. Вплив управлінських структур на проведення реформ на селі // Там само. – 1998. – №2. – С.8.

³¹ Романова Л.В. Формування підприємництва у сільському господарстві // Там само. – 1999. – №1. – С.77.

³² Там само.

³³ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – К., 2000. – Т.2. – С.173.

За даними Українського інституту соціальних досліджень (2005 р.), дві третини селян позитивно поставилися до норми закону України «Про особисте селянське господарство», згідно з якою діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємництва. У разі, якщо для реалізації своєї продукції ОСГ необхідно буде зареєструватися як суб'єкт підприємницької діяльності, 41% їх власників заявили, що шукатимуть канали реалізації, де не вимагатимуться відповідні документи, а 41% – скоротять виробництво суто до потреб родини³⁴.

На селі не було створено передумов для розвитку підприємництва. Уважалося, що вирощувати і реалізовувати сільськогосподарську продукцію набагато простіше в особистих селянських господарствах – без державної реєстрації та сплати податків. Державні програми із забезпечення селян роботою через брак коштів часто залишались невиконаними. Крім того, в законодавстві не було чітко прописано процедури долучення до цього підприємців, які розвивали бізнес на селі. Через бюрократичні перепони вони віддавали перевагу сезонним і тимчасовим працівникам. За законодавством, ті підприємці, що брали на себе зобов'язання працевлаштувати 5–10 чол., обов'язково повинні були зареєструвати власне виробництво та виділяти відповідні кошти до соціальних фондів, сплачувати податки тощо. Більшість їх прагнула цього уникати.

У 1990–2000-х рр. селяни мали надто звужені можливості у відкритті власної справи. Малі підприємства на селі відкривалися надто повільно, незважаючи на те, що вони були хорошим полігоном для працевлаштування безробітних. Часто цей вид підприємництва не приживався. Дослідження зарубіжних спеціалістів показали, що основними причинами невдач малого бізнесу на селі були некомпетентність, тобто нездатність вести справи через фізичні, моральні та інтелектуальні причини (40%); відсутність управлінського досвіду (15%); недостатність знань (17%); брак професійних навичок (15%)³⁵. Справді, було іноді так, що відкривши крамницю на селі, підприємець змушений був освоювати навички торгівлі. У Миколаївській області місцеві органи влади, виконуючи можливі шляхи усунення тотального безробіття на селі, використовували таку форму зайнятості, як оплачувані громадські роботи, що не потребували спеціальної кваліфікації і виконувалися на договірній основі: ремонт та будівництво житла; будівництво шляхів, землевпорядні й меліоративні роботи; сільгоспроботи. У 2003 р. у селах області відкрили власну справу 289 громадян; здебільшого це такий вид діяльності, як ремонт взуття, розведення птиці, виготовлення художніх виробів, ремонт побутової техніки, мініпральні вдома, організація грибного виробництва, бджільництва, копіювання документів та ін.³⁶

Працівники сільськогосподарських підприємств переважно не виявляли дієвого економічного інтересу до процесів на виробництві. Латифундисти та великі землекористувачі, які опікувалися, головним чином, витисканням максимального прибутку, були зацікавлені в дешевій робочій силі. Селяни, своєю

³⁴ Осташко Т.О. Особисті селянські господарства: інституційні трансформації і перспективи // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.59.

³⁵ Крилова І.Г. Шляхи підвищення зайнятості сільського населення // Там само. – 2006. – №2. – С.131–132.

³⁶ Там само. – С.132.

чергою, потрапляючи в безвихідь і не маючи альтернатив прикладання виробничих зусиль, змушені були працювати за вкрай низьку оплату, у тому числі в натуральному вигляді. Таким чином, складався стійкий стереотип загальної непривабливості праці в аграрному секторі. Відбувалося формування селянина-індивідуаліста, який використовує винятково власні здібності, розраховує в розв'язанні власних проблем лише на свої сили. Отже, можна стверджувати, що за роки незалежності України на селі утверджувався соціальний патерналізм – досить шкідлива форма мислення³⁷. Значна маса селян попросту втрачали віру у краще власне майбутнє, поліпшення особистого добробуту, ставали байдужими до навколишнього світу. Вони також зневірилися у необхідності колективної дії й можливості покладатися на суспільні й державні інститути³⁸. Селянин, отже, втратив здатність бачити перспективи власного життя.

Незважаючи, що держава на селі не створила сприятливого підприємницького середовища, приватна ініціатива розвивалася, так би мовити, виходила з прихованого стану. Це особливо яскраво засвідчив стрімкий розвиток особистих господарств, які по суті взяли на свої плечі виробництво переважної частини вітчизняної сільгосппродукції. Дані Держкомстату підтверджують, що в 2005 р. тут вироблялося 59,3% всієї продукції, у тому числі 55% рослинництва і 66,7% тваринництва³⁹.

Селяни, які мали слабкий підприємницький хист, часто виявляли неготовність балансувати між ризиком і винагородою як сутнісним елементом підприємництва. Регіональний зріз зародження сільського підприємництва засвідчував, що воно успішніше відбувалося у селах, розміщених поблизу міст, там, де селяни дещо «зачіпало» урбанізоване середовище. На державному рівні практично не проводилася робота щодо формування підприємницького клімату на селі.

За відсутності активної роботи державних органів стосовно формування позитивного іміджу власника, перенавчання селян значна їх частина переключилася на зайняття найбільш поширеним видом підприємництва на селі – торгівлею. Відтак кількість відповідних закладів постійно зростала, натомість занепадали культурно-освітня, побутова сфери.

Українські селяни, порівняно зі своїми зарубіжними колегами, залишалися пасивними у відстоюванні власних інтересів. Пересічний європейський фермер мав єдину мету – виростити якомога більше сільськогосподарської продукції, щоб одержати більшу субсидію від ЄС, при цьому реальна потреба у цій продукції до уваги не бралася. Будь-які спроби змін в аграрній політиці наражалися на активний опір фермерів, у тому числі публічні протести. Бюджет ЄС акумулював кошти й субсидував фермерів, вони мали змогу насолоджуватися високим рівнем життя⁴⁰.

³⁷ Васильчук Ю. Україна залишається патерналістською державою // Україна business. – 2005. – 1 жовтня.

³⁸ Шпикуняк О.Г. Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері // Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.137.

³⁹ Валова продукція сільського господарства у 2005 році // Експрес-довідь Держкомстату України. – 2006. – №144. – С.1.

⁴⁰ Федорченко М.О., Янов О.В. Перспективи розвитку сільських громад у контексті формування ринку сільськогосподарських земель в Україні [Електронний ресурс]: <http://myland.org.ua/ukr>

Сталися певні трансформації у соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 1990-х рр. воно ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалося лише на власні сили і не орієнтувалося на ринок, а переважна його частина негативно ставилася до можливості найму на роботу до сусіда-фермера, то наприкінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус найманого працівника. Нові реалії життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

В умовах утвердження нових виробничих відносин на селі досить відчутною залишалася потреба в підприємливих, високоосвічених кадрах спеціалістів. У 2001 р. у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. чол., серед яких 6,2% – особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1% мали вищу, середню спеціальну освіту, у тому числі вищу – 34,4%⁴¹. За рівнем освіти працівники сільгоспвиробництва займали останнє місце серед галузей економіки. Крім того, кадрова ситуація ускладнювалася частковою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місце приходили фахівці невисокого рівня професіоналізму.

Українські селяни, як і населення держави у своїй масі, за доходами залишались одними з найбідніших в Європі. Зарплата, соціальні виплати та інші грошові прибутки за загальною сумою досягали 20% ВВП. У результаті складалася парадоксальна ситуація: українське населення не було основним покупцем власної економіки, тоді як у розвинутих країнах, наприклад у Великобританії, цей показник сягав 90%⁴². Україна мала низькі показники за індексом розвитку суспільства, який визначався Програмою розвитку ООН. У 2003 р. Україна залишилася середньорозвинутою країною. Протягом 1991–2006 рр. суттєво знижувались тривалість життя громадян і рівень споживання.

За умов падіння економіки гостро постала проблема майнового розшарування селян. Унаслідок опитування, проведеного 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень і центром «Соціальний моніторинг» серед 2009 респондентів віком старше 18 років, з'ясувалося, що українці у своїй більшості вважають: статки заможних людей – кримінального походження⁴³. Установлено також, що суспільству було властивим очікування конфліктів між багатими і бідними, прагненням покарати багатих. Унаслідок відсутності сконсолідованого середнього класу, який на Заході виконує функцію соціального стабілізатора, в Україні зберігалася нездорова суспільна психологія. Зарубіжні соціологи, які володіли реальними цифрами, що відображали реальний природно-економічний потенціал України, часто дивувалися: як у потенційно багатій країні можуть бути бідні? Утім, це – вітчизняні реалії. За західними мірками, людина, яка усвідомлювала себе господарем власного майна, була здатною виявляти творчість і ділову активність, ніколи не могла бути бідною, адже нормальна життєва поведінка людини – це коли вона усвідомила, чого хоче, і може відшукати ресурси, що дозволяють їй досягти мети.

⁴¹ Населення і трудові ресурси села. – С.167.

⁴² Красільнічук О. Основні напрямки реформування суспільно-політичних відносин в Україні та ролі і місця профспілок у них // Профспілкові вісті. – 2005. – 28 січня.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://works.tarefer.ru>

За визначенням соціологів, особливістю бідності в Україні було те, що зберігалися у цілому низький рівень життя населення, психологічне несприйняття населенням економічної нерівності, українська висока питома вага громадян, котрі вважали себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення. Про бідність свідчили низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни на заробітки; спад народжуваності, висока захворюваність і смертність; невдоволення широких суспільних верств власним матеріальним становищем. Незважаючи на те, що частка витрат на харчування в бюджеті середньої української родини протягом 1991–2000-х рр. виросла з 33% до 64%, якість харчування помітно погіршилася: енергетична цінність денного раціону знизилася з 3597 до 2505 Ккал, вміст білків – зі 105 до 73 г, жирів – зі 124 до 71 г, кальцію – з 1362 до 848 г.

Отже, у деякій мірі, на перший погляд, видима традиція багатого застілля в Україні залишалася оманливою, оскільки якість харчування українців значно нижча, ніж в європейських країнах, а майже 10 млн чол. (п'ята частина населення) споживають менше 2100 Ккал, що, за визнанням Всесвітньої організації охорони здоров'я, є межею бідності⁴⁴.

Українські селяни ввійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатися на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра в можливості добитися змін на краще власними силами. Соціально-економічні перетворення, що відбувалися на селі протягом 1990–2000-х рр., посилювали нігілістичні настрої. Вітчизняні соціологи з Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення сільських родин нашої країни, зробили наступні висновки: погляди українського селянства спрямовані не в майбутнє, а в минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими і дискомфортно почувалися в нових умовах, плекаючи надії на появу якогось «доброго дядька», котрий прийде одного дня й вирішить усі проблеми⁴⁵. У селян виявилися втраченими землевласницькі, землеробські риси.

У село все більше проникали міські стандарти життя і поведінка. Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, в тому числі й у ворожому ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів, які бралися за організацію сільськогосподарського виробництва в Україні. Американець Д.Свірі, який організовував у селі Демки Черкаської області компанію «Атлантик Фармз П», у розмові з журналістом видання «Кореспондент» зазначав, що «між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалась прірва», оскільки останні продовжували вважати, мовляв, «я капіталіст, а отже – ворог». За його визначенням, за 14 років роботи з українськими селянами йому вдалося «зрозуміти їх мислення на 40–50%», мали місце постійні суперечки навколо питань ведення виробництва. Селяни з обуренням сприймали технологічне вирощення телят, яке передбачало через три дні після їх народження переведення на споживання комбікормів, засів угідь

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України. – К., 1998. – С.112.

без традиційної оранки, а також постійно підозрювали бізнесмена в нібито спробах захоплення нових земель. Підприємець із Німеччини Й.Венцль, який організував фірму «Дукра-агро» у с. Роги на Черкащині, відзначав такі риси селян, як недовіра і водночас бажання «одержувати заробітну плату, але нічого при цьому не робити», схильність до шияцтва, порушення трудової угоди тощо⁴⁶.

У досліджувані роки зберігалася радянська практика, коли селянин розглядався як об'єкт нещадної експлуатації. Раніше це робила держава, а за умов незалежності – нові власники (латифундисти). У 2000-х рр. на науковому рівні вперше було порушено проблему необхідності перетворення селянина на суб'єкт суспільної діяльності. Науковці прогнозували, що в умовах майбутнього розвитку сіл на засадах поліфункціональності селянин уособлюватиме все сільське населення, а не лише той прошарок, що зайнятий безпосередньо у сільгоспвиробництві. Німецькі вчені стверджували, що скривдження державою будь-якого власного сільського товаровиробника – ознака слаборозвинутості країни⁴⁷.

Зміни, що відбувались в рисах селян, трансформувалися в діалектично поєднаному традиційному й новаційному руслі. Про архаїчні риси селянства не доводиться говорити. Проведені протягом 1998–2004 рр. науковцями Таврійської державної аграрної академії дослідження виявили наступні зміни у середовищі селянства. Замість соціалістичних традицій, де поєднувалося політичне й економічне життя, прийшла автономність господарської діяльності селян. Посилилася незалежність їх від втручання та регламентації приватного життя з боку владних органів. Економічні зв'язки між господарюючими суб'єктами на селі базувалися на принципах саморегуляції в обхід місцевої влади. Послабився номенклатурний підхід до розстановки кадрів. Сільські громадяни дедалі більше заявляли про свої прагнення робити власний політичний вибір, усупереч тому, що нав'язувалося згори. Усе більше й відкритіше селяни виявляли недовіру до політиків, які, на їхню думку, «зраджували» їхні інтереси. Зростала вага традиційних цінностей: сім'ї, релігії, суспільної моралі тощо⁴⁸.

Вітчизняний селянин на початковому етапі розвитку приватної власності на землю й майно морально-психологічно відчував себе радше найманим працівником, залежним від керівників господарств. Наміри держави зробити селян власниками залишалися нереалізованими. Незважаючи на те, що власність було передано селянам, її місце у суспільних відносинах залишалося малопомітним. Одержавши гарантоване законодавством право володіння, користування і розпорядження майном селяни не мали стимулів для примноження багатства.

Якщо дотримуватися запропонованої зарубіжною соціологією послідовності соціальної стратифікації сільського населення, воно поділялося на кілька груп: багатих; заможних; осіб середнього достатку; тих, які мали доходи нижчі середніх; бідних; малозабезпечених. Важливий показник стратифікації – це місце громадянина в організації виробництва. Управлінський апарат аграрного виробництва менш забюрократизований порівняно з іншими

⁴⁶ Салей Е. Ранчо с краю // Корреспондент. – 2008. – №42. – С.45–46.

⁴⁷ Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини // Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.157.

⁴⁸ Чигирин В.О. Сільський соціум та його місце у системі соціально-економічних відносин // Там само. – №8. – С.153–154.

галузями, водночас він за роки незалежності виріс майже удвічі. На вершині управлінської піраміди знаходилися керівники сільгосп підприємств, президенти агрофірм, асоціацій, приватних сільськогосподарських та сервісних підприємств. Вони безпосередньо контролювали матеріальні й трудові ресурси та мали вирішальний вплив на організацію виробництва. Далі йшли керівники середньої ланки (бригадири, начальники цехів, майстри, ланкові). Вони мали обмежені можливості впливати на ухвалення управлінських рішень. За ними йшли безпосередні виконавці, рядові робітники, практично не включені в розпорядчі відносини (хіба що на рівні загалу). На селі були й маргінальні групи, або як їх називали «групи впливу», що залучалися до прийняття управлінських рішень. Це найчастіше були спеціалісти⁴⁹.

Абсолютна більшість сільського населення відносила себе до середнього класу. Селянська громадська думка засуджувала розкіш багатіїв, убачала в ній результат шахрайства, а злидні – прояв поганої праці, безгосподарності. Тому багатство і злидні на селі мали, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики порівняно з середнім добробутом.

Сільський соціум залишався суттєво розділеним. Вищий шар (субеліта), а це керівники аграрних партій, депутати-аграрники, очільники великих агрофірм та агроконцернів, у тому числі спільних підприємств з іноземним капіталом, а також найбільш відомі представники аграрної науки, кількісно був чисельним. Він відрізнявся від інших сільських верств хорошим власним матеріальним становищем, мав вплив на формування владних структур, володів можливостями розпоряджатися виробничими ресурсами.

Середній клас, який за розрахунками науковців, охоплював 80% сільського населення, мав кілька внутрішніх шарів. Верхній, або заможні селяни (10–15%), – це більшість керівників колишніх КСП і приватно-орендних сільськогосподарських підприємств, агрофірм, асоціацій і товариств, успішні фермери, посередники, спеціалісти переробних, сервісних підприємств. Це частина селянства, яка мала високий рівень професійної освіченості, матеріального добробуту, бажання володіти власністю та матеріальними ресурсами. Середній шар включав більшість успішних фермерів, працівників кооперативних та приватизованих підприємств, що були власниками майнових і земельних паїв, керівників середньої ланки, переважної більшості сільської інтелігенції та спеціалістів сільського господарства, працюючих пенсіонерів, працівників торгівлі і побутової сфери. Його представники досягали достатку внаслідок особистої фізичної та інтелектуальної праці, відчували неадекватність рівня власних матеріальних статків з кваліфікацією і освітою, в більшості не воліли до самостійної праці.

Нижній середній шар формували некваліфіковані працівники сільськогосподарських і сервісних підприємств, службовці без спеціальної освіти, непрацюючі пенсіонери, що мали підсобні господарства. Матеріальне самопочуття їх вирізнялося нестабільністю, часто бракувало коштів. Багато хто з них підробляв на ринках, у торгівлі, надавав послуги тощо. До нижнього шару

⁴⁹ Шатохін А.М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Там само. – 2001. – №6. – С.109.

зараховувалися непрацюючі пенсіонери, хворі та інваліди, які не мали підсобного господарства, багатодітні сім'ї, сезонні працівники та переселенці. Вони становили 15–20% чисельності сільського населення. Ці люди найбільше потребували соціальної допомоги від держави, трудового колективу, самих сільських жителів. У них не було стабільних надходжень, вони залежали від пенсій та інших соціальних виплат. Багато з них жило в борг перед односельцями, власниками комунальних підприємств. На сільському соціальному «дні» не було майже нікого. Практично серед селян не було осіб, позбавлених будь-якої власності чи джерел існування⁵⁰.

За характером прикладання праці селяни поділялись на зайнятих переважно фізичною працею (механізатори, тваринники, будівельники, працівники допоміжних промислових підприємств і промислів, а також зайняті на кінно-ручних роботах, селяни-одноосібники). Водночас на селі зростає питома вага зайнятих в основному розумовою працею (керівники підприємств та об'єднань, працівники апарату управління, спеціалісти, а також соціальної сфери – учителі, медики, працівники культури). Протягом 1991–2000-х рр. професійна структура селян змінилася. В 1,5 рази скоротилася чисельність осіб, зайнятих на кінно-ручних роботах, і в такій самій пропорції збільшилася питома вага управлінців, спеціалістів⁵¹. Поняття сільського власника включало не лише право власності на землю, а й житло, цінні папери, авто- і мотозасоби. У цьому відношенні більшість селян була власниками. Проте серед них були ті, хто реально володів землею (фермери), і ті, хто мав лише право на володіння (пайовики). Була й третя категорія, представники котрої не мали у володінні ані землі, ані права на земельний пай (чимала частина працівників соціальної сфери, сезонні й тимчасові працівники, переселенці). Клас власників засобів виробництва, або, як схильні називати деякі науковці, «нової сільської буржуазії», на відміну від дорадянських куркулів, перебував у значній залежності від колективних та приватно-колективних господарств.

Отже, відродження українського села потребувало зміни ментально-психологічних пріоритетів селян, які пережили етап розселяннювання, налагодження зв'язку із землею. На порядок денний вийшли питання докорінних змін суспільного сприйняття значення села та соціальної цінності селянства. Прагнення України рівноправно інтегруватися в європейський простір ставить це завдання в ряд першочергових.

⁵⁰ Шатохін А.М. Зміни у соціальній структурі українського села... – С.106–107.

⁵¹ Там само. – С.10.

Based on the facts, analytical, scientific arguments copyright conclusions attempt to reveal the features of changes in the size of the peasantry, its economic behavior etnomental stereotypes and ascertain the nature of social stratification, new forms and methods of rural employment.

Keywords: *farmers, agriculture, economy, village, entrepreneur, property.*

Л.В.КОВПАК*

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досліджується діяльність неурядових організацій щодо поліпшення стану довкілля в незалежній Україні у 1991–2013 рр., висвітлюються головні напрями та форми їх роботи, відображено шляхи міжнародної співпраці природоохоронних організацій на сучасному етапі.

Ключові слова: екологія, громадські організації, зелені рухи.

Діяльність громадських неурядових організацій, у тому числі у сфері збереження природи, – це один із головних компонентів становлення громадянського суспільства в Україні. Їх робота заслуговує на увагу не лише у площині посилення ефективності екологічної політики держави, а також із погляду розвитку й поглиблення демократичних засад державотворчих процесів. Активна позиція громадян часто стає визначальною для розв'язання екологічних проблем і є одним із важливих чинників дієвості громадянського суспільства.

У 1990-х рр. зросла роль громадських організацій у справі охорони природи. Зелені рухи відіграли чи не визначальну роль у зосередженні уваги суспільства на найбільшій проблемі екології, впливаючи на формування природоохоронної політики держави, підприємств, проводячи конкретні цільові акції зі збереження та захисту довкілля. Рух зелених в Україні був не лише суто екологічним, до того ж він був вагомою складовою бурхливого суспільно-політичного життя кінця 1980 – початку 1990-х рр., а природоохоронні акції сприймалися як важливі суспільно значущі пріоритети. Показово, що один із перших масових мітингів часів «перебудови» (близько 20 тис. учасників), який відбувся в Києві в листопаді 1988 р., був присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро лунало невдоволення людей політикою владних структур Москви і Києва, котрі приховували від народу всю правду про руйнівні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Адже радіоактивного забруднення зазнали величезні території республіки площею понад 50 тис. кв. км у 74 районах 12 областей (Київська, Житомирська, Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька, Сумська, Тернопільська), де розташовано 2294 населених пункти. Загалом по Україні потерпілих від Чорнобильської катастрофи налічується понад 3,2 млн осіб¹. Як зазначав Ю.Щербак – відомий письменник, громадський діяч і перший міністр охорони природи – наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. особливо гостро постали такі екологічні проблеми:

---

* Ковпак Людмила Всеволодівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії та політики
E-mail: ludkoupak@list.ru

¹ Чорнобиль: десять років подолання (За матеріалами Мінчорнобиля України). – К., 1996. – С.4.

1) наслідки аварії на Чорнобильській АЕС; 2) оздоровлення екологічного стану Дніпра та якість питної води; 3) забруднення в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні². На думку Ю.Щербака, ці проблеми були особливо загрозливими тому, що пов'язані з еколого-демографічною кризою, небезпечною для основ існування українського народу.

На зламі 1980 – початку 1990-х рр. екологічна ситуація в Україні характеризувалася як край несприятлива, складна. На території колишнього Радянського Союзу індустріальний розвиток, гігантоманія в політиці розміщення й розвитку продуктивних сил, зростаюча урбанізація мали і свій зворотний бік – надмірний наступ на навколишнє середовище, нераціональне використання, а то й виснаження природних ресурсів. Розмах розвитку промислових галузей, незбалансована індустріалізація спричинили серйозне погіршення стану довкілля. Безконтрольне свавілля центральних московських міністерств-монополістів при потуранні місцевих органів влади призвели до того, що загальне техногенне й антропогенне навантаження в УРСР стало в десятки разів вищим, аніж у середньому по колишньому СРСР, а в окремих регіонах гранично допустимі норми забруднення землі, води й повітря було навіть перевищено. Займаючи близько 2,7% території колишнього СРСР, на Україну припадало майже 25% усіх промислових забруднень³. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів у промисловості УРСР сягав 43%, що посилювало негативний техногенний тиск на довкілля⁴. Диспропорції в розміщенні продуктивних сил призвели до того, що рівень техногенного навантаження на природне середовище в Україні й дотепер перевищує аналогічні показники розвинених держав світу у 4–5 разів. Надто високим залишається рівень енерговитрат у виробництві.

Безмірне обурення й тривогу населення викликали наслідки аварії на ЧАЕС, непередбачуваність їх негативного впливу на здоров'я дітей та дорослих, а також згубної дії радіації на природне середовище як одразу після катастрофи, так і в майбутньому. Натомість охорона та відтворення довкілля пов'язані з життям і здоров'ям громадян, збереженням генофонду, із розвитком економічного потенціалу країни. Окрім того, в УРСР було розміщено близько 40% загальної кількості атомних енергоблоків, декілька АЕС (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) виробляли електрику здебільшого на експорт. А союзне мінатоенерго знову плекало згубні плани збудувати на українській землі Чигиринську та Кримську АЕС. Заслугує на увагу та обставина, що часто під майданчики для атомних станцій обиралися населені пункти або місцевості, надзвичайно привабливі за своїм природним потенціалом чи історичними пам'ятками.

Із проголошенням Україною державної незалежності у числі перших законодавчих актів було визначено нову стратегію природокористування з метою

² Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Виступ міністра Ю.Щербака на конференції «До нової України – шляхом реформ» (Київ, 1992 р.). – С.2.

³ Гарантувати екологічну безпеку планети. (За матеріалами 19-ї спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН) // Урядовий кур'єр. – 1997. – 26 червня. – С.3.

⁴ Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні // Людина і політика. – 2003. – №2/3. – С.33–34.

забезпечення повного контролю над здобуттям екологічного суверенітету держави. Важливим кроком стало ухвалення в 1991 р. Верховною Радою законів про охорону навколишнього природного середовища та про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України. Екологічний рух набуває нових форм: він спрямовується на вдосконалення правового регулювання питань охорони природи, а також продовжуються акції щодо розв'язання конкретних екологічних проблем, запровадження мораторію на спорудження нових атомних станцій та щодо заборони будівництва екологічно шкідливих і небезпечних об'єктів та ін.

У червні 1998 р. делегація України брала участь у розробці Конвенції ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя у питаннях, які стосуються охорони навколишнього середовища». 25 липня 1998 р. на Європейській конференції міністрів охорони довкілля, що проходила в місті Оргусі (Данія), конвенцію підписали 35 держав, у тому числі й Україна. Цей документ зобов'язує забезпечувати безперешкодний доступ громадян до екологічної інформації, приймати екологічно значущі рішення органами влади лише за погодженням із громадськістю.

Розглянемо перші кроки становлення та діяльності громадських природоохоронних організацій у нашій державі. В Україні діють різні за кількістю і спрямуванням громадські екологічні організації, об'єднання, рухи. Потужним імпульсом для їх виникнення стала аварія на ЧАЕС. Першою національною неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці небайдужої інтелігенції – О.Гончара, Ю.Щербака, С.Плачинди та ін.

Діячі культури, науки наголошували на важливості питань захисту довкілля. Відомий український письменник О.Гончар пов'язував проблеми екології з проблемами української мови, української культури, з майбутніми можливостями розвитку України. 11 лютого 1989 р. у Києві на відкритті установчої конференції Товариства української мови імені Т.Шевченка він зазначав: *«Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних (тут і далі курсив наш – Л.К.). Могутні наднаціональні відомства, ті, що дали нам Чорнобиль, що затівали безглузду Очаківську греблю і не менш безглуздий канал Дунай – Дніпро, ті, що ледь не погубили Байкал і довели до катастрофи Аральське море, раз у раз нехтуючи союзними й республіканськими законами, роками виснажують державу, пускають на вітер мільярди народних коштів. Ці бюрократизовані відомства з особливою агресивністю поводяться в національних республіках, зокрема й на Україні, де вони під свої, часом екологічно недосконалі чи навіть шкідливі для населення об'єкти, ніби навмисно визначають історичні, найлюдніші й найдорожчі для нашого народу місця. Топчуться зараз біля Тарасової гори, впадав Атоменерго наш Чигирин... На заваді їм стають пам'ятники національної історії, всюди виникає безліч проблем, адже з порушенням природного середовища порушується і наше середовище мовне, духовне»⁵.*

⁵ Гончар О.Т. Феномен незнищенності: Виступ О.Гончара на відкритті установчої конференції «Товариства української мови імені Тараса Шевченка», 11 лютого 1989 р. // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998). – К., 1998. – С.175.

«Зелений світ» організував сотні акцій – демонстрацій, мітингів, пікетів, конференцій, збирання підписів, і відіграв значну роль у припиненні роботи ряду екологічно небезпечних об'єктів. Отже, асоціація «Зелений світ» здійснювала не лише громадсько-екологічну, а й суспільно-політичну діяльність, проведені за її участю акції впливали на формування природоохоронної політики держави, роботу підприємств щодо дотримання природоохоронних вимог, сприяли підвищенню екологічної свідомості й екологічної культури населення. У 1989 р. «Зелений світ» став Всеукраїнською екологічною асоціацією.

Серед низки перших громадських об'єднань, що активно переймалися проблемами поліпшення екології як одного з національних пріоритетів української державності, був Народний рух (із 1993 р. НРУ – політична партія). 16 лютого 1989 р. письменницька газета «Літературна Україна» вперше опублікували проект програми майбутньої громадсько-політичної організації – Народного руху України за перебудову. Протягом липня – серпня 1989 р., при зростанні суспільно-політичної активності населення, у різних областях і населених пунктах республіки проходили установчі конференції місцевих осередків НРУ. На конференціях ухвалювалися декларації та резолюції, що включали суттєві доповнення до проекту програми руху, а також стосувалися і багатьох інших важливих регіональних проблем, у тому числі екологічних. У прийнятій у Луцьку резолюції установчої конференції Волинської регіональної конференції НРУ містилися вимоги до місцевих органів влади про припинення осушення земель у районах Полісся, передачу культових споруд релігійним громадам, розширення використання української мови⁶. Проблеми екології гостро стояли в діяльності місцевих осередків НРУ і в інших областях УРСР, зокрема на Буковині та Хмельниччині. 26 серпня 1989 р. у Чернівцях відбувся установчий з'їзд обласного осередку НРУ за перебудову, у роботі якого взяли участь 84 делегати, котрі ухвалили кілька резолюцій, зокрема про українську мову, з проблем екології, про національну символіку. Установча конференція НРУ у Чернівцях завершилася мітингом, на який зібралось понад 2 тис. учасників⁷. 27 серпня 1989 р. в місті Нетішині Хмельницької області, у ході несанкціонованого екологічного мітингу, в якому брали участь 5 тис. осіб, гостро порушувалися питання про негативні наслідки можливого розширення Хмельницької АЕС, критикувалися дії союзного відомства, які «ігнорують громадську думку, проводять політику відомчого диктату», невдовзі «частина промовців відійшла від екологічних питань, [...] обговорюючи питання національної символіки, проект закону про вибори народних депутатів УРСР»⁸. За тих часів доволі часто мітинги розпочиналися з екологічних гасел, а згодом демонстранти переходили до активного обговорення питань політичного і соціально-економічного характеру.

⁶ Тиський М.Г. Народний рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2005. – С.9.

⁷ Муравський О. Буковина: державотворчі процеси (1985–1991) // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія, політичні науки, міжнародні відносини. – Вип.376/377. – Чернівці, 2008. – С.84–85.

⁸ Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні. – С.34.

8–10 вересня 1989 р. в Києві, у приміщенні актовий зали політехнічного інституту проходили I Всеукраїнські збори Народного руху України за перебудову (установчий з'їзд НРУ), до делегатів якого з вітальним словом звернувся О.Гончар, висловившись за «докорінне оновлення життя» та «справжній суверенітет республіки»⁹. З'їзд прийняв статут і програму НРУ, в якій, окрім теми демократизації, політичного суверенітету та самостійності економічної системи, було включено питання відродження української мови та культури, наголошувалося на гостроті екологічних проблем, потребі мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС. Важливо зазначити, що загалом з'їзд прийняв 3 ухвали, 9 звернень та 12 резолюцій, при цьому резолюції про екологію були позначені серед перших: 1) «Про екологічну ситуацію»; 2) «Про Народичі»; 3) «Про економічну самостійність України»; 4) «Про майбутні вибори України»; 5) «Про національну символіку» та ін.¹⁰ НРУ проводив спільну роботу з іншими політичними партіями демократичного спрямування, зокрема в розв'язанні екологічних проблем. У цьому напрямі Народний рух співпрацював з екологічною асоціацією «Зелений світ», Партією зелених України, громадськими природоохоронними організаціями в найбільш екологічно забруднених регіонах – на Донеччині, Придніпров'ї, Київщині, Тернопільщині, Хмельниччині та Кримському півострові. 26 квітня 1990 р. в містах й інших населених пунктах Волині обласний осередок НРУ організував екологічні мітинги, присвячені негативним наслідкам катастрофи на Чорнобильській АЕС¹¹.

28–30 вересня 1990 р. в Києві проходив установчий з'їзд Партії зелених України (ПЗУ). Серед 108 його делегатів найчисельнішим було представництво від трьох областей: Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької. Активну участь в обговоренні проектів статуту та програми ПЗУ брали Ю.Щербак і народний депутат СРСР Л.Сандуляк. Основною метою своєї партії зелені вбачали екологічне, економічне, політичне та духовне відродження України.

У першій половині 1991 р. Народний рух України і «Зелений світ» сприймалися як опоненти владних структур та компартійних організацій, у тому числі й у питаннях природоохоронної політики. Це підтверджують архівні документи. Так, на квітень 1991 р. припадали п'яті роковини аварії на ЧАЕС. Створений оргкомітет із відзначення цієї події планував заходи, запрошував іноземні делегації, але НРУ не був бажаним учасником. Розміщувався організаційний комітет в Києві, за адресою пл. Лесі Українки, 1. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається службовий лист, датований 22 квітня 1991 р. і написаний від оргкомітету до ЦК КПУ, на ім'я першого секретаря С.Гуренка, в якому зазначалося: «Республіканський оргкомітет звертається до Вас із переконливим проханням частково профінансувати програму основних заходів, пов'язаних із 5-річчям аварії на ЧАЕС. Одночасно повідомляємо, що в усіх основних заходах 5-річчя аварії будуть брати участь 6 міністрів культури союзних республік СРСР, представники парламенту

⁹ Гончарук Г.І. Народний рух України: Історія. – Одеса, 1997. – С.54.

¹⁰ Там само. – С.54, 322.

¹¹ Тиський М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років. – С.14.

України, Росії, Білорусії, секретарі міськкомів та обкомів компартії із забруднених областей, депутати місцевих рад, представники Чорнобильського руху СРСР. Однак участь у запланованих заходах активу Народного руху та асоціації «Зелений світ» викликає деяку настороженість, має в організаційному плані, на наш погляд, стихійний характер із політичним забарвленням»¹².

У подальші роки екологічна безпека розглядалася у програмних документах НРУ як невід’ємна складова національної безпеки країни: «Загроза втрати сприятливого для проживання людей довкілля, а отже – вимирання населення, – ставить проблему екологічної безпеки в Україні в ряд найсерйозніших»¹³.

Спільні зусилля та дії різних неурядових природоохоронних організацій, разом із НРУ, представниками інших політичних партій і громадських об’єднань у справі захисту довкілля не були марними. Серед найвагоміших здобутків активної діяльності щодо збереження та оздоровлення навколишнього природного середовища на початку 1990-х рр. стала заборона на будівництво Чигиринської та Кримської АЕС.

Однією з найвпливовіших екологічних організацій України є «Грінпіс-Україна», заснована як національне відділення всесвітньовідомого «Greenpeace International», котра проводить кампанії, спрямовані на захист природних ресурсів, за енергозбереження та розвиток альтернативних видів енергетики, проти ввезення на територію України шкідливих речовин тощо.

У 1991 р. група відомих учених заснувала Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації: Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів, Комітет порятунку Дніпра та малих рік, Національний екологічний центр «Довкілля», Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама-86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров’я дітей), «Дитина і довкілля», «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досье» (школа юних екологів-журналістів), молодіжна організація «Зелена Україна» тощо. Активну діяльність розгорнули благодійний фонд «Паросток», Всеукраїнська екологічна ліга, Українське товариство птахів, Національна асоціація природоохоронних територій (об’єднує 8 заповідників). За їх участю провадилися загальнонаціональні акції, спрямовані на розв’язання конкретних екологічних проблем, екологічне інформування, виховання та підвищення екологічної культури населення.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України прагнуло до співробітництва з зеленими рухами. У 1991–1992 рр. асоціація «Зелений світ» та Мінприроди провели спільні природоохоронні акції, круглий стіл «Енергетика незалежної України й екологічна безпека». У рамках Всесвітнього форуму українців (1992 р.) було організовано круглий стіл «Урбанізація і навколишнє середовище». Разом із Національним екоцентром та іншими громадськими

¹² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2943. – Арк.54–55.

¹³ Програма Народного руху України [Електронний ресурс]: <http://www.nru.org.ua/about-party/programm.html>

об'єднаннями була проведена акція «Дерева». У січні 1993 р. під час зустрічі міністра охорони довкілля Ю.Костенка з членами Малої ради Української екологічної асоціації «Зелений світ» було висловлено думки щодо участі її представників у роботі колегиї міністерства, а також надійшли пропозиції про розробку і фінансування конкретних програм з охорони природи¹⁴.

Активно діяла українська філія міжнародної незалежної неурядової організації «Greenpeace International», привертаючи увагу громадськості до найгостріших екологічних проблем. У жовтні 1994 р. представники «Грінпіс-Україна» пікетували будівлю Міністерства сільського господарства України із закликами про заборону використання хімічних добрив і пестицидів при вирощуванні та переробці аграрної продукції. «Вода для життя», – таким було гасло екологічної акції по Дніпру, проведеної в липні 1994 р. міжнародною природоохоронною організацією «Грінпіс» спільно зі своїм українським відділенням. Всесвітньовідоме судно «Мобі-Дік» з інтернаціональним екіпажем, що складався з представників організацій зелених США, Нової Зеландії, Колумбії, Іспанії та Великобританії, під прапором «Грінпіс» разом з українськими активістами спрямувало екологозахисний десант по Дніпру, зробивши зупинки в найбільш забруднених прибережних містах – Херсоні, Запоріжжі, Дніпропетровську, Черкасах, Кременчуці, Києві. Мета акції «Вода для життя» – привернути увагу громадян та державних органів України до потреб захисту навколишнього середовища й, насамперед, врятування Дніпра як однієї з найбільших водних артерій Європи. Оздоровлення його басейну, екологічне очищення вод, особливо після аварії на ЧАЕС, стало проблемою не лише для України, а й для Європи. На судні влаштувалися дні відчинених дверей, коли мешканці Києва та інших придніпровських міст-портів знайомились із сумною статистикою про порушення природоохоронного законодавства в Україні, зі шкідливими для здоров'я населення наслідками забруднення довкілля. За час перебування «Мобі-Діка» в Україні влітку 1994 р. десятки тисяч жителів поставили свої підписи у відозві на підтримку акції «Вода для життя»¹⁵.

Значна кількість громадських природоохоронних організацій виникла після Чорнобильської катастрофи, адже люди з болем і тривогою сприймали екологічні проблеми України та прагнули докласти своїх зусиль до їх розв'язання. Так, у столиці України 1993 р. виникла міська екологічна організація «Ініціатива матерів Києва на захист дітей» (або «Мама-86»). Метою її став захист здоров'я дітей від наслідків Чорнобиля, техногенного навантаження великого індустріального міста, екологічне виховання батьків та дітей, надання допомоги в лікуванні підростаючого покоління. «Мама-86» здійснювала медичну діагностику київських дітей, допомагала медикаментами, сприяла їх оздоровленню на екологічно чистих територіях. Матеріальне й фінансове забезпечення діяльності цієї неурядової організації було б неможливим без допомоги благодійників, спонсорів. Згодом громадська екологічна організація «Мама-86» здобула статус всеукраїнської, на 2004 р. налічувалося 19 її регіональних представництв.

¹⁴ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Звіти про роботу міністерства в 1992–1993 рр.

¹⁵ «Мобі Дік» допомагає Україні // Вісті з України . – 1994. – №32. – 3 серпня. – С.12.

У жовтні 2004 р. в Києві з ініціативи низки природоохоронних організацій (зокрема «Мама-86») було проведено громадські слухання «Питна вода в Україні», спрямовані на посилення уваги до цієї гострої проблеми не лише населення, але, передовсім, відповідних міністерств і відомств, місцевих органів влади. Стан із питною водою залишає бути кращим, що визнають і державні структури. Національна програма оздоровлення Дніпра та поліпшення якості питної води, ухвалена Верховною Радою 1997 р., виконується не в повних обсягах.

На засіданнях Верховної Ради України неодноразово розглядалися питання природоохоронної політики, у складі парламенту діяв профільний постійний комітет. Так, 4 квітня 2007 р. комітет із питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи розглянув питання «Про реалізацію державної політики в галузі охорони, використання та відтворення водних ресурсів»¹⁶. Проаналізувавши ситуацію у цій сфері, а також інформацію, надану Міністерством охорони навколишнього природного середовища, Держкомітетом водного господарства, комітет був змушений констатувати: «Практично всі поверхневі води України, а в окремих регіонах і підземні води, за рівнем забруднення не відповідають встановленим нормативам якості води. Близько 70% поверхневих вод і значна частка запасів підземних втратили своє значення як джерела питного водопостачання. Збільшуються середньорічні показники вмісту у воді амонійного азоту, нітратів, фосфатів та підвищення мінералізації води, фенолів і нафтопродуктів. Погіршується якість підземних вод. Упродовж 2002–2006 рр. спостерігається стійка тенденція зростання скидів забруднених (неочищених та не доведених до норм очистки) зворотних вод (від 2,9 млрд куб. м у 2002 р. до 3,5 млрд куб. м у 2005 р.), та зменшення обсягів нормативно-очищених (після очисних споруд) від 2,1 млрд куб. м у 2002 р. до 1,3 млрд куб. м у 2006 р. Наведене свідчить як про незадовільний стан виконання заходів державних і регіональних програм у сфері водокористування, так і про неефективний контроль із боку центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування за додержанням вимог водоохоронного законодавства»¹⁷.

На засіданні Ради національної безпеки і оборони України, проведеному 15 квітня 2013 р. із нагоди Дня довкілля, наголошувалося, що джерела води в Україні дедалі більше виснажуються та забруднюються. У результаті падає якість питної води, зростає загроза виникнення надзвичайних ситуацій, погіршується епідеміологічна ситуація. Близько 37% водогінних мереж перебувають в аварійному та ветхому стані, а втрати води у системах водопостачання сягають майже 30%¹⁸. Хоча, порівняно з 1980-ми рр., Україна в понад 2 рази скоротила обсяги використання води, проте через низьку якість очищення стічних вод рівень забруднення водойм не зменшується. Питна вода у країні належить до однієї з найнижчих категорій якості – четвертої – і містить багато фосфатів та синьо-зелених водоростей. У 2011 р. було оновлено державну

¹⁶ Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.9301. – Арк.1–3.

¹⁷ Там само. – Арк.1–3, 29.

¹⁸ Клюев А. Україна повинна активізувати зусилля щодо поліпшення забезпечення населення якісною водою. Засідання РНБО України. 15 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]: <http://www.rnbo.gov.ua/news/1443.html>

цільову програму «Питна вода України», що стала генеральним планом модернізації галузі до 2020 р. На засіданні РНБО наголошувалося на необхідності прискорення впровадження нових технологій та обладнання для очищення води, а також на необхідності посилити відповідальність за порушення вимог законодавства з питань забезпечення якості водних ресурсів і питної води.

Упродовж 2011 – початку 2013 рр. організація «Мама-86» активно проводила кампанії з підвищення обізнаності українців з європейськими нормативами якості питної води і здоров'я, ширшого їх впровадження, а також із питань забезпечення виконання Стратегічного підходу до міжнародного регулювання хімічних речовин та гарантування екобезпеки дитячих іграшок¹⁹.

У 1994 р. в Україні було створено Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль», що засвідчувало про намагання молоді допомогти найшвидшій ліквідації наслідків Чорнобильської аварії на українській землі, забезпечення її екологічного здоров'я, розв'язання існуючих проблем збереження й охорони довкілля. Того ж року засновано Всеукраїнський дитячий союз «Екологічна варта». У 1996 р. з нагоди десятиліття Чорнобильської катастрофи Міжнародна організація «Союз Чорнобиля» отримала статус спеціального консультативного органу при ООН. 28 квітня 2006 р. Кабінет Міністрів України підписав договір про співпрацю з Всеукраїнською організацією «Союз-Чорнобиль-Україна», в якому йшлося, зокрема, про поліпшення соціального та медичного забезпечення постраждалих від аварії на ЧАЕС та ліквідаторів. Міжнародний благодійницький фонд техногенної безпеки України протягом 1997–2005 рр. організував добродійну допомогу особам, постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій у різних регіонах країни, на суму понад 20 млн грн.

Всеукраїнська екологічна ліга була заснована в 1997 р., метою діяльності її проголошувалося покращення стану довкілля, захист природних ресурсів у країні, формування нового екологічного менталітету, підвищення рівня екологічної культури й освіти населення. Ліга відкрила свої осередки природоохоронного спрямування в усіх областях – у великих містах, районних центрах і селах. У 1999 р. відбулися перші всеукраїнські акції під егідою ліги, зокрема «Посади своє дерево», «Збережи ялинку», «Нове життя джерел» (розчищення, облаштування та догляд території навколо джерел питної води – колодязів, артезіанських свердловин, бюветів), провадився проект «Парк тисячоліть». У подальшому ліга розширила коло своїх акцій: «Амброзія – небезпечна рослина», «Громадський контроль за станом об'єктів природно-заповідного фонду», «Врятуй свою річку», «Громадська інвентаризація зелених насаджень у парках, скверах, на прибудинкових територіях» тощо. Всеукраїнська екологічна ліга заснувала журнали «Екологічний вісник» та «Екологія», а також ініціювала серію карт про стан водних ресурсів, атмосферного повітря тощо. Понад десять років (2001–2011 рр.) ліга організовує щорічні всеукраїнські конференції громадських природозахисних об'єднань. Очільниця Всеукраїнської екологічної ліги Т.Тимочко, виступаючи з промовою на форумі «Довкілля-2010», що проходив у Києві 26–28 жовтня 2010 р., наголошувала, що «збалансований

¹⁹ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.238–239.

розвиток України має стати новою політичною метою, а можливо – національною ідеєю українців за рахунок формування ефективного суспільства, яке не руйнуватиме середовища свого існування»²⁰.

Особлива увага приділяється вихованню екологічної освіти та культури молодого покоління – дітей і підлітків. Всеукраїнська екологічна ліга заснувала Всеукраїнську дитячу спілку «Екологічна варта». Для школярів організовано фестивалі екологічної творчості «Свіжий вітер» та «Школа лідера-еколога», що сприяють розвитку дитячого громадського руху. Екологічне виховання юних членів «Екологічної варти» здійснюється, головним чином, у ході конкурсів, міжшкільних змагань. Так, упродовж 2011 р. було організовано конкурс «Замість ялинки – зимовий букет», молодь та підлітки проводили озеленення, закладання скверів під гаслом «Посади своє дерево». Під час реалізації проекту «Наша допомога птахам» діти-члени «Екологічної варти» заготовляли корми, а також робили годівнички та шпаківні. Члени «Екологічної варти» реалізують проект «Прибери планету» щодо розв'язання проблем побутового забруднення та роздільної утилізації відходів.

Всеукраїнська екологічна організація «Жива планета» також спрямовує головну увагу на інформаційно-просвітницьку роботу серед учнівської молоді. У 2011 р. реалізовувалися проекти «Енергозбереження», «Натисни на сміття», «Дім, в якому ти живеш», конкурси дитячої творчості «Життя в стилі еко» тощо. Упродовж 2011 р. «Жива планета» проводила тренінги для бізнесових структур із питань упровадження та розвитку «зелених технологій» у відповідності до міжнародних стандартів²¹.

Однією з головних форм роботи організації «Екологія. Право. Людина» у 2011 р. стало судове відстоювання екологічних прав громадян, консультативна робота, проведення семінарів і тренінгів із проблем захисту довкілля, а також видання журналу на природоохоронну тематику.

Серед пріоритетних напрямів діяльності Національного екологічного центру України – співучасть у розробці нормативно-правових актів, зокрема законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про рослинний світ», «Про природно-заповідний фонд України». Центр заснував недержавні наукові організації – Інститут екології та Український комітет сприяння Програмі ООН з довкілля в Україні. НЕЦУ започаткував друк журналів «Ойкумена: Український екологічний вісник», «Світ в долонях» та «Жива Україна». На міжнародному рівні Національний екологічний центр України входить до мережі неурядових причорноморських організацій, має акредитацію при Світовій екологічній фундації (GEF), нагороджений Золотим знаком «American Forests» (1997 р.) за участь в акціях з озеленення планети та кількома зарубіжними відзнаками за досягнення в галузі охорони довкілля. Центр сприяв створенню декількох об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема ландшафтних парків Прип'ять – Стохід, Згарський, Гранітно-степове

²⁰ Міжнародний Екологічний форум «Довкілля-2010», 26–28 жовтня 2010, м. Київ [Електронний ресурс]: <http://www.kmu.gov.ua>

²¹ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.240–241.

Побужжя тощо. У 2011 рр. він брав участь в інформаційно-освітньому турі щодо енерго- та кліматозбереження «Клімат майбутнього без загрози для життя!», домігся накладення штрафів та закриття кількох «копанок» у Свердловському районі Луганської області, проведення акцій щодо збереження зелених зон Києва від незаконних знищень при забудові, спільно з асоціацією «Екологія. Право. Людина» домігся накладення штрафу у 2 млн грн на порушників за забруднення річки Снітки на Київщині тощо.

Продовжувало свою роботу Українське товариство охорони природи, відбувався пошук та впровадження нових критеріїв і форм діяльності цієї організації, у 2011 р. функціонувало 14 його секцій. У вересні того ж року спільно з Асоціацією міст України місцеві організації товариства провели всеукраїнську акцію «Чиста країна – чиста Земля». Низку заходів із благоустрою та озеленення населених пунктів було здійснено на Луганщині, у Вінницькій, Запорізькій, Миколаївській, Волинській, Рівненській, Сумській, Одеській, Чернігівській, Чернівецькій та Херсонській областях. Просвітницька, інформаційна, виховна робота товариства здійснюється у 336 Будинках природи (21 – обласний, 83 – міських та 232 – районних), у 376 громадських університетах.

Ще однією ознакою посилення уваги суспільства до проблем захисту довкілля стало створення Партії зелених України (ПЗУ; зареєстрована в 1991 р.). Серед головних положень її програми – формування «екологічно солідарного» суспільства, в якому інтереси людини, груп громадян, кожної нації «гармонійно поєднувалися б із вищими біосферними законами природи». ПЗУ брала участь у виборах до Верховної Ради 29 березня 1998 р. й, набравши 5,4% голосів виборців, одержала право бути представленою в українському парламенті. 24 липня 2004 р. у Києві у приміщенні Будинку вчителя відбувся XI з'їзд Партії зелених України, який зібрав делегатів від 27 обласних та значної кількості місцевих організацій. Проте згодом ПЗУ не демонструвала активності щодо гострих екологічних проблем у країні. 26 березня 2006 р. партія знову брала участь у виборах до Верховної Ради, але набравши всього 0,54% голосів виборців не змогла навіть наблизитися до подолання прохідного 3%-го бар'єру.

Отже, упродовж 1990 – на початку 2000-х рр. виникла значна кількість природоохоронних громадських об'єднань як на державному, так і на регіональному рівнях. Зростає активність громадських організацій і рухів у боротьбі за екологічно чисте середовище, у громадському контролі за роботою екологічно шкідливих підприємств, підвищився їх вплив на формування екологічної політики держави.

Станом на 1 січня 2003 р., загальна кількість зареєстрованих громадських організацій в Україні, що спрямовували свої зусилля на захист природи, становила 49 (з них мали статус міжнародних – 16, усеукраїнських – 33), а також 30 об'єднань захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС²². Правовий статус громадських екологічних організацій та об'єднань визначається законом України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., а також відповідними положеннями інших законодавчих документів у сфері захисту довкілля (зокрема закон «Про охорону атмосферного повітря», Лісовий, Водний кодекси тощо).

²² Україна у цифрах у 2002 році. – К., 2003. – С.19.

Згідно зі звітом Державного комітету статистики України, на 1 січня 2010 р. налічувалося 72 екологічних об'єднання (з них мали статус міжнародних – 23, усеукраїнських – 49), а також 37 об'єднань із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС (відповідно, міжнародних – 23, усеукраїнських – 14)²³. 1 січня 2013 р. набув чинності закон України «Про громадські об'єднання», котрий спростив процедуру реєстрації та повідомлення про їх створення, а це сприяло тому, що впродовж першого кварталу 2013 р. кількість зареєстрованих громадських організацій збільшилася вдвічі, в тому числі й екологічного спрямування²⁴.

Із метою співпраці урядових і неурядових природоохоронних організацій при Міністерстві екології та природних ресурсів України було створено громадську раду, до складу якої ввійшли представники зареєстрованих Мінюстом України громадських екологічних організацій національного рівня. Громадська рада бере участь у розробці багатьох питань, пов'язаних з екологічною експертизою значних проєктованих та діючих об'єктів (зокрема Ташлицької ГАЕС), у процесі прийняття рішень при розв'язанні проблем збереження довкілля та відтворення природних ресурсів. За участю громадських організацій і центральних відомств проводилися різні загальнонаціональні акції, спрямовані на привертання уваги населення до екологічних проблем, пропаганду ідей захисту і збереження природи, відповідне виховання підростаючого покоління, у тому числі «Зелена весна», День довкілля тощо.

Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості та підвищенні екологічної культури громадян країни відіграють масові природоохоронні заходи – «Жива вода», «Ріки мого дитинства», «Джерело» та ін. У Харкові з метою вдосконалення екологічної освіти проходив Всеукраїнський фестиваль «Еко-2000», екологічні акції «Марш парків-98», міжнародний симпозіум «Транспорт і навколишнє середовище» тощо. На Хмельниччині в 1997 р. юннати висадили 330 тис. дерев і кущів, виготовили майже 5 тис. пташиних годівниць і шпаківень²⁵. Починаючи від 1998 р. щороку третьої суботи квітня в Україні проводиться загальнонаціональний День довкілля, який супроводжується роботами з благоустрою та озеленення територій в містах і селах. У заходах до Дня довкілля беруть участь органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи з залученням мешканців населених пунктів, громадськості. Організуються природоохоронні акції та операції «Чисте повітря», «Фауна», «Нерест», «Первоцвіт», «Зелена весна», «Новорічна ялинка». Було продовжено акцію «Парк тисячоліть», розпочату в 2002 р. Всеукраїнською екологічною лігою. У рамках всеукраїнського конкурсу «До чистих джерел» 2002 р. в усіх областях і містах Києві та Севастополі відбулися природоохоронні акції, за підсумками яких було визначено 29 переможців. У 2011 р. переможцями щорічного конкурсу «До чистих джерел» стали 55 учасників у різних

²³ Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К., 2010. – С.22.

²⁴ С начала года в Украине зарегистрированы 463 общественные организации // Время. – 2013. – №61 (15 мая). – С.3.

²⁵ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році». – С.135–137; Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 році». – С.161.

номінаціях та з різних областей нашої держави²⁶. У квітні 2013 р. у фінальному етапі конкурсу було відзначено 80 учасників – представники волонтерських структур, місцевої влади, студентських громад, учителі, школярі, які брали участь у конкурсі вже кілька років поспіль.

Упродовж 2006–2013 рр. на Кримському півострові здійснювався екологічний рейд «Первоцвіт», метою якого є охорона і перешкоджання збиранню, торгівлі й вивезенню ранньоквітучих рослин, занесених у Червону книгу України (зокрема пролісок, цикламен та ін.). До проведення акції «Первоцвіт» було залучено працівників Комітету з лісового й мисливського господарства Автономної Республіки Крим, співробітників правоохоронних органів, активістів екологічних організацій.

Нових рис набувала святкова обрядовість українців, відбувалося відродження народних свят, зокрема наближених до природи, – Купала, Дніпра-Славути, Зелених, Медового та Яблуневого Спасів. Через спілкування людей із природою відбувалося оновлення духовних цінностей, розширення їх розмаїття, що часто ставало на перешкоді негативним ознакам і проявам технократизації. Громадські об'єднання Києва внесли відповідну ініціативу, і в 2003 р. міськрада столиці прийняла ухвалу про запровадження нового свята – Дня Дніпра, яке відзначається щорічно в липні.

Проводячи активну роботу з громадськістю, Міністерство екології та природних ресурсів України в 2002 р. підготувало проекти положень «Про порядок надання екологічної інформації» та «Про участь громадськості у прийнятті рішень з питань, що стосуються довкілля». Упродовж 2002 р. здійснювалась організаційно-інформаційна підтримка роботи громадської ради, було проведено 10 засідань та спеціальні засідання оргкомітетів щодо підготовки до III конференції громадськості, а також V Всеєвропейської конференції міністрів «Довкілля для Європи». 29 листопада – 1 грудня 2002 р. в Києві проходила III Всеукраїнська конференція екологічної громадськості, у роботі якої брали участь 200 делегатів – представників Верховної Ради, Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, його територіальних органів, наукових установ, громадських організацій, у тому числі 92 представники областей. У 2007 р. у складі громадської ради при Мінприроди нараховувалося 16 об'єднань громадян природоохоронного спрямування як офіційних її членів.

Новий імпульс для громадської активності дає участь України в міжнародному співробітництві з питань екології, зокрема підписання Оргуської конвенції (1998 р.) щодо прав громадян на одержання екологічної інформації. У Міністерстві екології та природних ресурсів реалізувався спільний українсько-данський проєкт «Допомога Україні у впровадженні Оргуської конвенції», у рамках якого від 2002 р. відбувалося формування нового інформаційно-екологічного центру, було створено базу даних екологічної інформації, провадилися семінари-тренінги.

7 жовтня 2010 р. в Києві відбулася конференція керівників партій зеленого спрямування України, Росії, Білорусії та Казахстану. Підсумком зустрічі стало створення Євразійського об'єднання зелених партій (ЄОЗП) – міждержавної

²⁶ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.238–239.

екологічної організації. Економічна криза загострила кризу екологічну, лідери нового об'єднання поставили завдання створення неурядової системи інформації про стан довкілля і системи контролю за дотриманням законодавства у цій галузі; запуск національних програм реагування на кліматичні зміни, розробка курсу на зниження вдвічі до 2020 р. енерговитрат тощо. Міжнародний секретаріат новоствореного екологічного об'єднання розміщено у столиці України.

23–25 квітня 2013 р. в Києві відбувся ювілейний Міжнародний екологічний форум «Довкілля для України», котрий був присвячений десятиріччю проведення V Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього природного середовища «Довкілля для Європи» у столиці нашої держави. Президент України В.Янукович у вітальному слові учасникам форуму зазначив: «Захист навколишнього середовища та примноження національних природних ресурсів є одним із напрямів довгострокової стратегії розвитку України»²⁷.

Природозахисна діяльність громадськості в різних областях країни включала також проведення мітингів, збір підписів щодо заборони та припинення протиправних дій задля захисту довкілля, які проводились як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Так, місцеві активісти Закарпаття виступали проти надмірного вирубування лісів та реліктових дерев у Карпатах і дбали про збереження відомої Долини нарцисів; члени Кримської республіканської організації «Екологія і світ» виходили на мітинги проти порушень статусу заповідних об'єктів і проти незаконних забудов уздовж узбережжя півострова; проти численних порушень природоохоронного законодавства в Кончі-Заспі та за збереження зелених парків і скверів столиці України виступали активісти Київського екологічного центру, очолюваного В.Борейком.

На офіційному сайті природоохоронного міністерства було створено постійну рубрику «Громадське обговорення», а також забезпечено роботу громадської приймальні, куди протягом 2011 р. звернулися 116 осіб – із залученням фахівців усім громадянам було надано відповідну інформацію та роз'яснення, а також діяла спеціальна телефонна лінія, на яку щомісяця зверталися приблизно 500 мешканців різних областей країни.

За 2011 р. аналіз звернень громадян до Мінприроди України (що надходили через гарячу телефонну лінію міністерства та урядову гарячу лінію, а також висловлені на особистому прийомі) показав, що найбільша кількість клопотань і заяв громадян стосувалися притягнення до відповідальності порушників за конкретними випадками недотримання вимог природоохоронного законодавства (затримка і ненадання дозволів та ліцензій – 25%, знищення зелених насаджень – 23%, несанкціоновані сміттєзвалища – 20%, забруднення повітря – 16%, водних ресурсів – 16%)²⁸.

Упродовж 2011–2013 рр. Міністерство екології та природних ресурсів України підтримувало зв'язки з громадськими організаціями, котрі переймаються розв'язанням проблем довкілля, незалежно від статусу неурядової

²⁷ Міжнародний екологічний форум «Довкілля для України», 23–25 квітня 2013 р., м. Київ [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/>

²⁸ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.238.

організації та місця її реєстрації. Серед пріоритетів взаємодії і координації – питання контролю за виконанням державними органами вимог Оргуської конвенції, забезпечення доступу громадян до інформації, розроблення еколого-захисних програм, нормативно-правових актів та документів, здійснення екологічної експертизи проектів реконструкції та нового будівництва, проблеми збереження водних ресурсів і біорозмаїття тощо. У 2011 р. у ході підготовки Національного плану дій із питань охорони навколишнього природного середовища було проведено громадські експертні обговорення в різних регіонах та одержано понад 900 коментарів до проекту від 129 громадських організацій. Усі пропозиції й зауваження опрацьовано та враховано при остаточному затвердженні документа. Потрібна активна взаємодія українських неурядових організацій із державними органами у природоохоронній галузі, зокрема при розробці альтернативних проектів, екологічних експертизах, цільових природоохоронних програмах, у широкій просвітницькій роботі. Посилилось і розвивається міжнародне співробітництво вітчизняних екологічних організацій із зеленими рухами зарубіжних країн.

Серед вад розвитку екологічного руху в Україні у цілому слід зазначити, що діяльність більшості природозахисних організацій характеризується недостатньою ефективністю та результативністю. Екологічний рух відчуває потребу у висококваліфікованих експертах, фахівцях. Гострою для українських зелених залишається проблема фінансування.

Отже, діяльність громадських організацій, спрямована на захист навколишнього природного середовища та мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи, стала вагомим складовим елементом суспільно-політичного життя України, а також одним із потужних чинників активізації руху до суверенізації та здобуття нашою державою незалежності в 1991 р. Утім, на сучасному етапі кількість екологічних негараздів і проблем на ниві захисту довкілля не зменшується. Ефективне розв'язання проблем охорони навколишнього середовища передбачає також розуміння кожним громадянином своєї відповідальності, причетності до збереження довкілля. Екологічна політика в державі не може обмежуватися лише роботою профільного міністерства – вона включає також об'єднання зусиль громадян, усього суспільства щодо збереження природних ресурсів задля майбутніх поколінь і подальшого розвитку нашої держави.

The article examines the activities of non-governmental organizations to improve environmental conditions in the independent Ukraine in 1991–2013. The article is devoted to the main directions and forms of work, finding cooperation with the Ministry of environment to solve the most pressing environmental problems in the country; the international cooperation of environmental organizations today is reflected.

Keywords: ecology, non-governmental organizations, green movements.

В.М.ГОРОБЕЦЬ *

«ЧОРНА РАДА» 1663 р.: ПОДІЯ ТА ЇЇ СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглядаються політичні й соціальні передумови Ніжинської генеральної ради 1663 р. Аналізуються програми головних претендентів на булаву гетьмана Лівобережної України і способи їх представлення. З'ясовується роль російської влади в розгортанні боротьби за гетьманський уряд, виокремлюються чинники, котрі формували ставлення Олексія Михайловича до політичних процесів на Лівобережжі. На підставі аналізу всіх відомих на сьогодні достовірних джерельних матеріалів, що містять інформацію про раду 1663 р., детально реконструюється її перебіг, звертається увага на суперечливі обставини представлення цієї події у джерелах та пропонуються можливі варіанти пояснення цього.

Ключові слова: «чорна рада», гетьманат, Українська козацька держава, І.Брюховецький, Я.Сомко, В.Золотаренко, єпископ Мефодій, Д.Велико-Гагін, гетьманські вибори, українсько-російські взаємини, «Руїна».

*Зараз по весні заводиться
на нове лихо, чого за них гетманов
не бивало, тоєст чорной ради.
«Літопис Самовидця»*

Наприкінці червня 2013 р. виповнилося 350 років відомій Ніжинській раді 1663 р., за результатами якої на Лівобережжі було розв'язано проблему елекції особного правителя, до влади прийшов ставленик Запорозької Січі Іван Брюховецький, а його суперники по гетьманських перегонах – наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко разом зі своїми найближчими помічниками були або страчені, або відправлені на заслання до Сибіру. Утім, не лише цим «прославилася» рада 1663 р. Зі слів автора «Літопису Самовидця», винесених в епіграф статті, нею було «заведено» в Україні «новое лихо, чого за них гетманов не бивало, тоєст чорной ради»¹. Крім того, ніжинські постанови 1663 р. для багатьох дослідників асоціюються (до слова, не вповні коректно) з узаконенням територіального поділу Гетьманщини на лівобережну та правобережну частини, або, у ширшому контексті, з початком «Руїни» (ще одне історіографічне кліше, що потребує, як мінімум, широкого обговорення фахівців). Та й узагалі ця рада (значною мірою завдяки літературному хисту П.Куліша, котрий використав її фабулу як сюжет для першого у вітчизняній художній літературі історичного роману «Чорна рада») стала для українців, як відзначають організатори однієї з міжнародних наукових конференцій, «одним із місць історичної пам'яті».

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І.Дзира. – К., 1971. – С.89.

Усе це разом стало приводом для проведення в ювілейному 2013 р. низки регіональних, усеукраїнських і міжнародних конференцій, круглих столів, а представники громадськості Сіверщини навіть виступили з ініціативою щодо відзначення цієї події на загальноукраїнському рівні. Але чи варте те, що відбулося влітку 1663 р. в околицях Ніжина, широкого суспільного відзначення? Наскільки та подія, за якою закріпилася назва «чорної ради», була унікальною для історії Гетьманщини? Наскільки визначальними стали для козацької України її результати?

Джерела реконструкції

Ведучи мову про джерельне забезпечення дослідження проблеми, насамперед слід сказати про очевидну обмеженість достовірних писемних свідчень. Так само не може не привертати уваги й відверта суб'єктивність авторів (чи їхніх інформаторів), викликана заангажованістю в перебіг подій, відтак і намагання належним чином представити себе в них або ж виправдати свою участь у тих пертурбаціях. Наступне, на чому треба наголосити – інформацію «з перших» чи принаймні «других рук» про власне саму Ніжинську раду 1663 р. черпали лише для трьох відомих на сьогодні джерел російського та двох – українського походження.

Московські джерела представлено двома різновидами. По-перше, у розпорядженні дослідників є офіційний посольський звіт і реляція представника на гетьманських виборах 1663 р. окольничого, намісника галицького, князя Данила Степановича Велико-Гагіна. Цей документ про виконання місії в Україні (котрий, як і решта відповідного діловодства, подавався до Посольського приказу вже після повернення на Батьківщину) вельми лапідарний, стилізований «під бронзу» – тут не зустрінеш жодних згадок про запеклу політичну боротьбу на Ніжинській раді, що виходила за межі власне політичного суперництва та набувала форм відкритого силового протистояння, навіть із застосуванням вогнепальної зброї². Значно інформативніша підготовлена по «гарячих слідах» події реляція князя Д.Велико-Гагіна, відправлена ним із Ніжина до Москви 20 червня 1663 р. з майором «рейтарського строю» Василем Непейциним (Непейцевим)³, що опинилася у фондах Сибірського приказу й була опублікована Л.Окиншевичем у 1929 р.⁴

Але чи не найбільш повно та деталізовано перипетії Ніжинської ради 1663 р. описано у щоденнику Патрика Гордона – шотландського волонтера на московській службі, що мав на той час чин підполковника царського

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1867. – Т.5. – С.173.

³ Згадка про прибуття з Ніжина до Москви гінця від Д.Велико-Гагіна з повідомленням («сенчуком») про успішне виконання царським окольничим покладеної на нього місії («будучи в Войске Запорожском, его государевы дела в совершение привели по его, великого государя, указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого») під 28 червня 1663 р. була записана в «Дворцовых разрядах» (див.: Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. – Санкт-Петербург, 1854. – С.384).

⁴ Окиншевич Л. Генеральная рада на Украине-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Додатки // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип.6. – С.415–417.

війська. Опис ніжинських подій у нього настільки розлогий, деталізований, хронологічно точний, що може скластися враження, ніби шотландець особисто брав участь у поході тієї частини московського війська, котра супроводжувала окольничого Д.Велико-Гагіна до Ніжина. Утім, наступна за цією оповіддю ремарка перекреслює таку здогадку: «Увесь цей час я перебував у Москві, утішаючись помірним чином у гарному товаристві, особливо генерала Дал'елла»⁵. Отож відомості П.Гордона все ж не є інформацією з перших вуст. Але, як припускають дослідники⁶, джерелом вістей для шотландця був його співвітчизник – командир полку «солдатського строю» полковник Юрій Інглес, котрий якраз і супроводжував Д.Велико-Гагіна в його не вповні дипломатичній подорожі в Україну. Відтак, зважаючи на високий чин цього офіцера, він був добре обізнаним із перебігом місії царського окольничого й, можемо сподіватись, адекватно переповів про її перипетії своєму товаришеві, котрий перебував у цей час у Москві.

Бурхливі події літа 1663 р. знайшли відгук чи не в усіх козацьких літописних оповідях, присвячених добі визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. та наступним за цими часами соціальним і політичним деструкціям. Але сучасниками та ймовірними учасниками перипетій 1663 р. могли бути лише автори літописів Самовидця та Дворецьких. Крім того, уживаючи термін «літопис», ми розуміємо умовність такого трактування історичних текстів другої половини XVII–XVIII ст. Адже всі без винятку їх автори, навіть особисто ангажовані в тих подіях Самовидець (Роман Ракушка-Романовський) чи Василь Дворецький⁷, писали вже з певної темпоральної відстороненості від події, вкладаючи в опис не лише свої знання про її суть, а й відштовхуючись від власного розуміння сенсу історичного буття, свого місця в історії, не хештуючи при цьому й можливостями для моралізаторства, навіть на шкоду історичній достовірності. Отож у представлених оповідях, написаних у часи, коли І.Брюховецький безславно зійшов з історичної арени, скомпрометувавши себе не лише перед частиною козацтва, а й впавши в опалу в очах царської влади, негативних конотацій в описі ніжинський подій початку літа 1663 р. чимало, можна навіть припустити – значно більше, аніж їх могло бути за умови іншого, більш успішного правління висуванця Січі на гетьманському уряді Лівобережжя.

Позитивні інтенції в описі ради 1663 р. та подій, що їй передували чи її увінчали, відстежуються хіба що у творі, авторство котрого дослідники приписують В.Дворецькому – одному з найпоследовніших прибічників промосковської орієнтації у старшинському корпусі Гетьманщини, який за результатами Ніжинської ради посів уряд київського полковника, особисто брав участь

⁵ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – Москва, 2002. – С.133.

⁶ Див.: Федосов Д.Г. Клинок, перо и «бунташное время» // Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.248.

⁷ Про полеміку щодо авторства «Літопису Самовидця» див.: Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С.1–80; Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – С.9–42. Щодо ролі В.Дворецького в підготовці «Літописця» див.: Мьцик Ю.А. «Летописець» Дворецких – памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники: Сборник статей 1984 г. – Москва, 1984; Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – №5.

у репресіях проти опонентів новообраного регіментаря. Отож у «Літописці Дворецьких» увага акцентується на тому, що Я.Сомко перед тим «самовласстю гетьманом учинився», а жорстока розправа над ним виправдовується фактом виявлення в нього королівського листа, що став вагомим аргументом його «обличення»⁸.

Вельми цікава ситуація з трактуванням подій автором «Літопису Самовидця». Як уже зауважувалося, найбільш реальним кандидатом на цю роль дослідники визначають Р.Ракушку-Романовського. Перед радою 1663 р. він, будучи сотником першої міської сотні Ніжинського полку, неодноразово виконуючи обов'язки ніжинського наказного полковника, входив до найближчого оточення одного з опонентів І.Брюховецького – полковника В.Золотаренка, уособлюючи якраз те соціальне середовище швидко багатіючої козацької старшини, проти якої кошовий гетьман активно боровся. Відразу після виборів 1663 р. Р.Ракушка-Романовський увійшов до гетьманського уряду І.Брюховецького, зосередивши у своїх руках управління фінансовою сферою. Така двояка позиція Р.Ракушки-Романовського не могла не впливати на його оцінку тих неоднозначних подій. Відтак, з одного боку, він усіма доступними способами демонструє своє несприйняття ситуації, коли охлократична стихія стає визначальною в житті Гетьманщини, удаючись навіть до вже згаданих вище таких сумнівних тверджень, що нібито навесні 1663 р. в Україні було «заведено» «новое лихо, чого за иних гетьманов не бивало, тоест чорной ради»⁹, а з іншого – усіляко очорнює політику Я.Сомка, котрий і гетьманство мав «от підручних собі полковников и сотников, и козаков», і на раду прибув не лише зі зброєю та кінно, але й маючи в обозі артилерію, а перед тим В.Золотаренко силоміць змушував полковників голосувати за гетьмана Я.Сомка¹⁰. Не скупився Самовидець і на епітети при описі всіх тих деструкцій, що впали на Україну відразу ж по завершенні Ніжинської ради, коли

«при котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала [...]. Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли»¹¹.

Усі інші відомі на сьогодні українські літописи були менш інформативними, аніж оповідь Самовидця, і до того ж використовували ніжинські перипетії 1663 р. переважно як вельми принадний сюжет для моралізаторства з приводу того розбрату, котрий учинився в козацькій Україні у часи гетьманування наступників Богдана Хмельницького. Так, скажімо, Самійло Величко свою розповідь про Ніжинську раду 1663 р. звершував такими пафосними рядками:

⁸ «Летописець» Дворецких / Изд. Мыщыка Ю.А. // Летописи и хроники: Сборник статей 1984 г. – С.230.

⁹ Літопис Самовидця. – С.89.

¹⁰ Там само. – С.88–89.

¹¹ Там само. – С.91.

«Зріте сини малоросійські нещастъ матки вашей и крайню погибель отчизни вашея: егда бо горделиви и високодумни тогдашни козацкіе властолюбци и междуосоюни ратники, а отчизни вашея разорители и вас самих нещадни губители, Виговскій и Пушкар полтавскій изчезнуша, по них зась Хмелниченко и Сомко прейдоша; тога третій тим подобни гетьмани и губители ваши, Тетера и Бруховецкій, народишася»¹².

Доволі негативно відгукувався про ініціативи І.Бруховецького щодо скликання «чорної ради» (запрошення ним не лише козаків, а й «мужиков») автор «Краткого описания Малороссии»:

«И тогдажь Бруховецкій як постарался о том и до государя писалъ, прося, чтобъ черная рада была, – се же упоая на запорожцовъ, з собою пришедшихъ, которыи, въ радѣ взбунтовавшись, могутъ Сомка и Васюту убить, – такъ, за прибытиемъ для того къ Ніжину съ Москвы околничого князя Гагина съ столникомъ Кирилломъ Осиповичемъ Хлоповимъ, поспішавъ напредъ до нихъ и добротныхъ себѣ зділавъ, еще чрезъ запорожцовъ своихъ не толко козаковъ, но и мужиковъ з городовъ туда собравъ, будто на разграбленіе Ніжина»¹³.

Значно ширше та строкатіше за своєю видовою належністю коло джерел, з аналізу яких можна реконструювати перебіг політичних і соціальних процесів у козацькій Україні напередодні Ніжинської ради 1663 р., а також виявити найближчі наслідки того «нового лиха, чого за иних гетманов не бивало». Щоправда, і тут у розпорядженні дослідників – переважно або посольські звіти царських представників на перемовинах із козацькою старшиною чи духовними провідниками Лівобережжя, або листи останніх у Москву, в яких чітко простежується намагання дискредитувати свого суперника та натомість засвідчити власну лояльність щодо династії Романових.

Навіщо Війську Запорозькому осібний лівобережний гетьман?

Уперше питання обрання на Лівобережжі осібного козацького правителя постало ще навесні 1661 р. Передумовою ж стали події осені попереднього року, коли гетьман Юрій Хмельницький під впливом низки політичних та особистих причин, потрапивши у скрутне становище у протистоянні з польськими й татарськими військами під Слободищами на південно-східній Волині, пішов на укладення угоди з Річчю Посполитою, що передбачала повернення Війська Запорозького під владу короля Яна II Казимира. Зважаючи на цілий ряд чинників (як військово-стратегічних, так і політичних, соціальних і навіть суто психологічних) лівобережні полки Гетьманщини не підтримали такі дії, причому в опозицію стали навіть члени так званого «клану Хмельницьких» – призначений гетьманом наказним над Лівобережжям рідний брат матері – Я.Сомко

¹² [Величко С.] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1850. – Т.2. – С.39.

¹³ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.260–261.

та рідний брат мачухи, третьої дружини Б.Хмельницького – ніжинський полковник В.Золотаренко. Не визнала умов Чуднівського договору 1660 р. і Запорозька Січ¹⁴.

Упродовж осені 1660 – весни 1661 рр. гетьман Ю.Хмельницький за підтримки відділів коронних військ і татарських загонів зробив декілька спроб поновити свою владу над Лівобережжям, але всі вони виявилися безуспішними. Водночас і керівництво Московської держави недвозначно заявило про невизнання підписаної 1 листопада 1660 р. боярином В.Шереметевим чуднівської капітуляції, яка передбачала серед іншого й відмову Москви від претензій на Україну та виведення своїх військ із лівобережних теренів.

За таких умов наказний гетьман Лівобережжя Я.Сомко, успішно відбивши спільно з російськими військами наступ вірних королеві правобережних полків, спромігшись при цьому повернути на бік царя Лубенський, Прилуцький, Миргородський, а згодом і Полтавський полки, наприкінці квітня 1661 р. скликав під Ніжином, у селі Биків, елекційну раду, щоб отримати санкцію від лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень, які перебрав із рук свого небожа – гетьмана Хмельницького. На раді більшість виборців підтримали кандидатуру Я.Сомка. Лише представники одного з найбільших лівобережних полків – Ніжинського – відстоювали свого полковника В.Золотаренка (Васюту)¹⁵.

Як можна зрозуміти з тодішніх і попередніх дій та заяв В.Золотаренка, політичні програми опонентів мало чим відрізнялися одна від одної. Обидва виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Майже тотожними були і уявлення про модель соціальної організації Гетьманщини. Подібними були навіть шляхи сходження на вершину політичної влади на Лівобережжі – через родинну близькість до Б.Хмельницького. Отож у політичному плані Я.Сомко та В.Золотаренко не були політиками-антагоністами, а у соціальному – представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Причина ж конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також у суперництві старшинських угруповань Переяславщини та Сіверщини за першість у лівобережній частині Гетьманщини.

Утім, повною мірою зрозуміти феномен В.Золотаренка, якому формально підтримка лише одного полку дозволила піти всупереч волі решти (як мінімум п'яти – шести) полків, не можна, якщо знехтувати думкою М.Костомарова стосовно того, що навесні 1661 р. за спиною доволі посереднього в політичних здібностях ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Мефодій (Максим Филімонович)¹⁶. Його ж політичні акції, особливо в очах Москви, у цей час почали стрімко зростати. Справді, о. Максим уже здавна

¹⁴ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.238–292.

¹⁵ Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. – 1887. – №2. – С.269–282; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899; Горобець В. «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

¹⁶ Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Его же. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1876. – Т.12. – С.236.

перебував у дружніх взаєминах із родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів – Івана – під час виправи на білоруські терени, та, згідно з гіпотезою М.Грушевського, опікувався не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до його найближчого оточення. Ба більше, він мав великий вплив на формування тактичних планів В.Золотаренка¹⁷. Саме під час білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні взаємини з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу й стати в Москві бажаною особою. Ще більше о. Максим зміцнив свої позиції у придворних колах під час подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та поверненням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, як свідчить відомий дослідник історії церкви (в тому числі взаємин українського духовництва з урядом Олексія Михайловича) В.Ейнгорн, ніжинський протопіп стає «вухами й очима» російської влади в Україні¹⁸.

На початку 1661 р., аби нейтралізувати вплив на Лівобережжі київського митрополита Діонісія (Балабана), який показав себе противником Москви, уряд Олексія Михайловича вдався до рішучого й водночас ризикованого (з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовництва) кроку: 4 травня 1661 р. крутицький митрополит Пітирим (тодішній виконавч обов'язків місцеблюстителя патріаршого престолу) висвятив ніжинського протопопа під іменем Мефодій на єпископа мстиславського й оршанського та відразу ж проголосив того місцеблюстителем Київської митрополії.

Висвячення о. Максима в Москві на єпископську кафедру, що належала до підпорядкованій константинопольському патріархові Київської митрополії, було неканонічним із багатьох причин. Але, як свідчить текст грамоти московського царя до вселенської патріархії, політичні мотиви для Москви були настільки важливими, що виправдовували порушення будь-яких церковних норм. Згідно з твердженнями Олексія Михайловича, треба було висвятити на єпископство місцевого клірика, який міг би козаків «на істину направити»¹⁹. Тобто, Москва свідомо взяла курс на пошук в Україні такого лояльного цареві духовного лідера, чий вплив поширився б і на політичну сферу. Як слушно завважував із цього приводу російський історик другої половини ХІХ ст. І.Карпов, московський уряд обрав для України «свого патріарха Никона»²⁰. А зважаючи на те, що процес творення «українського Никона» збігся у часі з активними спробами Я.Сомка реалізувати свої амбітні наміри, можна припустити, що саме закулісні інтриги єпископа Мефодія спершу підштовхнули Васюту проголосити свої претензії на гетьманство (так уважав М.Костомаров), а згодом переконали Москву не визнавати його гетьманських повноважень,

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т.9. – Ч.2. – С.929.

¹⁸ Ейнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.156.

¹⁹ Гиббенет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. – Санкт-Петербург, 1884. – Ч.2. – С.565.

²⁰ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополитии (1661–1668 года) // Православное обозрение. – 1875. – №2. – С.210.

аби тим самим надати особливого статусу місцєблюстителєві у суспільно-політичному житті Лівобережжя.

Крім того, кажучи про позицію офіційної Москви в українських справах, потрібно враховувати, що в тій непевній суспільно-політичній ситуації, що склалася в Україні, уряд Олексія Михайловича витримав довгу паузу, не визнаючи результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати виборчий процес. Пріоритетним завданням російської політики в Україні став політичний реванш на Правобережжі через повернення під «високу царську руку» гетьмана Ю.Хмельницького та всього Війська Запорозького. Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на якого було покладене завдання повернути правобережне козацтво на «шлях істини».

Із цією метою влітку 1661 р. місцєблюститель робив активні спроби нав'язати взаємини з Ю.Хмельницьким, залучаючи до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла (Олешковича; донедавна – наставника гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії). Зі свого боку московське керівництво до переговорів із гетьманом правобережної частини Війська Запорозького залучило архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія (Гізеля)²¹. Найближчі помічники єпископа Мефодія – протопопи С.Адамович і Г.Бутович – також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі й не передавати булаву жодному з претендентів, зачекавши, доки Ю.Хмельницький разом із правобережними козаками стане на «шлях істини» («Авося де повернеться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з задніпровськими черкаси»). Обрання ж Я.Сомка чи В.Золотаренка гетьманом, уважали духовні особи, могло спричинити «на обидва боки [...] замішання»²².

Тим часом козацька еліта Лівобережної України, хоча на позір і підтримувала наміри Москви та православного духовництва, насправді ж не припиняла вирішувати внутрішні конфлікти, дискредитуючи в очах московського керівництва своїх суперників. У такий спосіб кожен прагнув скористатися «виграним» часом, аби зміцнитися політично й закріпити за собою лідерські позиції у краї. У другій половині року з'являється відразу кілька доносів на Я.Сомка, написаних його конкурентами. Вони звинувачували того в «неминучій думі» завдати «велику шкоду цілості всього православя [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким»²³. І саме у цей час серед хору дискредитаторів наказного гетьмана Лівобережжя чи не найгучніше лунав голос кошового отамана Запорозької Січі Івана Брюховецького.

На відміну від Я.Сомка та В.Золотаренка, І.Брюховецький зійшов на гребінь політичного протистояння в козацькій Україні не завдяки родинним зв'язкам, а винятково через власні таланти та сприятливий збіг обставин.

²¹ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский... – С.210; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства... – С.165.

²² Акты ЮЗР. – Т.5. – №40. – С.89.

²³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.210. – Стлб.475. – Л.38.

У роки Б.Хмельницького він входив до складу гетьманського двору, переважно опікуючись господарськими справами. Як згодом стверджували його опоненти, у походи не ходив. Утім, збереглися згадки про виконання ним важливих дипломатичних доручень як уряду Б.Хмельницького, так і І.Виговського. Коли останній перебрав гетьманську владу до своїх рук, а Ю.Хмельницького відправив продовжувати навчання, І.Брюховецький супроводжував гетьманіча до Києва. А коли опозиційно налаштовані до І.Виговського старшини звернулися до Юрія, аби він став знаменом у боротьбі з ненависним кланом Виговських, І.Брюховецький поїхав на Запорозжя агітувати січовиків підтримати свого вихованця. Як свідчить анонімний автор «Літопису Самовидця», у серпні 1659 р. Ю.Хмельницький, «жалуючи зневаги своєї, же ему гетьманство отнято, вислал за пороги слугу свого Брюховецького до войска просячи, щоб вийшли»²⁴. Роком пізніше, восени 1660 р., посланець Яна II Казимира Станіслав Казимир Беневський у розмові з Ю.Хмельницьким згадуватиме й про те, що він начебто восени 1659 р. «відіслав Брюховецького з частиною скарбу до царя»²⁵. Утім, знайти документальне підтвердження участі й у такій послужі молодому Хмельниченку нам не вдалося.

Посольська місія І.Брюховецького на Запорозьку Січ увінчалась успіхом – низовики підтримали кандидатуру молодого Хмельницького в боротьбі за гетьманську булаву, владу у І.Виговського спільними зусиллями відібрали та передали її Юрієві. Щоправда, після такого успіху І.Брюховецький не повернувся в гетьманську Україну в надії на щедрі винагороди від свого вихованця. Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння психології та вміння грати на людських слабінках – усе це дало змогу майбутньому гетьманові швидко завоювати авторитет на Запорозжжі, де він жив, за словами літопису, «в добром захованю і в ласці всего Войска Низового». І вже десь наприкінці вересня 1659 р. січове товариство вперше обрало І.Брюховецького своїм кошовим. Коли ж восени наступного року гетьман Ю.Хмельницький повернувся під владу короля, І.Брюховецький, щойно довідавшись про це «по письму из войска приятелей своих», відразу ж «к тебе (государю – В.Г.) к Москве известить о том бежит»²⁶.

Із Москви І.Брюховецький повернувся вже на початку 1661 р. зі знаками царської милості – жалуванням та зброєю для запорожців. Коли ж у середині року на Лівобережжі розгорнулася відчайдушна боротьба за гетьманську булаву – активно до неї долучився. Тоді ж, десь у вересні 1661 р., І.Брюховецький вельми символічно проголосив себе «кошовим гетьманом» або «запорозьким гетьманом»²⁷. А включившись у боротьбу за булаву, кошовий гетьман почав активно розкривати «зрадливі наміри» Я.Сомка перед белгородським воеводою князем І.Ромодановським, полковником московського війська І.Косаговым,

²⁴ Літопис Самовидця. – С.81.

²⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1859. – Т.4. – Отд.3. – С.36–37.

²⁶ Акты Московского государства, изданные под редакцией Д.Самоковасова. – Т.3: Разрядный приказ, Московский стол. – Санкт-Петербург, 1901. – С.192.

²⁷ Докл. про час та обставини цього політичного акту див.: Горобець В. Еліта козацької України... – С.354–355.

неодноразово сигналізує про це і в Москву. Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрівся з місцеблюстителем митрополичої кафедри й переконував його, що Я.Сомкові не можна довіряти, адже він, мовляв, готує «зраду»²⁸. Цілком імовірно, що й київський воєвода князь Ф.Куракін, який 21 вересня 1661 р. написав у Москву донос на Я.Сомка (той нібито закликав Ю.Хмельницького, «щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра»²⁹), отримував інформацію саме від І.Брюховецького.

Причому, якщо Я.Сомко та В.Золотаренко могли дискредитувати один одного винятково з позицій критики політичної лояльності опонента, то І.Брюховецький активно послуговувався арсеналом соціальної критики старшинської верстви, котра, на шкоду інтересам рядового козацтва, перебрала до своїх рук важелі політичної та соціальної влади. І.Брюховецький у властивому йому барвистому стилі писав:

«Кгды же уже як кабаны позаживили и не знают, что з скар-
бами діяти, для которых то они чинять [...] через все лета до-
ходы арендованные, млиновые и всякие пожитки брали Сомко
на войско, а жалованье их царського величества по старому и
завше доходило и иншой більш причины не мають, только тая
привата их уводит, же за гетьманством гоняются»³⁰.

Намагаючись перетягти на свій бік місцеблюстителя київського митрополи-
чного престолу єпископа Мефодія – «богомольця царського» (як називали його на
той час в офіційній кореспонденції з Москви), кошовий гетьман надіслав до Києва,
у митрополичу резиденцію, декілька листів, в яких переконував церковнослужи-
теля у жодному разі не довіряти Я.Сомкові, оскільки той «морочить усіх гірше
цигана». Наказного гетьмана він називав не інакше, як «зрадник». Стверджував,
що, разом з іншою городовою старшиною, у погоні за гетьманством він до решти
зруйнує Україну. Не обмежуючись самою лише дискредитацією свого супротив-
ника, кошовий удався до вельми успішного – з огляду на нагальні потреби його
політичної гри – ходу, а саме висловився за те, аби в Україні взагалі було скасова-
но інститут гетьманства, а управління краєм довірено кому-небудь із московських
вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф.Ртищеву:

«Нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя
малоросійського від його царської величності, на те князівство
бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і
береження»³¹.

Пропозиція І.Брюховецького стосовно передачі управління Україною
бояриніві Ф.Ртищеву в технологічному аспекті виглядала досить вдалою,

²⁸ Акты ЮЗР. – Т.5. – №43. – С.96; РГАДА. – Ф.210 (Разрядный приказ, Белгородский стол). – Стлб.499. – Л.65–68, 74–75; Ф.124 (Малороссийские дела, дела 1661). – №17. – Л.5.

²⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.П. – Спр.15401–15424. – Арк.242–243.

³⁰ РГАДА. – Ф.210. – Стлб. 538. – Л.316; *Стецюк К.* З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х рр. XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки. – К., 1957. – Т. 9. – С.231.

³¹ Акты ЮЗР. – Т.5. – №46. – С.101.

принаймні у двох вимірах: демонструвала політичну безкорисливість кошового, а також обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителю, оскільки саме Ф.Ртищев перебував у близьких стосунках з українським духівництвом і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича.

Звивистий «ніжинський шлях 1663-го» – через Козелець, Полтаву, Лубни, Зіньків і Гадяч. Негеографічний вимір політичного протистояння 1662 – початку 1663 рр.

Позиція І.Брюховецького в очах Москви виглядала ще більш привабливо на тлі тієї незалежницької (чи принаймні автономістської) позиції, яку зайняв у цей час Я.Сомко. Прагнучи зміцнити своє політичне становище, на 14 квітня 1662 р. скликав лівобережну старшину до Козельця для проведення елекційної ради, куди з'їхалися полковники «не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи»³², і наказний гетьман домігся від старшини проголошення себе повноправним реґиментарем. До Козельця запросили й місцеблюстителя Київської митрополії, натомість не допустили представників царської адміністрації. Зважаючи на цю обставину, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням виборів, але під тиском Я.Сомка та його прибічників скріпив результати виборів урочистим богослужінням у місцевому соборі.

Тож після виборів на раді в Козельці місія царського представника (чи представників) в елекційному процесі була б зведена до передачі булави й прапора вже обраному перед його приїздом гетьманові. Відсутність московських бояр на раді єпископ Мефодій, а згодом і уряд Олексія Михайловича трактували як ознаку нелегітимності виборів Я.Сомка. Аналогічної думки дотримувалися також російські історики С.Соловйов і В.Ейнгорн³³. Але коли не зважати на відсутність московських повноважних представників, із формально-правового погляду вибори в Козельці були цілком правомірними. Адже ані в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ані навіть в її зміненому варіанті 1659 р. та в «Нових статтях» Ю.Хмельницького 1659 р. не було таких пунктів, які обмежили б повноваження української сторони в питанні гетьманських виборів через запровадження норми про обов'язкову участь російського представника в роботі елекційної ради. Згідно з договором 1654 р., Військо Запорозьке мало право «обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю»³⁴. У сфальсифікованому варіанті «Статей Б.Хмельницького» в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці було порушено тим, що відтепер новообраний реґиментар мав їхати до Москви, щоб «бачити його царські пресвітлі очі». І вже московський правитель мав «пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор, і на гетьманство свою государеву жалувану грамоту дати йому наказе»³⁵. Жодних інших уточнень у «Нових статтях» не було.

³² Цит. за: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. – С.277.

³³ *Соловьёв С.* История России с древнейших времён. – Кн.6, т.11/12. – Москва, 1995. – С.130; *Ейнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.183.

³⁴ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.10. – №8. – С.448–449.

³⁵ Там же. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.4. – №115. – С.263.

Отож присутність представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді була визначена не правовими нормами, які регулювали політичні взаємини Війська з московським монархом, а лише побажаннями козацької старшини (передусім Я.Сомка та В.Золотаренка), чиї спроби вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. не увінчалися успіхом.

Козелецькі події свідчили, що Я.Сомко та старшина (його головна опора на той час) повели справи таким чином, щоб зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити участі запорожців у вирішенні справ, які стосувалися устрою та політики козацького Лівобережжя. Відразу після обрання Я.Сомко поставив перед учасниками ради вимогу: усі полковники мали підписати зобов'язання виконувати волю гетьмана. Коли ж хтось із них зважився б не послухатися регіментаря, той, після ради з іншими полковниками, міг карати свавільника смертю, не ставлячи до відома царя³⁶.

Отже, навесні 1662 р. Я.Сомко та його оточення прагнули повернути ситуацію, що була до жовтня 1659 р. – тобто до того часу, доки князь О.Трубецькой не накинув урядові Ю.Хмельницького нових договірних умов. Примітно, що вимоги посилити гетьманську владу, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, по суті повторювали інші – ті, які старшина, згрупована восени 1659 р. довкола особи Ю.Хмельницького, висувала напередодні генеральної ради в Переяславі у Жердівських статтях³⁷.

Про незалежність позицій лівобережного гетьмана виразно свідчила його політика в економічній сфері. Зокрема, на Козелецькій раді обговорювали й украй важливе питання тогочасного господарського життя – обіг російських мідних грошей. Як відомо, уряд Олексія Михайловича запровадив карбовані з міді маловартісні монети, що спровокувало бунти в Москві. Таким чином планувалося вирішити проблему платіжної кризи – розплатитися за отримані царськими ратниками на Лівобережжі провіант і фураж. І хоча посланець Я.Сомка до Москви – протопіп В.Бабський – стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді були старшини ніжинського полковника В.Золотаренка, а переяславці, навпаки, засвідчували свою готовність вірно служити цареві навіть тоді, коли він платитиме їм грішми, зробленими зі шкіри, саме козаки Я.Сомка за три тижні відмовилися отримувати царську платню у вигляді мідних монет. Дяк Посольського приказу І.Песков також доповідав у Москву, що Я.Сомко, як тільки «учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними»³⁸. А до того, ще в переддень Козелецької ради, Я.Сомко в листі до белгородського воеводи князя І.Ромодановського

³⁶ Цей пункт без сумніву суперечив нормам «Нових статей» Ю.Хмельницького, згідно з якими гетьман не мав права «без ради і поради з усією черню» знімати старшину з урядів (ст.7), а також карати на смерть без відповідного царського указу багатьох лівобережних старшин, які засвідчили свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І.Виговським (наказного гетьмана І.Безпалого, полковників Т.Цицюру, В.Золотаренка, О.Силича та їх старшин – ст.12) (див.: Акты ЮЗР. – Т.4. – №115. – С.268–269).

³⁷ Акты ЮЗР. – Т.5. – №2. – С.2–3.

³⁸ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.182; Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1872. – Т.7. – №114. – С.334–335.

в категоричній формі поставив вимогу: «Із Гадяча та з інших міст воевод вивести»³⁹. Як зауважував В.Ейнгорн, князь, «звичайно ж», не звернув уваги на жадання козацького зверхника вивести воевод із Гадяча та з інших міст, де їх перебування не було передбачене угодою 1659 р.⁴⁰ Але вже за три тижні по тому, 11 травня 1662 р., єпископ Мефодій інформував ніжинського воеводу князя С.Шаховського про те, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки вигнали царських ратників та воевод⁴¹.

Утім, узявши настільки різкий тон у взаєминах із російською адміністрацією, Я.Сомко не подбав належно про підтримку своїх дій усередині України, чи хоча б у середовищі козацької старшини. Навпаки, будучи прибічником сильної гетьманської влади, він боровся не лише проти охлократичних настроїв у Війську Запорозькому, а й проти проявів старшинської олігархії. Ще у середині 1661 р., у розмові з піддячим Приказу таємних справ Ю.Никифоровим, Я.Сомко говорив про те, що гетьман, «під рукою великого государя будучи в підданстві», мусив мати владу над полковниками («быти владательным»), а це прямо суперечило нормам угоди 1659 р.⁴² Тоді мова була про повернення Ю.Хмельницького в підданство царя, отож, ставлячи вимогу денонсувати окремі пункти Переяславських статей 1659 р., Я.Сомко ще не думав про розширення власних повноважень. Відтак видається, що авторитарна модель гетьманату була властива самому політичному світогляду наказного гетьмана. Я.Сомко пропонував скасувати передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет козацьких старшин, а також заборонити полковникам взаємини з царем «мимо гетмана». Було запропоновано створити інститут постійного царського представництва при гетьманові, аби реґіментар міг оперативно приборкати будь-які прояви свавілля з боку окремих полковників. А якщо б хтось не бажав втихомирюватися, гетьман міг скарати такого на смерть, щоб, «дивлячись на те, іншим не кортіло». Політичні погляди старшини відображала пропозиція побудувати на Запорожжі фортецю та розмістити в ній 10 тис. царських ратників з артилерією. Цим, на думку Я.Сомка, було б вирішено відразу кілька проблем: 1) «закрито» татарські орди у Криму; 2) нейтралізовано небезпеку заворушень на Січі («Запорожжя де буде кріпко»); 3) гарантовано безпеку завдяки перебуванню російського війська в містах Лівобережжя⁴³.

Тим часом стрімке сходження Я.Сомка по ієрархічній драбині Війська Запорозького неабияк дратувало заслужених козацьких полковників. Жоден із них не бажав і того, аби його владу в полку якимось чином було обмежено гетьманським проводом. Саме тому один із найвпливовіших лівобережних старшин, чернігівський полковник Оникій Силич, ще під час Козелецької ради демонстрував невдоволення діями Я.Сомка, спрямованими на посилення гетьманської влади над полковниками. А після від'їзду з Козельця він надіслав

³⁹ Акты ЮЗР. – Т.7. – №115. – С.335.

⁴⁰ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.169.

⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.7. – №115. – С.252, 268–269 та ін.

⁴² Там же. – Т.5. – №41. – С.94.

⁴³ Там же.

єпископові Мефодію листа, в якому засудив поведінку гетьмана⁴⁴. Ще виразніше антигетьманську позицію проявив ніжинський полковник В.Золотаренко. Повернувшись з елекційної ради, він заявив, що Я.Сомко силою здобув гетьманську булаву, тож виконувати його накази він не збирається⁴⁵.

Заяви ніжинського полковника відкрито підтримав і місцєблюститель Київської митрополії, який повідомляв Москву про перебіг Козелецької ради (акцентуючи увагу на епізодах, що компрометували Я.Сомка). Зрештою, він рекомендував урядові Олексія Михайловича визнати результати виборів недійсними, і не затверджувати за переяславським полковником гетьманське звання. Адже той, мовляв, своїм «свавіллям» та «насильством» чітко засвідчив, що від нього можна чекати чого завгодно. Крім того, Мефодій просив якнайшвидше прислати в Україну повноважного царського боярина для проведення «справжньої» елекційної ради⁴⁶. Одночасно церковник інформував про перебіг подій у Козельці царських воевод, які несли службу в лівобережних містах, і радив їм жити «з острахом», адже від Я.Сомка тепер можна чекати «злого»⁴⁷. Подібного листа до Москви написав і В.Золотаренко, котрий також попереджав оточення Олексія Михайловича, що козелецькі події можуть мати негативні наслідки⁴⁸.

Відразу ж по завершенні ради 3 травня 1662 р. воевода князь Ґ.Ромодановський відправив до Москви отримані перед тим листи І.Брюховецького та І.Сірка, в яких говорилося про «зрадливі наміри» переяславського полковника та містилися перестороги пильнувати, аби не дозволити йому вчинити так, як свого часу зробив І.Виговський. А у вересні 1662 р. в Лубнах пройшли консультації Ґ.Ромодановського, єпископа Мефодія та І.Брюховецького з приводу гетьманської елекції на Лівобережжі. Їх результатом стала домовленість про те, що відповідна рада відбудеться найближчим часом у Полтаві. У царській грамоті, виданій трохи згодом, активна роль І.Брюховецького в ухваленні цього принципового рішення жодним чином не приглушувалася:

«По нашему великого государя указу, окольнічій наш и воевода и наместник белгородский князь Григорий Григорьевич Ромодановский постановили с гетманом кошевым, что быти раде в Полтаве»⁴⁹.

Вибір полкового міста Полтавщини для проведення генеральної ради з багатьох причин влаштував І.Брюховецького, але жодним чином не враховував інтереси наказного гетьмана. Адже близькість до Полтави Запорожжя обумовлювала ситуацію, за якої, у разі проведення тут широкої «чорної ради», шанси Я.Сомка на успіх ставали доволі мізерними. Тож їхати до Полтави він відмовився. Так само вчинив і його головний суперник у боротьбі за гетьманську

⁴⁴ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский... – С.214–219.

⁴⁵ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.188.

⁴⁶ Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. – С.281.

⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т.5. – №115. – С.116–117.

⁴⁸ Там же. – Т.7. – №15. – С.393.

⁴⁹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссиею. – Санкт-Петербург, 1842. – Т.4: 1645–1676. – С.325.

булаву – В.Золотаренко. Не виявили готовності до поїздки на південь, очевидно, і інші полковники з Сіверщини та Центрального Лівобережжя. У листі до Москви від 30 жовтня 1662 р. єпископ Мефодій пояснював неприбуття козацьких старшин до Полтави тією обставиною, що начебто наказний гетьман не лише відмовився сам їхати на раду, котра мала відбутися на півдні Лівобережжя, а й «полковникам универсалы свои розослал, на раду ехать не велел; и [...] полковники, боясь его, Самка, на раду не поехали»⁵⁰.

Як видно з тексту царської грамоти від 6 листопада 1662 р., відмовившись від поїздки до Полтави наказний гетьман, проте, відправив до Москви свого посла – військового писаря Хому Тризну, аби той передав цареві запевнення щодо готовності Я.Сомка скласти з себе гетьманські повноваження та взяти участь у легітимній генеральній раді, «чтоб, все Войско Запорожское сведчи вместе, учинити полную генеральную раду»⁵¹. А Олексій Михайлович, реагуючи на листи «богомолца нашего Мефодия епископа» та на чолобиття «гетманов, кошевого Ивана Брюховецкого и наказного Яким Самка», указав

«бытии на нашей великого государя службе в наших черкасских городех по прежнему окольному нашему, и воеводам, и наместнику белгородскому князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому с товарищи, с нашими ратными людьми, и для обранья совершенного гетмана учинити полную генеральную раду в Лубнах, по Переяславским новопоставленным статьям [...] не переменяя и ничем тех статей не нарушая, по стародавним Войска Запорожского обычаям».

Організувати та провести генеральну раду белгородський воевода мав «вскоре, покаместа Днепр не стал»⁵². Проте, незважаючи на царський указ, виборна рада в Лубнах також не відбулася. І цього разу причиною її зриву був уже не Я.Сомко. Принаймні, жодних закидів на його адресу з боку опонентів з України чи від представників царської влади виявити не вдалося. Скоріш за все, зважаючи на наближення зими, як окольному І.Ромодановському, так і його помічникам в Україні технічно такий захід організувати було неможливо. Але, що цікаво, після від'їзду з Лубен белгородського воеводи місцевблюститель Київської митрополії не повернувся ані до місця митрополичого осідку – у Київ, ані до Ніжина, де його чекав соратник по боротьбі з Я.Сомком – полковник В.Золотаренко, а попрямував у Гадяч, де квартирував зі своїми прибічниками новий фаворит гетьманських перегонів – кошовий гетьман І.Брюховецький.

Тим часом, коли на Лівобережжі боротьба за гетьманську булаву досягла чи не свого апогею і від вирішального зіткнення сторони втримувала хіба що певна пасивність російської влади у цьому питанні, на Правобережжі відбулися кардинальні зміни у верхній частині козацької ієрархії. Приблизно восени

⁵⁰ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. – С.326.

1662 р. чи на самому початку 1663 р. (думки істориків щодо точної дати різняться) Ю.Хмельницький таки зрікся гетьманства та прийняв чернечий постриг. На його місце прийшов колишній генеральний писар Війська Запорозького, перед тим – особистий секретар Яна II Казимира, а ще перед тим – активний учасник гадяцького процесу 1658 р. полоцький стольник Павло Тетеря. Такого роду рокіровка в керівництві правобережної частини Гетьманщини по суті перекреслювала будь-які сподівання московської влади повернути Правобережжя під «високу царську руку» політичними методами, у результаті «прозріння» Ю.Хмельницького та його чергового дрейфу в бік Москви. За подібних умов подальші зволікання з проведенням на Лівобережжі гетьманських виборів, здається, не мали жодного сенсу.

Утім, і навіть за таких обставин Москва не стала форсувати лівобережну елекцію. У другій половині січня 1663 р. в Україну прибув посол Федір Лодиженський, котрий переказав І.Брюховецькому та єпископові Мефодію царський наказ: церковнослужителів повернутися до Києва, а проведення виборної ради «отсрочить до весны [...] быть раде весною по траве»⁵³. Пришвидшити гетьманські вибори не допомогла навіть інформація, яку поширювали прибічники І.Брюховецького, нібито Ю.Хмельницький зрікся булави, маючи на меті передати її в руки своєму рідному дядькові – Я.Сомку⁵⁴.

Отож 6 лютого 1663 р. в Москві було видано черговою указ Олексія Михайловича про скликання на Лівобережжі генеральної ради для обрання гетьмана та, як було сказано в документі, для інших «государевих справ». Цього разу царським уповноваженим на раду призначався не белгородський воевода Г.Ромодановський, котрий протягом минулого року так і не зумів організувати елекційну раду, а окольничий князь Данило Степанович Велико-Гагін. До складу його місії входили також стольник К.Хлопов, приказний дяк І.Фомін та ще 12 царських дворян. Змінено було також і місце генеральної ради. Зважаючи на заперечення старшини щодо проведення цього важливого зібрання на окраїнах Лівобережної Гетьманщини – на східних, у Зінькові, чи південних, у Гадячі, Лубнах, Полтаві, московський уряд запропонував компромісний варіант – Ніжин. Компромісним його можна було назвати якщо не з погляду географічного розташування, то, зважаючи на давню ворожнечу тамтешнього полковника В.Золотаренка з Я.Сомком, – із міркувань політичних.

На початку березня 1663 р. з Москви було вислано грамоти царя лівобережним полковникам зі звідомленням про те, що «повна чорна рада» відбудеться у червні в Ніжині. 10 березня Д.Велико-Гагін отримав із Приказу великого государя «денежную и соболиную казну». Намагаючись надати посольству особливої урочистості, московська сторона не скупилася. Окольничий віз із собою священні книги, хрести, церковне начиння, коштовне вбрання для священиків і дяків на час урочистого молебню, щедрі подарунки «царським доброхотам» в Україні. Для успішного виконання покладенної на посольство місії того ж дня посол закупив у Москві воску «на печати

⁵³ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.345.

⁵⁴ Там же. – С.344.

четверть фунта», дві дубових бочки, в які склали грошову «казну», а для ліпшого збереження соболиного хутра придбали по десятку «рогож» і вірвовки. У наступні дні в тому ж «лапотном ряду» для перевезення церковного начиння й паперів було куплено два луб'яних короби, а «коробейного ряду у торгового человека у Федки Микифорова» – дубову скриню «на приказние дела». Матеріальні приготування до відбуття з місією в Україну тривали, довелося придбати «флягу для чернил», власне самих чорнил один глечик, дві жерстяних ємкості для піску (аби присипати свіжонаписані тексти), а також мішечки на ладан, свічки тощо⁵⁵.

Але не це найбільше дивувало при відправці з Москви царського посольства. Неабиякої специфіки ситуації додавала та обставина, що Д.Велико-Гагіна в його місії супроводжувало доволі потужне військо – дослідники обраховують його кількість приблизно у 7–8 тис. ратників, хоч тут можливі й перебільшення. Власне, це не було абсолютною новацією в стосунках Гетьманщини з царською владою. Адже вже Переяславська рада 1659 р., на якій затверджувалося обрання гетьманом Ю.Хмельницького, також проходила за присутності війська, що супроводжувало московського вповноваженого – ближнього боярина князя О.Трубецького. Утім, тій раді передувала запекла воєнна кампанія, кульмінацією котрої стала Конотопська битва 1659 р. У даному ж випадку присутність чималого війська пояснити було не просто. Як видається, формувалася певна, не прописана у двосторонній угоді, традиції проведення гетьманських виборів. Традиція, відверто скажемо, не вельми приємна для тих українських лідерів, які ратували за збереження в недоторканності козацьких прав і вольностей.

За пізнішими розписами грошового пожалування царських ратників можна достовірно стверджувати, що посольство супроводжували рейтарський полк І.Шепелева, три полки «солдатського строю» полковників Ю.Інглеса, І.Штрасбурга і Б.Вороніна⁵⁶. Згідно зі словами П.Гордона, окрім названих були ще полки Полянського та Скрябіна⁵⁷. Перебували в розпорядженні окольничого й стрільці різних приказів, зокрема достовірно відомо про московських стрільців під орудою М.Шишкіна⁵⁸, а також драгунів із Севська та інших російських міст (цікаво, що драгунів «розных городов» окольничий пожалував «по полтине человеку», а служилим людям із Севська (всього 82) «жалованья не дано для того, что они в Севском уезде живут своими домами, и землею, и всякими угоды владеют»⁵⁹).

У дорогу до Ніжина посольство князя Д.Велико-Гагіна вибралося лише у двадцятих числах березня 1663 р., а до Севська воно прибуло близько 4 квітня. Утім, перетинати кордон Гетьманщини царські послі не вельми поспішали. У Севську було продовжено закупівлю необхідного канцелярського приладдя, але не лише його. Так, у цьому прикордонному повітовому центрі Московської держави з наказу царського окольничого було придбано спочатку

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.175.

⁵⁶ Там же. – С.176–177.

⁵⁷ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.180.

⁵⁹ Там же. – С.179.

чотири сальних свічки, згодом – ще сто, воску на печатки «гривенка», вісім стоп паперу тощо. Але, що цікаво, перебуваючи у Севську, 16 квітня за наказом Д.Велико-Гагіна «бил взят в палачи» Климко Родіонов, стрілець «Матвеева приказу Шишкина», котрому «на ременьє на всякой завод» було видано один рубль⁶⁰. Окрім ката, у Севську на специфічні потреби дипломатичної служби було рекрутовано й місцевого священика Іпатія. Як записано у фінансовому звіті посольства: «Севскому попу Ипатію, что по указу великого государя взят был в Нежин для рады, 16 алтын 4 денги»⁶¹.

Імовірною причиною такої тривалої затримки могло бути якраз очікування на прибуття війська, спорядженого для супроводу царського окольничого. Принаймні зі звіту посольства про видатки випливає, що саме у Севську 23 квітня князь виплатив «рейтарам, трубачем и литаврщиком 250 человеком великого государя жалованья»⁶². Наступна ж виплата була здійснена вже в межах Гетьманщини – 24 травня в місті Ніжині, і тут кошти отримали не лише рейтари І.Шепелева, а й ратники згаданих раніше трьох солдатських полків⁶³. Водночас із деяких опосередкованих свідчень можемо зробити висновок, що затримка посольства Д.Велико-Гагіна на московській території обумовлювалася й тією непевністю, що запанувала на той час в Україні. Тож аби не наражатися на небезпеку, окольничий намагався максимально розвідати стан справ по той бік кордону. І лише отримавши від певних людей достовірну інформацію про те, що там «ныне де, за помощью Божиєю, все тихо и смирно, и про приход воинских людей никаких вестей нет»⁶⁴, князь уже після 11 травня віддав наказ про вступ на українські терени.

Десь у середині травня 1663 р. Д.Велико-Гагін перебрався із Севська до Путивля (на той час – московського прикордонного пункту), а вже на початку 20-х чисел місяця воєнізоване посольство Олексія Михайловича вступило до сотенного центру Гетьманщини – містечка Борзна. 21 травня тут, у соборній Свято-Троїцькій церкві, за участю окольничого та його почту відбувся урочистий молебень за здоров'я государя, а за три дні подібне таїнство пройшло вже в кафедральному храмі Ніжина⁶⁵. Прибуття царського посольства до цього міста збіглося з перебуванням там константинопольського («царгородського») митрополита Софронія (або ж останній спеціально чекав на прибуття царського окольничого з Москви, за що отримав від Д.Велико-Гагіна на милостиню два рублі)⁶⁶. Щоправда, згадок про участь цього східного владики у процесі обрання гетьмана чи приведення його до присяги за церковними канонами виявити у джерелах не вдалося.

⁶⁰ Там же. – С.176.

⁶¹ Там же. – С.177.

⁶² Там же. – С.176.

⁶³ Там же. – С.177.

⁶⁴ Там же. – С.176.

⁶⁵ Там же. – С.176–177.

⁶⁶ Там же. – С.177. Наскільки мізерною щодо сану патріарха була така сума видно вже з того, що єпископ Мефодій, як було записано до книги видатків «по указу великого государя», отримав 2 червня через піддячого І.Світкіова триста рублів (див.: Там же).

«Берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»

Автор «Літопису Самовидця», оповідаючи про перипетії першої половини 1663 р., писав:

«И так тое през цалую зіму колотилося. Едни при Брюховецком заставали, якто: полк Полтавскій, Зінковскій, Миргородскій, а при Сомку заставали полки: Лубенскій, Прилуцкій, Переясловскій, Ніжинскій, Черніговскій, и на том постановил, жебы чернчая рада не била»⁶⁷.

Згідно ж з інформацією, яку вдалося зібрати Д.Велико-Гагіну наприкінці травня – на початку червня 1663 р., населення тих міст, котрі розташовані ближче до Переяслава, хотіло обрати на гетьманство Я.Сомка, а ближчих до Гадяча – І.Брюховецького, натомість «чернь говорить, що Сомка і Брюховецького їм на повне гетьманство не потрібно, а оберуть вони на раді помимо них, кого полюблять усією черню». Козаки Ніжинського полку в розмовах із царськими чиновниками називали серед таких «улюбленців черні» полтавського козака Костянтина Суличича та ніжинського – Григорія Кобилецького⁶⁸.

Але чи такою вже непередбачуваною була ситуації на Лівобережжі напередодні Ніжинської ради 1663 р.? Принаймні, в оточенні Олексія Михайловича з кандидатурою гетьмана на той час, здається, визначились уже остаточно. Адже, крім звинувачень на адресу Я.Сомка з боку його опонентів у «зрадливих намірах» та свідчень про конфлікти наказного гетьмана з царськими воеводами, неабияку тривогу викликали й заяви претендента на гетьманську булаву щодо бачення подальших взаємин Війська Запорозького з царем. Ще під час згаданої вище розмови з піддячим Ю.Никифоровим (у середині 1661 р.) Я.Сомко декларував намір розбудовувати взаємини з московським монархом на основі угоди 1659 р., хоч і з певними уточненнями, згодом повторив свою думку і на переговорах зі стольником Ф.Лодигенським на початку 1663 р.:

«Пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрся Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрсевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло, ті де потрібно скасувати; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом би де завгодно стояв і помирав»⁶⁹.

Тобто, Я.Сомко прагнув чіткого дотримання принципу васальних взаємин, за яких усі контакти проходили б за посередництвом гетьмана (котрий фактично пропонував жердівський проект 1659 р., відкинутий у «Нових статях» Ю.Хмельницького).

У соціальній сфері наказний гетьман наполягав на підтвердженні прав і привілеїв козацтва, з одночасним упорядкуванням міжстанових взаємин.

⁶⁷ Літопис Самовидця. – С.88.

⁶⁸ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. – 1888. – №5. – С.134.

⁶⁹ Акты ЮЗР. – Т.7. – №121. – С.360.

На весну він пропонував: «Козаки [...] по своїм реестрам переписати, а селяни собі переписані будуть: реестрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси». Необхідність соціальної структуризації суспільства Я.Сомка обґрунтував тим, що

«нині [...] в тій уособіці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реестрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начебто супроти ворога ходили»⁷⁰.

Звісно, у стратегічному плані погляди наказного гетьмана на проблему соціальної структуризації Гетьманщини були цілком суголосними намірам московського керівництва. Не дарма ж іще влітку 1654 р. уряд Олексія Михайловича прагнув упорядкувати козацький компут⁷¹. Але в реальних умовах початку 1660-х рр. соціальні вимоги Я.Сомка були надто тісно пов'язаними з політичною сферою та свідчили передусім про його бажання уникнути «чорної ради» в тому вигляді, як цього прагнув І.Брюховецький, а також деякі українські та московські політики. Ішлося про участь в елекційному процесі не лише рядового козацтва, а й декласованих елементів із середовища селян і міщан.

На тлі таких принципових політичних вимог Я.Сомка програмні положення І.Брюховецького, викладені, скажімо, у розмові з Ф.Лодиженським, виглядали набагато лояльнішими та поміркованішими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення «повної чорної ради» віддавати всі ті кошти, що досі йшли на гетьмана, полковників і старшин, у царську скарбницю, аби таким чином підняти платню московським ратникам⁷². Як можна зрозуміти з пізнішої заяви єпископа Мефодія, уже восени 1662 р. під час таємних нарад із місцеблюстителем у Гадячі претендент на гетьманство начебто пообіцяв у разі заволодіння клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці⁷³.

Слід зауважити, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була звичайною поступкою суверенові, а показувала його принципове бачення подальших взаємин Війська Запорозького з російським монархом. Адже І.Брюховецький декларував, що гетьманський уряд має не лише відмовитися від прибутків, а й від претензій на політичну зверхність у суспільстві загалом:

«А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники, і сотники й усякі начальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських;

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Докл. див.: *Горобець В.* Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* – К., 1991. – Вип. 1. – С.131–136.

⁷² Акты ЮЗР. – Т.7. – №121. – С.349–350.

⁷³ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.283.

тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] за привілеями королівськими й володіли»⁷⁴.

Відтак для кошового гетьмана головним наслідком багатолітньої боротьби козацтва була лише зміна суверена: відтепер права власності польського короля мали перейти до російського царя. Зрозуміло, саме так і тлумачили ці події в Москві, тож і політичні акції І.Брюховецького у приказних палатах «білокам'яної» після таких заяв зростали.

Тільки-но до Гадяча надійшла інформація про наближення до українського кордону окольничого Д.Велико-Гагіна, як І.Брюховецький надіслав тому до Севська донос на Я.Сомка, звинувачуючи його в таємних зносинах із правобережним гетьманом, спрямованих на відрив Лівобережжя від царя. Кошовий гетьман акцентував увагу на тому, що городовий старшина

«в битність у Варшаві присягнув королеві польському, щоб якими-небудь способами Україну до ляхів навести, і нині він, Сомко, усіяко шукає, аби посполитої чорної ради не було, а бути йому, Сомкові, самовладним гетьманом».

Указував І.Брюховецький і на тісні родинні зв'язки правобережного та лівобережного регіментарів, стверджуючи, що ті,

«між собою обманом пересилаючись, людей обманюють і заважають, закликаючи татар, і якби в Переяславі не було государевих ратних людей, тоді б він Сомко і проти них війну б розпочав».

Для посилення емоційного впливу на царського посла кошовий гетьман і місцеблюститель прохали дозволити командирові російського гарнізону Гадяча майорові Д.Д'якову супроводжувати їх, «доброхотів царя», до Ніжина на раду бодай із невеликим загonom

«для безпеки від ворогів домашніх, Сомка з радниками, тому що на цьому боці Дніпра у Кременчуці та в Патоці стоїть Тетеря з черкасами, щоб завадити і не допустити проведення зупольної чернецької ради, і щоб краю до решти погинути»⁷⁵.

Для ілюстрації своєї правоти щодо Сомкових намірів «зрадити» царя І.Брюховецький надіслав московському окольничому три листи правобережного гетьмана П.Тетері до наказного лівобережного гетьмана, в яких містилися заклики про перехід лівобережного регіментаря під зверхність Яна II Казимира. Із контексту їх випливало, що ця перспектива вже обговорювалася між кореспондентами й Я.Сомко погодився піти на такий крок. Невдовзі кошовий гетьман надіслав до Путивля захопленого в Гадячі лазутчика гетьмана П.Тетері – П.Протика, свідчення котрого на допиті також кидали тінь на Я.Сомка⁷⁶.

⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т.7. – №121. – С.349.

⁷⁵ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. – С.131.

⁷⁶ Там же.

За таких обставин Москва остаточно втрачає довіру до Я.Сомка й робить ставку на І.Брюховецького. Варто було лише кошовому гетьманові та місцєблюстителєві заявити царським представникам в Україні, що вони побоюють-ся їхати до Ніжина через загрозу нападу з боку вірних Я.Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін московських ратних людей. Навіть сам Олексій Михайлович дійшов висновку стосовно ненадійності Я.Сомка та, водночас, вірності І.Брюховецького, наказавши у власноручному листі до воеводи Г.Ромодановського «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»⁷⁷.

Тривожний неспокій Ніжина напередодні ради

До Ніжина царський представник дістався заздалегідь, так що прибулих згодом козаків він мав змогу зустрічати чи не на правах господаря. Непогано обізнаний із перипетіями тих подій П.Гордон стверджував, що І.Брюховецький волів, аби генеральна рада відбулася в Гадячі або десь поблизу від цього міста, але присутність царського війська в Ніжині також заспокоювала висуванця Запорозької Січі на гетьманство в гордовій Україні⁷⁸.

Зайвий раз переконати Д.Велико-Гагіна у правильності обраного Москвою кандидата на гетьманство мала б й інформація, зібрана вже в Ніжині. Так, буквально за декілька днів до виборів, 13 червня, царському окольничому довелося реагувати на чолобитну ніжинського протопопа Симеона (Адамовича), постраждалого від «розорень» Я.Сомка, котрий, нібито, за радою з ніжинським полковником В.Золотаренком і через те, що протопіп останнього «от соборныя церкви отказал», прислав до Ніжина своїх козаків, які «двор его, протопопов, разорили и животы все пограбили»⁷⁹. Симеон отримав від московського посла компенсацію – десять рублів «жалованья». Натомість репутація наказного гетьмана Я.Сомка та його теперішнього союзника – В.Золотаренка в очах російської влади під впливом таких новин зазнала чергової, і вже, як видається, остаточної втрати.

До Ніжина, як стверджував П.Гордон, козаки прибули точно у призначений час. При цьому наказний гетьман Я.Сомко, під безпосередньою командою котрого перебував і Переяславський полк (згідно з зауваженням шотландця на московській службі, «це перший і головний полк на півночі Дніпра»), розташував свої сили поблизу Київських воріт Ніжина. До Я.Сомка долучився й місцевий полковник В.Золотаренко, з яким він порозумівся вже напередодні самої ради. Причому останній проігнорував заборону Д.Велико-Гагіна та, виходячи з міста в поле, прихопив із собою міську артилерію. Аби не спровокувати сутичку, за словами П.Гордона, і побоюючись бути звинуваченим у симпатіях до І.Брюховецького, царський окольничий поспішив передати ніжинській залозі наказ безперешкодно випустити В.Золотаренка разом із гарматами з міста⁸⁰.

⁷⁷ Записки отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1861. – Т.2. – С.771.

⁷⁸ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.178.

⁸⁰ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

«Більш хитромудріший», за П.Гордоном, І.Брюховецький, знаючи про підтримку своєї кандидатури царською владою, розташував власний табір на протилежному боці Ніжина. Я.Сомко, повідомлений про такий маневр суперника, пригрозив залишити ніжинські околиці та повернути до Переяслава, якщо окольничий розпорядиться скликати генеральну раду в таборі І.Брюховецького, а не на київській стороні міста. Але Д.Велико-Гагін, «прихильний до Брюховецького, не погодився й поставив імператорське шатро на іншій стороні». Я.Сомкові та В.Золотаренку нічого не залишалось, як за наказом московського посла вранці 16 червня передислокувати своїх прибічників на той бік Ніжина, де отаборився І.Брюховецький. Єдине, що вони не виконали, так це не заклали свій табір по ліву руку від Московського тракту, а стали праворуч від нього. Прибулі з Москви солдати вишикувалися справа від шатра, а стрільці – зліва, частина ратних людей прикривали доступ до нього з інших боків⁸¹.

У П.Гордона про це згадки немає, але з пізніших джерел відомо, що прислане з Москви шатро було чорного кольору. З одного боку, це, мабуть, зайвий раз мало акцентувати увагу на зовнішній атрибутиці події – рада ж бо скликала «чернецька», «чорна», а з іншого – таке символічне забарвлення викликало й тривожні передчуття біди. Принаймні наступник Д.Велико-Гагіна у представленні царських інтересів в Україні дяк Дементій Башмаков, котрому перейшов у спадок цей самий намет, прямуючи до Гетьманщини на початку осені 1663 р. наказав перефарбувати посольський шатер, надавши йому менш трагічних відтінків⁸².

Доля ж булави лівобережного регіментаря могла вирішитись уже по полудню 16 червня. Тоді у шатрі відбулася конфіденційна розмова між Д.Велико-Гагіним і кошовим гетьманом. П.Гордон був переконаний, що саме за її результатами І.Брюховецький забезпечив собі повну підтримку царського представника, «проте сьогодні зробити нічого не вдалося, оскільки (як уважалося) Брюховецькому потрібен був час для перемовин із партією Сомка»⁸³.

Після розмови з кошовим гетьманом царський окольничий повернувся до Ніжина, але спокійно дочекався наступного дня йому не випало. За деякий час до нього прибув посланець від І.Брюховецького, сповістивши, що Я.Сомко захопив у полон декількох його людей та відправив триста вершників навперейми його полковникові Гвинтовці, тож йому нічого більше не залишалось, як послати на допомогу своєму полковнику полк Парфенія Нужного. Коли Д.Велико-Гагін прислав до Я.Сомка майора з вимогою припинити

⁸¹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

⁸² Як видно з фінансового звіту Д.Велико-Гагіна про його видатки під час посольської місії до України, 24 вересня 1663 р. у Севську за наказом царя він намагався передати Д.Башмакову та С.Фролову «в малороссийские города великого государя дворцовой шатер, которой дан был окольничюму [...] для гетманского обранья», причому був він «цвітом черной». І лише тепер «тайных дел дяку» Д.Башмаков попросив Д.Велико-Гагіна «с товарищи», аби вони «тот шатер розцвелили розными цветами». Щоби виконати указ государя та задовольнити його теперішнього посла до України Д.Башмакова, Д.Велико-Гагін передав московському стрілецькому голові М.Шишкіну понад тридцять рублів сріблом для того, аби той розшукав серед своїх стрільців «из розных полков портных мастеров», і вже ті накупили необхідної матерії та «тот шатер подложити вновь лазоревою да червчатою крашенинами, полосами, и верх нацветити розных же цветов сукнами и кумачем червчатым» (див.: Акты ЮЗР. – Т.5. – С.180).

⁸³ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

ворожнечу, наказний гетьман запевнив, що нічого такого, як про це розповідав кошовий гетьман, насправді й не відбулося. Натомість ніжинський полковник В.Золотаренко пояснив, що він справді відрядив декого зі своїх людей, аби ті відбили захопленого Гвинтовкою в полон його брата⁸⁴. Чим завершилася ця типова для тогочасної практики ведення бойових кампаній прелюдія гарцівників, за відсутності відповідної інформації у джерелах, невідомо. Справжні ж бої за гетьманську булаву розгорнулися вже зранку наступного дня.

Ніжинська рада 1663 р. Акт перший: протистояння 17 червня

Якщо вірити офіційній реляції князя Д.Велико-Гагіна про обрання гетьмана, генеральна військова рада, скликана за дозволом царя Олексія Михайловича на 17 червня 1663 р., пройшла чинно, без ексцесів, у відповідності з монаршою волею. Зокрема, у документі вказувалося, що 17 червня «за указом великого государя» окольничий і намісник галицький князь Д.Велико-Гагін

«со товарищи учинили черневою енералную раду у Нежина под городом; а на раде были Мефодій, епископ мстиславскій и оршанскій и блюститель митрополіи Киевской, и наказной, и кошевой гетманы Яким Самко, Иван Брюховецкій, и полковники, и сотники, вся старшина и все Войско Запорожское, и мещане. И на той раде великого государя верюющая грамота им чтена; и они гетманы, и все Войско Запорожское, и чернь, выслушав великого государя грамоты, на его государевы милости били челом и учинили обрание»⁸⁵.

Обраний 18 червня всім Військом Запорозьким, як старшиною, так і черню, «вільними голосами» в «совершенные гетмань» І.Брюховецький у соборному храмі Ніжина після врочистого богослужіння

«великому государю великому князю Алексею Михайловичю, всея Великія и Малыя и Білая Росіи самодержцу, и его государским дітем, благородным государевим царевичем, и их государским наследником, по святой непорочной евангелской заповіді Господни пред святым Еванглієм віру учинил при епископи Мефодіи мстиславском и оршанском и блюстители митрополіи Киевской, по чиновной книге и по записи»⁸⁶.

Насправді ж гетьманське обрання 1663 р. різко відрізнялося від тієї ідилічної картини, яку намалював у своєму звіті московський посол. Вибори гетьмана, проведені на генеральній раді під Ніжином, відзначалися неабиякою напругою, численними ексцесами, у тому числі з застосуванням зброї та людськими жертвами. Так, із розповіді П.Гордона дізнаємося, що близько 10-ї год.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.173.

⁸⁶ Там же. – С.173–174.

17 червня царський окольнічий прибув із Ніжина до намету в околицях міста, поблизу якого й мала відбутися рада. За наказом Д.Велико-Гагіна навколо шатра стало московське військо. Відразу ж по тому на поле почали прибувати учасники події. Першим з'явився Я.Сомко з прибічниками, за ним підтягнувся й І.Брюховецький зі своїми людьми. Як перші, так і другі на елекційну раду вибралися немов на війну – з прапорами та при зброї. Уже дорогою до місця проведення виборів, стверджував П.Гордон, «чимало легковажних козаків покинули Сомка та приєдналися до Брюховецького»⁸⁷.

У розповіді Самовидця акценти розставлено дещо інакше, аніж у шотландського найманця. Зокрема, автор широковідомого літопису стверджував, що на раду, призначену на 17 червня, «зараз уступивши в пост Петров», постановили (авторство цієї «постанови» Самовидець не уточнює) прибути «пішо, без всякого оружжа». За Ніжином було встановлено «намет великий», присланий із Москви царем, і навкруги нього розставлено «військо московское [...] з оружжем задля уникання своеволі». Утім, як зауважував далі автор твору, «тоє мало що помогло», і як тільки було «вдарено в бубни на раду» І.Брюховецький,

«ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стороны [...] и Сомко не зозволився: и сам, и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрих, шатно и при орюжю, як до войны, тоей интенції будучи, же ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало»⁸⁸.

Побачивши перед собою значну масу озброєного люду на чолі з вороже налаштованими один супроти одного лідерами, як оповідав П.Гордон, царський представник зажадав, аби козаки прийшли на зібрання беззбройними. Але як прибічники І.Брюховецького, так і Я.Сомка на наказ Д.Велико-Гагіна не зважали. Ситуація розрядилася лише після прибуття в намет московського князя єпископа Мефодія та спільного їх звернення до старшини з посиланням на відповідний указ Олексія Михайловича. Як було записано у щоденнику П.Гордона, «окольнічий [...] звелів, щоби Сомко та Брюховецький з офіцерами й кращими козаками залишили зброю, коней і йшли до шатра. Так вони й зробили, тільки Сомко мав при собі шаблю та сагайдак»⁸⁹. Тобто попри участь у раді такої значної кількості народу, безпосередніми учасниками виборів мали бути все ж козацькі старшини й «кращі козаки», отже рада відбувалася за канонами, утвердженими на Січі, коли посеред загальновійськового кола збиралася група старшин і «стариків», яка й ухвалювала принципове рішення, котре по тому виносилося на ознайомлення широкого козацького загалу⁹⁰.

Ставши на лавку разом з єпископом Мефодієм, «стольником» (тобто К.Хлоповим), а також з якимось неозначеним персонально П.Гордоном «канцлером», Д.Велико-Гагін почав читати царську грамоту щодо дозволу на

⁸⁷ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁸⁸ Літопис Самовидця. – С.90.

⁸⁹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹⁰ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

проведення гетьманських виборів на Лівобережжі та їх порядок. Зазвичай, згідно з традиціями Московської держави, монарші грамоти були багатослівними, а викладенню суті питання передувала розлога передісторія. У випадку зі справами, які торкалися України, історичний екскурс починався з тих часів, коли «Малоросія» перебувала під владою польського короля. Розбурхана виборчими клопотами козацька стихія не стала чекати на закінчення читання царським окольничим грамоти Олексія Михайловича, а заглушивши його своїми вигуками розпочала процедуру виборів⁹¹.

У відправленій окольничим Д.Велико-Гагіним до Москви відразу ж по завершенні Ніжинської ради реляції про її перебіг цей епізод гетьманського обрання подано дещо в іншій інтерпретації. Зокрема, представник московського монарха стверджував, що вигуки козаків перервали не читання ним царської грамоти, а вже вибухнули на етапі виголошення окольничим промови:

«И наказному, и кошевому гетманом, и полковником, и сотником, и отаманом, и есаулом, и казаком, и всей черни твою, великого государя, вірующую грамоту на раде вычли. А выслушав твою, великого государя, грамоту наказной и кошевой гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь на твоём великого государя жалованье, на милостивом слове челом ударили. Да мы ж, холопи твои, на раде твой, великого государя, указ наказному и кошевому гетманом, и полковником, и сотником, и отаманом, и есаулом, и казаком, и черни против наказа учали говорить речь. И не выслушав твоего великого государя указа с Бвановой стороны Брюховецкаго [...] обирали в гетманы ево Ивана и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка [...] в гетманы обирали»⁹².

Самовидець натомість стверджував, що як тільки Д.Велико-Гагін вийшов зі свого намету та почав читати «грамоту и указ его царського величества, не дано того скончити, ані слухаючи письма царського величества, зараз крик стався з обох сторін о гетманство»⁹³. Але, як зауважив свого часу ще М.Петровський, аналізуючи достовірність інформації «Літопису Самовидця», «встановити дійсний стан речей тут тяжко»⁹⁴.

За П.Гордоном, частина козаків гукала: «Сомко!», інша: «Брюховецький!». Вигуки, згідно з усталеними ще на Запорозжжі традиціями, підкріплювалися підкиданням угору шапок. В якийсь момент прибічники наказного гетьмана доставили в центр виборчого кола бунчук і прапор Я.Сомка, покрили ним свого висуванця та підняли на лаву, проголошуючи тим самим обраним гетьманом. Під час цих дій царського окольничого та його супровід було витіснено від лави і вони заледве зуміли пробратися до свого намету⁹⁵. Але на цьому «вибори» не припинилися. Прихильники І.Брюховецького зуміли швидко

⁹¹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹² Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.416.

⁹³ Літопис Самовидця. – С.90.

⁹⁴ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліді над «Літописом Самовидця»). – Х., 1930. – С.267, прим.11.

⁹⁵ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

доправити до центру виборчого поля зброю, скинути Я.Сомка і його людей із лави, поламати бунчук наказного гетьмана та вбити козака, котрий його тримав (як з'ясувалось уже згодом, ним виявився зять Якіма Сомка)⁹⁶.

Окольнічий Д.Велико-Гагін, описуючи силову фазу гетьманських виборів 17 червня, провину за використання зброї покладав на прибічників наказного гетьмана, стверджуючи:

«На том, государ, гетманском обиранье полку Якіма ж Самка конные люди с его Якимовым бунчуком, и с литавры, и с многими знаменами в пешие люди, в раду скочили, а пехота его ж Самкова с ружьем прибежала. И в раде люди замешались. А нас, холопей твоих, с места збили. И с обе стороны меж себя бой учинили, и многих людей казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали, и разошлись в свои обозы»⁹⁷.

Натомість П.Гордон, переповідаючи про збройну сутичку 17 червня, додавав, що в той момент, коли пристрасті розпалилися до краю й козаки запросто могли б знести і царський намет, в якому заховався Д.Велико-Гагін, московські ратники за наказом полковника І.Штрасбурґа закидали натовп «виборців» ручними гранатами, таким чином, як зауважив П.Гордон, «розчистивши простір». На полі залишилися тіла загиблих, а також поранених у цій сутичці. Тим часом Я.Сомко зі своїми прибічниками верхи втекли до власного табору. Булава наказного гетьмана та литаври стали трофеєм І.Брюховецького⁹⁸.

Згідно ж із повідомленням Самовидця, перерававши галасом зачитування Д.Велико-Гагіним царської грамоти й указу, одна частина козаків почала вигукувати: «Бруховецького гетманом, а другіє кричат “Сомка гетманом” і на столець обох сажаят. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали»⁹⁹. Сам наказний гетьман заледве врятувався втечею з поля, де відбувалася рада, причому Я.Сомко «видрался през намет царский» і, «допавши» до коня, разом з іншою старшиною втік до свого табору, залишивши на полі тіла декількох загиблих у тій сутичці своїх прибічників. І як тільки сомківці побігли з елекції, люди І.Брюховецького «всадили» свого ставленика на «столець», проголосили його гетьманом, «давши оному булаву и бунчук». При цьому, за версією Самовидця, саме прихильники І.Брюховецького, а не Я.Сомка (як твердив П.Гордон), «зопхнули» царського представника з лави чи «столца»¹⁰⁰.

Не зрозуміло, яким чином, але застосування сили московськими ратними людьми для втихомирення бунтівної стихії пройшло повз увагу Самовидця. Натомість, як бачимо, він зафіксував акт проголошення І.Брюховецького гетьманом і вручення йому прихильним товариством клейнодів. Зважаючи на пасивну роль царського окольнічого на даній фазі обрання, цими клейнодами могли бути лише ті регалії гетьманської влади, які дісталися виборцям кошового гетьмана у сутичці з Я.Сомком.

⁹⁶ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹⁷ Окиншев Л. Генеральна рада... – С.168.

⁹⁸ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹⁹ Літопис Самовидця. – С.90.

¹⁰⁰ Там само.

Далі Самовидець стверджував, що за певний час («нескоро») зчинений учасниками ради галас «ускромился». Але Д.Велико-Гагін обрання І.Бруховецького гетьманом «не підтвержал», оскільки «и до себе прийти не могл за великим шумом межи народом». Тож І.Бруховецький із врученими йому знаками гетьманського достоїнства відїхав до свого табору, натомість Я.Сомко – «юже не маючи бунчука, ані булави, бо тоє запорожци видрали оному» – до свого¹⁰¹. Відразу по цьому Сомкове військо почало масово відступатися від нього, а він за таких умов пригрозив Д.Велико-Гагіну не лише не визнавати обрання свого суперника на гетьманство, а й відвести власні полки до Переяслава та «знову до его царского величества слати, же ктвалтом гетьманство дано Бруховецькому, котрого військо не приймуєт»¹⁰². Реагуючи на погрози Я.Сомка та «обавляючися, жеби с того не вросло що злого», Д.Велико-Гагін розпорядився «знову на третій день тую раду» скликати, а до того моменту, поки «чернь войско [...] гетмана настановляти, кого улюблять», будуть, аби І.Бруховецький «знаки войсковіе положил»¹⁰³.

Прискіпливо досліджуючи текст «Літопису Самовидця» та порівнюючи його з відомими з інших джерел історичними реаліями, М.Петровський розцінив повідомлення про призначення царським окольничим ради на «третій день» як ще одну з фактологічних помилок Самовидця, адже про відтермінування елекції на 19 червня у жодних джерелах не згадується¹⁰⁴. Але, можливо, Самовидець рахував саме 18 червня третім днем гетьманських виборів, адже до Ніжина козаки зібралися вже на 16 червня? На другий день Петрівки, що розпочалась у 1663 р. 15-го числа.

Значно контроверсійніше інше твердження Самовидця: нібито з постановою окольничого про перенесення виборів на наступний день «барзо Бруховецькій сперечался, яже видяче, же князь почал на Сомкову руку схилитися»¹⁰⁵. Зі слів автора літопису, на кінець дня 17 червня навіть з'явилася певна інтрига в питанні щодо майбутнього володаря гетьманської булави. Так, старшина начебто порадила Я.Сомкові, «жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царського величества», ідею гетьманського обрання не заперечувати, а лише провести вибори не біля намету Д.Велико-Гагіна, «где військо стояло московское», а «межи своїми войсками тую учинити раду, на що и Бруховецькій позволився»¹⁰⁶.

Важко припустити, що царський окольничий, подолавши неблизький шлях із Москви до Ніжина та отримавши монарший наказ провести «чернецьку» раду за розробленим у Кремлі сценарієм, погодився б на усунення себе від активної участі у процесі гетьманського обрання. Власне, як і І.Бруховецький – на те, аби розіграти булаву зі Я.Сомком без прикриття московської влади, над забезпеченням прихильності якої до своєї персони він так довго працював. Утім, Самовидець обрав саме такий варіант розвитку сюжету

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. – С.90–91.

¹⁰⁴ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С.270.

¹⁰⁵ Літопис Самовидця. – С.91.

¹⁰⁶ Там само.

своєї оповіді, а винуватцями в руйнації планів наказного гетьмана та його оточення визначив «несталість наших людей», яка й завадила те задумане реалізувати:

«Бо козаки стороны Сомковой, отступивши своїй старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози своїх старших жаковати»¹⁰⁷.

У розповіді П.Гордона стверджується, що після кривавого інциденту, котрий спалахнув під час ради, після того, як Я.Сомко був змушений повернутися ні з чим до свого табору, кошовий гетьман вступив до намету царського окольничого, де за присутності єпископа Мефодія почали радитися, як бути далі. Отож жодного напруження між І.Брюховецьким і Д.Велико-Гагіним у російському таборі не помітили. Більше того, під час цих нарад Я.Сомко прислав до московського князя посланця з вимогою видати їм тіла вбитого бунчужного та інших загиблих. Крім того, наказний гетьман вимагав судити тих, хто вчинив цю бійню. Утім окольничий задовольнив лише прохання щодо видачі тіл загиблих, але категорично відмовив наказному гетьманові в його вимозі судити винуватців трагедії, заявивши, що її спричинили якраз люди Я.Сомка, котрі прибігли зі зброєю проголошувати його гетьманом¹⁰⁸.

Останнє твердження, як можна зробити висновок із записів П.Гордона, було неправдивим, оскільки зброю першими застосували саме прибічники І.Брюховецького, намагаючись не допустити проголошення гетьманом його суперника. Однак у тих подіях І.Брюховецький для Д.Велико-Гагіна однозначно виступав у ролі союзника, якого потрібно будь-що привести до влади, а не судити. Відтак запит Я.Сомка цілком прогнозовано було проігноровано. А в офіційному повідомленні, надісланому окольничим до Москви, він повторив свої обвинувачення на адресу наказного гетьмана Лівобережжя, указавши, що саме «полку Якима ж Самка конные люди с ево, Якимовым, бунчуком и с литавры и со многими знамены пеши люди в раду скочили, а пехота ево ж, Самка, с ружьем прибежала»¹⁰⁹. П.Гордон стверджував, що після цього царський представник передав через свого посланця, аби Я.Сомко та його старшини «пришли к шатру миром». Наказний гетьман відмовився це зробити, пояснивши такий свій учинок побоюваннями за власне життя, адже вбили ж перед тим його бунчужного. Робити було нічого. Відновлювати раду 17 червня не стали, кошового гетьмана до його табору доправив приставлений для охорони Д.Велико-Гагіним загін вершників, а сам окольничий разом з єпископом Мефодієм від'їхали до Ніжинського замку¹¹⁰.

¹⁰⁷ Літопис Самовидця. – С.91.

¹⁰⁸ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

¹⁰⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.168.

¹¹⁰ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

Ніжинська рада 1663 р. Акт другий: «Обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы»

Уранці 18 червня Д.Велико-Гагін продовжив ту справу, заради якої він здолав шлях від Москви до Ніжина. Прибувши до намету, біля якого відбувалася рада днем раніше, він послав своїх офіцерів до Я.Сомка та І.Брюховецького, аби ті разом із полковниками й іншими «начальними людьми» без зброї прибули до нього, а решта товариства, також без зброї, збиралась у полі¹¹¹. Ті погодилися. Власне, так і розпочався другий день Ніжинської ради 1663 р.

Але за ніч, що минула, у диспозиції сторін відбулися серйозні зрушення. Агітація прибічників І.Брюховецького, особливо після того, як йому вдалося здобути тактичну перемогу напередодні та засвідчити, хоч і опосередковано, підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, призвела до того, що лави прихильників Я.Сомка почали стрімко рідіти. Передчуваючи недобре, ще вранці 18 червня ніжинський полковник В.Золотаренко (наразі прибічник Я.Сомка) з дозволу окольного перевіз свою матір, дружину та дітей до Ніжинського замку, під захист московського воеводи М.Дмитрієва. Натомість Я.Сомко, ще дорогою до намету царського представника побачивши, як його козаки масово долучаються до опонента, кинувся було рятуватися втечею з елекційного поля, але, за свідченням П.Гордона, мало не втрапив до рук перебіжчиків і разом із вірною собі старшиною був змушений шукати порятунку в російському таборі. Звідти, знову ж таки зі слів П.Гордона,

«бачачи, що з Сомком залишилося небагато, та побоюючись, що козаки, котрі йшли на раду, зажадають видачі його та прибічників для розправи, окольний на їхнє прохання відіслав їх (близько 150 панів і прислуги) у замок під сильну охорону кінноти та піхоти»¹¹².

У Самовидця чітка темпоральна демаркація подій 17–18 червня не простежується. Він якось невизначено говорить про те, що як тільки козаки з прихильних напередодні ради до Я.Сомка полків почали переходити на бік його опонента, а по тому й грабувати майно своєї старшини, наказний гетьман, «видячи [...] с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царского до князя, сподіваючися помочи и оборони своєму здоровю, которих зараз князь зо всім отослал в замок ніжинський»¹¹³. Але, як бачимо, він не ставить під сумнів добровільність здачі старшини себе на милість царської влади.

Так само й окольний Д.Велико-Гагін у своїй реляції, відправленій до Москви відразу ж по завершенні виборів, також наголошував на тому, що після силової сутички 17 червня наступного дня наказний гетьман Я.Сомко, разом із полковниками – ніжинським В.Золотаренком, чернігівським О.Силичем, переяславським О.Щуровським, прилуцьким Д.Чернявським і київським

¹¹¹ Там же. – С.132.

¹¹² Там же.

¹¹³ Літопис Самовидця. – С.91.

С.Третяком – добровільно прибув до нього в табір із проханням оборонити й «черни убить не дать»¹¹⁴.

Натомість анонімний автор «Краткого описания Малороссии», пишучи про суперечливу колізію гетьманських виборів 1663 р. – узяття під варту Я.Сомка та його прибічників, загалом підтверджував слова П.Гордона з розповіді про «чорну раду», але робив принципово інші акценти в поясненні мотивів цього вчинку. Отже, після кривавої бійні 17 червня наказний гетьман висловив царському окольничому своє роздратування ситуацією та навіть пригрозив поскаржитися з цього приводу самому государеві. Ось на тлі таких заяв Д.Велико-Гагін – «оскорбившись» – і наказав Я.Сомкові, В.Золотаренку «с товарищи их явитись», а коли ті «как скоро пришли, тотчас коне и оружье и одежду от оних поотбирано, а самих с людьми их за караул взято»¹¹⁵. Тобто добровільною передачею себе в руки царського окольничого для Я.Сомка та його прибічників не була.

Інформацію «Краткого описания Малороссии» щодо арешту майна опонентів І.Брюховецького підтверджує й повідомлення Самовидця стосовно того, що під час передачі Я.Сомка та його прихильників до Ніжинського замку арешт було накладено також на «коней, риптунки, сукні»¹¹⁶. А ще Самовидець невимушено додає до своєї розповіді й трішки містики, зауважуючи трохи згодом, що саме в той день («тоей же години»), як було забрано «до в'язання» в Ніжинський замок Я.Сомка, в Ічні згоріла церква, де перед тим йому «присягали на послушенство гетманское». Як зауважує автор, «усе згоріло дознаку»¹¹⁷.

Але як би там не було насправді, після цього по суті визначального моменту елекційної боротьби завершальна стадія гетьманських виборів 1663 р. вже справді пройшла для І.Брюховецького без жодних ускладнень та ексцесів. Як писав у своїй реляції Д.Велико-Гагін – у гетьмани І.Брюховецького «обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы»¹¹⁸.

Утім навіть після такого безславного сходження з дистанції Я.Сомка інтрига, нехай і дещо технічного характеру, на певний час таки збереглася. І.Брюховецький, як справжній актор, витримав паузу, не поспішивши стрімголов за булавою, а на певний, вочевидь, достатньо тривалий час затримавшись у своєму таборі («задержался надолго»¹¹⁹). Д.Велико-Гагіну навіть довелось відправляти чергового свого гінця, аби той довідався про причини затримки кошового гетьмана з виступом. Як виявилось, вона була пов'язана з необхідністю впорядкувати лави своїх нових прибічників, які ще вчора підтримували наказного гетьмана Я.Сомка. Коли ж І.Брюховецький таки вийшов із табору, то спершу перед наметом Д.Велико-Гагіна півмісяцем («рогами к шатру») вишикував свою кінноту, згодом на поле прибула піхота, яка зайняла ділянку посередині. Як і наполягав царський окольничий, усі козаки й посполиті прибули на раду без зброї.

¹¹⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.416.

¹¹⁵ Краткое описание Малороссии. – С.260–261.

¹¹⁶ Літопис Самовидця. – С.91.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.417.

¹¹⁹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.132.

Після цього Д.Велико-Гагін з єпископом Мефодієм і з почтом, «под охраной протазанщиков», вийшли на середину кола. Туди ж вступив і І.Брюховецький у супроводі вірних йому полковників, сотників, отаманів, осавулів. А як тільки шикування завершилося І.Брюховецького відразу ж проголосили гетьманом. Д.Велико-Гагін виказав побажання, аби той зі своїм бунчуком обійшов усе козацьке коло. Коли новопроголошений реґіментар наближався до якогось козацького загону, козаки схилили перед ним свої прапори та підкидали вгору шапки, висловлюючи в такий спосіб згоду з його обранням та свою приязнь до нього особисто. Під час короткої наради в наметі Д.Велико-Гагін запропонував І.Брюховецькому разом із полковниками та старшиною прослідувати до Ніжина, аби там у кафедральному соборі принести присягу на вірність «великому государеві». Новообраний не заперечував проти такого сценарію розвитку подій. Але попросив деякий час для того, аби втихомирити пристрасті черні, котра вимагала негайної видачі на розправу Я.Сомка і В.Золотаренка «с товарищи». Коли ж емоції трохи вщухли, І.Брюховецький у соборній церкві Ніжина приніс клятву вірності цареві, цілував Євангеліє. Слідом за ним цей самий церемоніал учинили полковники та старшини. Після складення новообраним гетьманом присяги Д.Велико-Гагін передав йому царську грамоту, «написану здебільшого золотими буквами на пергаменті». А у цей час «у замку та в місті палили з усіх гармат»¹²⁰.

Автор «Літопису Самовидця» уточнював, що присяга відбулася у церкві Св. Миколая. Крім того, він стверджував, що ще напередодні складення новообраним гетьманом присяги царський представник «здавал з своїх рук булаву и бунчук, підтверждаючи гетьманство»¹²¹. Так само й у «Краткому описании Малороссии» наголошувалося, що «князь сам вторично клейноти вручил» І.Брюховецькому¹²², маючи на увазі, що вперше символи гетьманської влади останній отримав від товариства ще у ході кривавої бійні 17 червня.

Твердження Самовидця, котре, як бачимо, знайшло своє відображення й в інших джерелах, спершу сприймалося дослідниками (С.Соловйовим, Г.Карповим, С.Єгуновим) на віру, але згодом М.Петровський однозначно його трактував як хибне¹²³. Адже всі попередні процедури гетьманського обрання передбачали складання обраним на гетьманство кандидатом присяги на вірність цареві та вже наступне за цим визнання представником російського самодержця цього акту легітимним через вручення йому від імені володаря відповідних клейнодів. У випадку ж з обранням на гетьманство І.Брюховецького, якщо вірити інформації офіційної реляції окольничого Д.Велико-Гагіна, процедура проходила в такий спосіб: І.Брюховецький звертався до князя з проханням, аби той надав йому «великого государя булаву и знамя, тем бы ему в войске означить твою, великого государя, к себе милость». Але, як видно з тексту реляції, подібне прохання в Москві було прораховане заздалегідь, отож воно й не заскочило Д.Велико-Гагіна зненацька:

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Літопис Самовидця. – С.90.

¹²² Краткое описание Малороссии. – С.260–261.

¹²³ Див.: Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С.268.

«И по твоему, великого государя, указу мы, холопы твои, гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будет в то время, как он, гетман, увидит твои, великого государя, царские пресветлые очи»¹²⁴.

Слід відзначити, що у твердій позиції Д.Велико-Гагіна у цьому питанні не було нічого нового чи нелегітимного з погляду букви закону. Адже «Нові статті» Ю.Хмельницького 1659 р. якраз і впроваджували таку норма до практики двосторонніх взаємин. Отож цілком можливим міг бути варіант, за якого у червні 1663 р. І.Брюховецькому довелося б удовольнитися малим. Тобто після обрання на гетьманство отримати з рук царського окольничого жалувану грамоту Олексія Михайловича на регіментарство та на володіння – «на рані» – Гадяцьким староством. Проте як же бути із захопленими в Я.Сомка у ході сутички 17 червня бунчуком і булавою? Не виключено, що саме їх і вручив Д.Велико-Гагін, реагуючи на прохання І.Брюховецького та його прибічників. І в такий спосіб, з одного боку, було дотримано формальних вимог щодо легітимності процедури гетьманського обрання – як це розуміло козацьке товариство, а з іншого боку, аби легітимізуватись і в очах царської влади, І.Брюховецькому, згідно з умовами Переяславського договору 1659 р., необхідно було їхати до Москви та особисто бачити ці самі очі. Із погляду доцільності заспокоєння ситуації на Лівобережжі такі дії окольничого були вповні адекватними, хоч і не впливали з його посольського наказу, а відтак і не могли ввійти до його звіту. Саме зважаючи на доцільність утихомирення Лівобережжя аналогічним чином діятиме й сановне оточення Олексія Михайловича, яке погодиться на пожалування новообраного гетьмана від імені царя відповідними владними реаліями й без поїздки того до столиці.

Так усе ж таки – бувало чи не бувало за «них гетманов» те «лихо ... тоест чорной ради»?

Підбиваючи підсумки, передовсім треба зауважити, що «чорні» (або «чернецькі»), тобто загальновійськові ради, звичайно ж, не були витвором літа 1663 р. У політичній історії Гетьманщини можна віднайти чимало прикладів залучення найширшого кола козацького товариства до вирішення нагальних питань поточного життя, особливо якщо аналізувати практику кінця 1640 – початку 1650-х рр. Утім Ніжинська генеральна рада 1663 р. була все ж певною мірою унікальною. Адже ніколи раніше не траплялося таких тривалих періодів міжгетьманства, як це сталося на початку 1660-х рр. Ніколи перед цим Військо Запорозьке Низове не відіграло й ніколи по тому не відіграватиме такої поважної ролі під час проведення гетьманських виборів у городовій Україні (або її частині), як це було влітку 1663 р. Як, власне, і участь некозацького населення козацької України не буде такою масовою, як це сталося у часи проведення «чорної ради» під Ніжином. Зважаючи на тривалість виборних перегонів 1661–1663 рр., уже ніколи більше в історії Гетьманщини претендентам

¹²⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.417.

на булаву не вдасться перевершити І.Брюховецького в кількості та якості даних перед виборами обіцянок – рядовому козацтву й поспільству, міщанам, представникам церкви та, особливо, царській владі. І ніколи раніше перемога одного претендента на гетьманську булаву не обертається такою масштабною трагедією для його суперників та їхніх прибічників. Не виникатиме при зміні гетьмана й тих тривог, які накрили старшину і «кармазинове козацтво» після обрання на гетьманство влітку 1663 р. висуванця Запорозької Січі.

Але чи стала рада 1663 р. початком соціальної революції в лівобережній частині козацької держави та наскільки новообраний реґіментар був готовим виконувати роздані у ході боротьби за булаву обіцянки й аванси? Відповіді на ці питання можна дати лише проаналізувавши практичні дії І.Брюховецького вже в наступні місяці та роки його загалом нетривалого, але щедро наповненого важливими подіями й несподіваними пертурбаціями гетьманування.

The article covers the political and social conditions of Nizhyn General Rada of 1663. The programs and presentation mediums of main pretenders to the vacancy of hetman of Left-Bank Ukraine are analyzed. The role of Russian power in the struggle for the hetman government examined, the causes that formed the Aleksei Mikhailovich attitude to the political processes on the Left-Bank Ukraine marked out. On the analysis of all-known modern reliable sources with the information concerning the council of 1663, author in detail reconstructs its course. Main attention is paid to the discordant courses of this event's presentation in the sources and offering the different variants that clarifying it.

Keywords: “black council”, hetmanate, Ukrainian Cossack State, I.Briukhovets’kyi, Ya.Somko, V.Zolotarenko, bishop Methodius, D.Veliko-Gagin, hetman elections, Ukrainian-Russian relations, “Ruin”.

О.А.ІВАНЕНКО *

ЗВ'ЯЗКИ ВЧЕНИХ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ НАУКОВИМИ ЦЕНТРАМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

На основі матеріалів Державного архіву Одеської області й опублікованих документів висвітлено зв'язки Новоросійського університету з провідними зарубіжними культурно-освітніми та науковими центрами другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу приділено відрядженням одеських учених до Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Греції, Болгарії, Румунії та інших країн, зокрема зв'язкам із зарубіжними слов'янськими громадсько-культурними діячами. Наголошується, що закордонні поїздки виконували не лише наукову, а й суспільно-політичну функцію, сприяючи поширенню в Російській імперії європейських цінностей.

Ключові слова: університет, академія, учені, міжнародні зв'язки, наукова кореспонденція, закордонні відрядження, наукові з'їзди, конгреси, європейська цивілізація.

Багатовікові традиції європейської цивілізації, що гармонійно вплелись у мереживо національного розмаїття та культурного різнобарв'я Одеси, знайшли яскраве втілення в науково-освітній діяльності Новоросійського університету. Інтерес до його історії і наукових здобутків є вельми високим у вітчизняній історіографії¹. Висвітлити нові грані міжнародної співпраці Новоросійського університету дозволяють відомості архівних документів і опублікованих звітів про закордонні відрядження, цінність яких визначається не лише насиченістю багатим фактологічним матеріалом з історії міжнародних наукових зв'язків, адже в них водночас відтворено яскраві картини суспільно-політичного, громадсько-культурного й побутового життя зарубіжних країн, до того ж звіти, як і інша вміщена на сторінках наукової періодики інформація, одночасно і віддзеркалювали, і справляли вплив на громадську думку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Загалом завдяки аналізу й інтерпретації змісту, зіставленню та синтезу наявних джерельних відомостей відкривається можливість комплексного вивчення і введення до наукового обігу важливого фактологічного матеріалу, що являє собою наріжний камінь у процесі осмислення історії міжнародних зв'язків університетів України та їх значення в європейській історії.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. піднесенню навчально-виховного процесу й науково-дослідної роботи Новоросійського університету

---

* Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України.
E-mail: xentie-78@mail.ru

¹ Див., напр.: *Юрченкова Л.В.* А.А. Кочубинский как историк зарубежного славянства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1983; *Павлюченко О.В.* Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1992; *Історія Одеського університету (1865–2000)*. – Одеса, 2000; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Одеса, 2005. – Т.1–4; *Липтева Л.П.* История славяноведения в России в ХІХ в. – Москва, 2005; *Одеські історики: енциклопедичне видання*. – Одеса, 2009. – Т.1.

до європейського рівня сприяли закордонні відрядження його вчених. Так, із червня по жовтень 1868 р. ординарний професор кафедри грецької літератури Ф.А.Струве подорожував європейськими країнами з метою налагодження співпраці із зарубіжними археологами, а також замовлення експонатів для музею старожитностей і красних мистецтв та мініц-кабінету Новоросійського університету. Він відвідав Австро-Угорщину, де познайомився з професором Віденського університету І.Валеном, який зробив вагомий внесок у справу викладання давньогрецької і латинської мов. Оглянувши пам'ятник німецькому мистецтвознавцю, історику античного мистецтва Й.-Й.Вінкельману у Трієсті, Струве був розчарований тим, що в історичній пам'яті жителів міста не закарбувалася постать цього видатного вченого.

В Афінах він зустрівся зі щойно обраним ректором університету проф. Раллісом і передав йому екземпляр першого тому «Записок Императорского Новороссийского университета». У відповідь ректор надіслав до Одеси зібрання праць грецьких учених. Водночас професори Афінянського університету висловили бажання співпрацювати з одеськими колегами, філологи С.Куманудіс та А.Русопулос провели для Струве екскурсію містом. Багато часу він присвятив вивченню пам'яток Акрополя. Окрім того, одеський професор був прийнятий королем Греції Георгом I і від імені Новоросійського університету вручив йому перший том «Записок». Знаменитий учений А.Р.Рангаві, який на той час перебував із дипломатичною місією у США, надіслав Струве з Вашингтона листа французькою мовою, в якому зазначав: «Я з радістю дізнався про заснування університету в Одесі, місті, де я здобув свою першу освіту... Наукові зв'язки, які ви маєте намір установити з Афінянським університетом, є щасливим передвістям і будуть надзвичайно корисними для нас» («Je suis heureux d'apprendre l'établissement de l'Université à Odessa, une ville où j'ai commencé ma première éducation... Les relations scientifiques que vous allez établir entre elle et celle d'Athènes sont de meilleur augure, et seront d'un grand profit pour nous»)².

За сприяння директора Національного музею в Неаполі Дж.Фіореллі одеський професор мав змогу побачити унікальні мистецькі колекції. До того ж Фіореллі особисто супроводжував Струве до Помпеї, де ознайомив його з перебігом археологічних розкопок, якими він керував, та організацією навчального процесу у щойно відкритій «археологічній школі». Суттєвий недолік цього навчального закладу одеський учений убачав у недостатній увазі до теоретичної освіти. На прохання Фіореллі він домовився з керівництвом Імператорської археологічної комісії у Санкт-Петербурзі про надання її звітів бібліотеці «археологічної школи». Під час перебування в Неаполі Струве налагодив зв'язки з німецькими археологами, зокрема із Г.Гейдеманом, який провів для нього екскурсію залами Національного музею, в яких експонувалися старовинні вази. У Королівській бібліотеці Неаполя одеський професор досліджував рукопис давньогрецького поета Квінта Смірнського. Завдяки співробітникам Археологічного інституту Рима він ознайомився з визначними пам'ятками міста, яке справило на нього незабутнє враження: «Насолода, почерпнута зі

² Струве Ф. Путевые заметки: Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию, с 1 июня – 1 октября 1868 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1869. – Т.3. – С.470.

споглядання пам'ятників стародавньої скульптури в римських палацах надзвичайно посилюється завдяки витонченій обстановці, що їх оточує. Відчуваєш, що мистецтва постійно користувалися в Італії протекцією пап, королів, князів, вищих духовних і світських сановників, особливо ж у центрі Італії, у Римі»³. Оскільки для науковців інституту становили інтерес дослідження вітчизняних археологів з історії грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, Струве взяв на себе зобов'язання регулярно надсилати інформацію про них до Рима.

Перебуваючи в Парижі, він познайомився з французьким нумізматом бароном де Вітте – видавцем журналу «Revue Numismatique», а також мав змогу поспілкуватися з відомим елліністом, академіком Е.Егжером, який поінформував його, що серед засновників паризького «Товариства для заохочення грецьких досліджень» («Association pour l'encouragement des études Grecques en France») були етнічні греки з Новоросійського краю.

У майстернях Франкфурта-на-Майні Струве замовив вилівки з пам'яток стародавнього мистецтва. Прибувши до Геттінгена, він зустрівся з відомим археологом Е.Курциусом, який висловив зацікавленість у налагодженні зв'язків із Новоросійським університетом. У Кенігсберзі Струве спілкувався з університетськими професорами: філологом К.Лерсом і філософом Й.-К.-Ф.Розенкранцом. Під час перебування в Берліні він обговорював зі знаменитим істориком Стародавнього Риму, лауреатом Нобелівської премії з літератури 1902 р. Т.Моммзенем публікації П.В.Беккера та Ф.К.Бруна в «Записках Одесского общества истории и древностей», присвячені Тираському напису. Моммзен звернувся до Струве з численними запитаннями, зокрема щодо наявності в бібліотеках півдня Російської імперії рукопису «Базилік», виданих у X ст. за наказом Костянтина VII Багрянородного. Після повернення до Одеси Струве надіслав німецькому історикю докладні відомості на теми, що його цікавили. У Лейпцигу він домовився з редактором «Rheinisches Museum» («Рейнського музею») про публікації у цьому журналі новин наукового життя Новоросійського краю. Особисто для Струве професор археології Лейпцизького університету Й.-А.Овербек провів екскурсію створеним ним музеєм вилівоків стародавніх статуй, рельєфів і бюстів. На з'їзді філологів у Вюрцбургу одеський учений узяв участь у роботі археологічної секції, де його, як почесного гостя з «берегів далекого Понта», запросили першим виступити з доповіддю, присвяченою огляду стану досліджень старожитностей грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Упродовж закордонного відрядження 1868–1869 рр. доцент кафедри анатомії і фізіології Н.О.Бернштейн за пропозицією проф. К.Людвіга здійснював у Лейпцизькому університеті дослідження функцій підшлункової залози, результати яких були опубліковані німецькою мовою у вигляді статті «Фізіологія секретії підшлункової залози» («Zur Physiologie der Bauchspeichelabsonderung») у «Доповідах Королівського Саксонського наукового товариства» («Berichte der Kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften») від 12 лютого 1869 р. та у «Працях фізіологічного інституту Лейпцига, 4-й рік» («Arbeiten aus der physiologischen Anstalt zu Leipzig, 4-ter Jahrgang») ⁴.

³ Струве Ф. Путевые заметки... – С.491.

⁴ Бернштейн Н. Отчёт о поездке за границу // Там же. – 1871. – Т.7. – С.174.

Закордонна наукова поїздка ординарного професора кафедри історії слов'янського права Б.Богішича (1869 р.) була присвячена вивченню архівних і бібліотечних фондів Відня та інших міст Австро-Угорщини, ознайомленню з методиками викладання славістичних дисциплін в університетах і гімназіях. Він зазначав у своєму звіті, що в австрійських університетах найчисельнішим було студентство юридичних факультетів, при чому половину його становили слов'яни. У бібліотеці верховного суду Відня учений вивчав джерела з історії південнослов'янського права: рукописні (XIII–XVIII ст.) і друковані збірники законів (XVII–XIX ст.). Значну частину цих пам'яток він переписав або придбав. Багато цінних джерельних матеріалів Богішич виявив у рукописному відділенні придворної бібліотеки Відня. У таємному державному архіві він переписав документи з історії середньовічного міжнародного права південних слов'ян: мирний договір великого жупана Сербії Стефана I Немані та його братів із дубровничанами (1186 р.) і договір про дружбу та взаємодопомогу брата Стефана I Немані Мирослава з дубровничанами (1190 р.). За сприяння міністерства юстиції Австрії з дубровницького архіву Богішичу надіслали рукописи статуту Дубровника (1272 р.), необхідні йому для укладення видання «Corpus juris Slavorum meridionalium».

У Загребі вчений здійснив бібліографічний опис законодавчих актів, що зберігалися в бібліотеці Югослов'янської академії наук і мистецтв. За підтримки президента академії Ф.Рачкого він описав у хорвато-слов'янському земському архіві збірники законів і постанови хорватського сейму. У Трієсті Богішич обговорював з істориком П.Кандлером питання статутного законодавства Істрії і вивчав рукописи істрійських статутів у архіві трієстського магістрату. Дослідження пам'яток слов'янського права вчений продовжив у публічних бібліотеках «Marciana» та «Frari». В архіві «dei Frari» він описав декілька джерел з історії муніципального законодавства Далмації.

Ознайомившись з рівнем викладання славістичних дисциплін у навчальних закладах Австро-Угорщини, Богішич відзначив, що воно набуло розвитку лише після «знаменного 1848 р.». Кафедри слов'янської філології існували у Віденському, Пештському, Празькому, Краківському, Львівському університетах. При цьому викладачі були абсолютно вільні у виборі викладацьких методик і розробці навчальних програм, єдине, що їм наказувалося, – відпрацювати зі студентами як мінімум 5–6 годин на тиждень. «В іншому професори користуються повною свободою, – зазначав Богішич, – так що у всякому університеті навчають інакше, за зовсім різними методами й різними предметами»⁵. У Віденському університеті одеський учений мав змогу ознайомитися з досвідом викладання слов'янської філології основоположника порівняльної граматики слов'янських мов, академіка Віденської АН Ф.Міклошича. У Празькому університеті він вивчав зміст лекцій засновника словацької літературної мови М.Гаттали, який до розроблених ним навчальних програм зі слов'янської філології включив «Слово о полку Ігоревім». Характеризуючи стан розвитку славістики у Львівському університеті, Богішич згадав у своєму звіті про діяльність

⁵ Богішич Б. Отчёт о заграничной командировке // Там же. – 1870. – Т.5. – С.18.

О.Огоновського як представника кафедри руської (української) мови. Також він ознайомився зі специфікою викладання слов'янознавчих дисциплін у Пештському університеті та резюмував, що професор кафедри слов'янської філології Ференц основну увагу приділяв літературі й практичним завданням для студентів із різних слов'янських мов.

Значний інтерес для одеського вченого становили методологічні засади викладання слов'янських мов у гімназіях Австро-Угорщини, що було запроваджене після 1849 р. Вивчивши статистичні дані щодо кількості шкіл зі слов'янськими мовами навчання на теренах Австрії, Богішич зазначив, що на 13 500 німецьких учнів припадала 61 гімназія суто німецька й 36 мішаних; на 1015 італійських учнів – 6 суто італійських і 7 мішаних; на 18 400 слов'янських учнів – лише 28 суто слов'янських і 30 мішаних. Відомостями щодо точної кількості слов'янських шкіл в Угорщині вчений не володів. Він зацентрував увагу на тому, що для словаків і русинів (українців) не було створено жодної казенної школи, утім, виявив газетні повідомлення про відкриття словаками трьох середніх навчальних закладів за власні кошти. Політично вмотивованою Богішич уважав вимогу до навчального процесу, «щоби будь-яке найнезначніше наріччя мало значення самобутньої мови». Штучним ученому видавалося надання «словацькому наріччю» статусу мови й виокремлення її від чеської. Разом із тим утілення слов'янської єдності Богішич убачав у вивченні учнями, окрім рідної, споріднених слов'янських мов. Він звернув увагу на включення до хрестоматій, що використовувалися в чеських школах, витягів із Краледворського рукопису й «Слова о полку Ігоревім».

У 1870–1871 рр. доцент державного права А.П.Пригара вивчав університетські методики викладання політичних наук й ознайомлювався з новітніми тенденціями суспільно-політичного життя в Австро-Угорщині, Німеччині, Бельгії. Він особисто спілкувався з професорами й студентами, відвідував лекції з філософських, політичних і соціальних наук у Віденському, Гентському, Мюнхенському та Гейдельберзькому університетах. Взірцевою учений визнав систему організації політичної освіти в Бельгії, хоча і вважав недостатніми знання бельгійських студентів юридичних факультетів з історії. У Лейпцизькому університеті його зацікавили лекції щодо «природи монархії, аристократії і демократії» В.-Г.-Ф.Рошера – представника історичної школи в економічній науці. Багатий узагальнюючий матеріал, на якому вони базувалися, мав для Пригари велике практичне значення з точки зору підготовки власних лекційних курсів. У лекціях професора Г.Аренса з політики й філософії він відзначив прагнення пов'язати правові норми з моральними. У Гейдельберзькому університеті учений слухав лекції Й.-К.Блюнчлі з політики, слабким елементом яких він уважав філософію. Пригара згадував, що з особливим задоволенням він відвідував лекції Е.-Г.Целлера: «Жвавістю викладення він встигнув надати цікавість найсухішим подробицям німецьких старожитностей, анітрохи не на шкоду науковому характеру читань»⁶. Одеський учений високо оцінив методику професора Берлінського університету К.-Г.-К.Безелера, який

⁶ Отчёт о командировке доцента по кафедре государственного права Андрея Пригары // Там же. – 1872. – Т.8. – С.151.

на лекціях із цивільного права поєднував виклади матеріалу та бесіди зі студентами, що відкривало можливість з'ясувати рівень засвоєння ними нових знань. Таку форму організації лекцій Пригара вважав доцільною і при викладанні політичних наук.

Окрім відвідання університетів, учений вивчав новини європейської політики в буремний період франко-прусської війни (1870–1871 рр.). За сприяння засновника Чеської Матиці (1830 р.) Ф.Палацького у Празі він отримав можливість побувати на засіданнях чеського ландтагу. У Відні Пригара ознайомлювався з діяльністю рейхсрату, студіював місцеву пресу, відвідував мітинги й безпосередньо спілкувався з городянами. Він наголошував, що громадська думка Відня справляла визначальний вплив на австрійську політику. У Берліні вчений був присутній на зібраннях різноманітних політичних партій, що активізували свою діяльність напередодні виборів до рейхстагу та об'єдналися навколо уряду під впливом воєнних подій. Осторонь загальнонаціонального єднання залишилися соціал-демократи, від яких Пригара чув «заяви співчуття Франції»⁷. Значний інтерес для одеського вченого становило спостереження за політичними інституціями Бельгії, оскільки її конституцію він уважав взірцевою. У бельгійському парламенті Пригара був присутній під час дебатів щодо зниження майнового виборчого цензу. Перебуваючи у Швейцарії, він відвідав зібрання цюрихської секції міжнародного товариства робітників, а на завершення своєї подорожі побував на засіданні Галицького крайового сейму.

Під час відрядження 1874–1876 рр. доцент цивільного права М.І.Малінін студіював юриспруденцію у німецьких, французьких, швейцарських наукових центрах. У Німеччині він вивчав стан розвитку цивільного судочинства й судоустрою, ознайомлювався з новітніми викладацькими методиками, досліджував у бібліотеці Мюнхенського університету джерела, відсутні в Одесі, й відвідував лекції з цивільного та формулярного процесу, державного права, філософії права. Під час перебування у Швейцарії Малінін вивчав досвід реформ, спрямованих на створення загальнодержавного законодавства й суду⁸.

Програма закордонної подорожі (1874–1876 рр.) доцента слов'янської філології Новоросійського університету О.О.Кочубинського засвідчує важливість слов'янського напрямку міжнародних зв'язків науково-освітніх закладів України. Складаючи її, учений керувався висловом В.І.Ламанського: «Кожен із росіян, які студіюють в Австрії і Туреччині слов'янські наріччя, має об'їхати за можливістю всі землі, – але нехай кожен з них вивчить переважно один народ»⁹. Кочубинського передусім цікавили питання історії і сучасного стану «руського наріччя», українсько-польського й українсько-румунського етнічних кордонів, ролі слов'янського елемента в румунській культурі. Він зауважував: «Якщо румунські філологи не бажають знатися зі слов'янською стихією своєї мови та у своїй недоброзичливості до неї готові на будь-яку домовленість,

⁷ Там же. – С.154.

⁸ *Малінін М.* Отчёт за первую половину заграничной командировки 1874–1875 г. // Там же. – 1876. – Т.20. – С.7–13.

⁹ *Кочубинский А.* Записка о путешествии по славянским землям // Там же. – 1874. – Т.13. – С.112.

аби тільки віддалити свою мову від будь-якого перехрещення зі слов'янством, то вивчення цієї слов'янської стихії закономірно випадає на долю славіста»¹⁰. В Яссах Кочубинський мав студіювати румунську мову, а в Бухаресті – ознайомлюватися з колекціями архівів, музеїв і бібліотек. Відвідання Праги стало для нього інтересом з точки зору дослідження рукописних пам'яток давньочеської мови XIV–XVI ст. та слухання лекційних курсів зі славістичних дисциплін у Карловому університеті. На час перебування у Відні вчений запланував опрацювати у придворній бібліотеці давні чеські рукописи та прослухати курси лекцій одного з основоположників порівняльно-історичного дослідження граматики слов'янських мов Ф.Міклошича та видатного діяча Чеського національного відродження, філолога й етнографа А.В.Шембери. У Будапешті Кочубинський мав розпочати «вивчення слов'янських народностей північної Угорщини – словаків та росіян». Свою особливу увагу до студіювання словацької культури він обґрунтовував тим, що «...справедливо бачити у мовленні бідних мешканців південних Карпат ланку, що пов'язує мови крайніх слов'ян заходу та сходу – чехів і росіян»¹¹. Відповідно, учений окреслив маршрут своєї подорожі, що складався з таких основних пунктів, як Тирнава, Тренчин, Св. Мартин, Банська Бистриця, Пряшів, Кошице, Ужгород, Мункач, Густ, Сигет. Кочубинський також запланував відвідати Болгарію, зокрема міста Трново й Габрово, але зазначав, що «наріччя Східної Болгарії не входить до програми його занять: воно не становить особливого інтересу для філолога через свою бідність мовну та формальну»¹². Серйозне вивчення «наріччя придунайських болгар» він уважав можливим лише за умови врахування специфіки його історичного розвитку й студіювання пам'яток XIV–XVIII ст. Особливий інтерес для Кочубинського становило дослідження сербських та болгарських елементів «македонського наріччя», а тому після відвідання придунайської Болгарії він мав вирушити до верхньої Македонії. Крім того, програма відрядження вченого передбачала студіювання в Белграді сербської мови та літератури під керівництвом члена Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1866 р.) Д.Даничича, дослідження рукописів церковних пісень і літературних творів Далмації XV–XVII ст. у Загребі, вивчення «словенських наріччя» Країни, Штірії та Карінтії. Незважаючи на те, що не всі пункти програми подорожі Кочубинського були реалізовані, вона є цінним історичним джерелом, що відображає наукові інтереси вітчизняних славістів XIX ст.

Упродовж відрядження Кочубинський листувався з академіком Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі В.Ягичем, який на той час обіймав посаду професора кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті. Викладацька робота в Німеччині не відповідала очікуванням хорватського вченого, і в листі до одеського колеги від 1875 р. він зазначав, що, на його думку, створення кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті було зумовлене прагненням прусського уряду позбавити польську фракцію ландтагу приводу звинувачувати його в тому, що він «нехтує польською

¹⁰ *Кочубинский А.* Записка о путешествии по славянским землям... – С.127–128.

¹¹ Там же. – С.123.

¹² Там же. – С.129.

мовою»¹³. У листі, датованому 14 липня 1876 р., Ягич писав: «У Берліні останнім часом – Філіп Карлович Брун... І Федір Іванович Успенський також тут, але його бачу рідше. Проїздом до Лондона завітав до мене також Умов, як бачите, одеситів багато, однак про Одесу довідуюся мало»¹⁴.

Як свідчить звіт Кочубинського про наукові заняття за кордоном з серпня 1874 по лютий 1875 рр., його подорож розпочалася з відвідання українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, й вивчення «карпаторуської» (української) і польської мов. У Львові вчений працював у рукописному відділенні Інституту Оссолінських, який справив на нього враження «високо патріотичного закладу зі зразковим устроєм, що рідко зустрічається в інших слов'янських країнах»¹⁵. Також Кочубинський досліджував рукописи й стародруки з приватної колекції А.С.Петрушевича – священика Української греко-католицької церкви, українського історика, філолога й етнографа. Потому він студював рукописні фонди міського архіву Львова, архівів ратуші й Ставропігійського інституту.

У Празі Кочубинський вивчав давньочеську мову за грамотами, літописами, синодиками. Значний інтерес для нього становили лекції одного з основоположників словацької літературної мови, професора Карлового університету М.Гаттали, присвячені з'ясуванню місця й ролі слов'янства в історії світової цивілізації. Викладаючи історію слов'янських літератур, професор звертався до аналізу «Слова о полку Ігоревім». Кочубинський дав високу оцінку викладацькій майстерності Гаттали, який убачав свою мету не в повідомленні студентам найбільшої кількості інформації і максимальному завантаженні їхньої пам'яті фактами, а в докладному аналізі нечисленних, але ключових наукових питань. Одеський учений у своїх спогадах подав яскраву характеристику Гаттали як лектора: «Він сухий, некрасномовний, навіть монотонний, але за цією зовнішньою сухістю живий інтерес змісту»¹⁶.

Згідно зі звітом Кочубинського за лютий – серпень 1875 р., багато уваги він приділив дослідженню пам'яток чеської мови в Празі. Особливий інтерес для вченого становив знаменитий Краледворський рукопис, неавтентичність якого було доведено в 1880-х рр. Безпосередньо ознайомившись з оригіналом пам'ятки, він закликав науковців до її подальшого серйозного палеографічного дослідження, оскільки «одного доброго почуття віри замало». Кочубинський наголошував: «Довгий шлях страждань Краледворського рукопису, викликаючи відчуття шанобливості до пам'ятки, вимагає перш за все обережності й обережності, і це тим більше, що жодне з існуючих видань не може вважатися задовільним – кожне залишає за собою місце непорозумінням, що легко переходять у декого в сумнів»¹⁷.

¹³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.158. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3–3 (зв.).

¹⁴ Там само. – Арк.7 (зв.) – 9.

¹⁵ *Кочубинский А.* Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1876. – Т.18. – С.214.

¹⁶ Там же. – С.264.

¹⁷ *Кочубинский А.* Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. // Там же. – 1876. – Т.20. – С.86–87.

Із метою дослідження місцевих говорів одеський учений відвідав гірський край Крконоше у Східній Чехії, а також здійснював у ринкові й святкові дні прогулянки Прагою, зокрема Карловим мостом. Словацьку мову він вивчав на основі творчого доробку Й.-М.Гурбана, Л.Штура, М.Гаттали, П.-Й.Шафарика, Л.-Ф.Челаковського, Я.Коллара та ін. Також Кочубинський здійснив критичний аналіз видань Словацької Матиці. У Празі він отримав суттєву допомогу у своїх наукових пошуках із боку багатьох бібліотекарів, архіваріусів і вчених, зокрема А.Патери й М.Гаттали.

На теренах Саксонії учений вивчав «мову крихітного слов'янського племені серед моря німецького – лужичан». У Будишині (Бауцені) студював наукові статті з мовознавства та літературознавства, опубліковані на сторінках видання Серболужицької Матиці «Časopis towařstwa Maćicy serbskeje», а також книги, що видавалися місцевими католицьким і євангельським товариствами. У Кросциці – одному з найбільших серболужицьких сіл Саксонії – вивчав мову і побут місцевих жителів. Традиційний одяг жінок із села Попойців скидався Кочубинському на український народний костюм: «Убрання нижньолужицьких жінок, особливо широка плахта на голові, що кругом щільно прилягає, мені нагадала нашу Україну, з тією тільки різницею, що в Нижніх Лужицях навіть дівчинка 6–7 років об'язує голову цією плахтою»¹⁸.

За рекомендацією В.Ягіча одеський учений отримав доступ до рукописних фондів Берлінської королівської бібліотеки. У Берліні він прослухав лекції проф. Х.Штейнтала з історії утворення романських нарідів і проф. Г.-В.Ебеля з порівняльної фонетики консонантів індоєвропейських мов.

У серпні 1875 р. Кочубинський попрямував із Відня до Північної Угорщини. Вивчення словацької мови він продовжив у м. Турчанський Св. Мартін, де 1863 р. було засновано Словацьку Матицю. Проте, як зазначав сам учений, його «надії на Матицю були марними», оскільки її діяльність на той час уже припинилася: не видавалися «Літописи» і «Збірник народних пісень», були опечатані бібліотека чесько-словацьких книг XVII–XVIII ст. та колекція рукописів. У Ліптовському Мікулаші він досліджував колекцію словацьких книжок із приватної бібліотеки пастора Фр.Балтіка; у селі Чертежному (Csertész) зустрівся з А.І.Добрянським, студював географію й історію місцевого краю в його бібліотеці, здійснював екскурсії до поселень лемків у Галичині. Основну увагу Кочубинський приділив вивченню мови «малоросів Північної Угорщини» або «угорських русинів», дійшовши висновку, що вона мало відрізнялася від мови бойків і гуцулів, водночас мова західних русинів у Спіші, Шаріші, почасти Земплині, на його думку, мала свої особливості¹⁹. Наприкінці вересня 1875 р. учений досліджував сербські, хорватські, словацько-чеські (XVII–XVIII ст.), польські рукописи в Національному музеї Будапешта. У відділі рутенських рукописів (manuscripta russica, ruthenica) його передусім зацікавила пам'ятка кінця XVIII – початку XIX ст. «Cantilenae sive specimina linguae Ruthenicae et Valachicae in Transylvania», де містився слов'янський текст з 11 церковних молитов і пісень.

¹⁸ Кочубинський А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. – С.102.

¹⁹ Кочубинський А. Отчёт о путешествии по славянским землям с 1-го августа 1875 по 1-е февраля 1876 г. // Там же. – С.125.

У Белграді на Кочубинського очікував люб'язний прийом місцевих славістів. Я.Шафарик надав йому для вивчення рукописи зі своєї колекції – Слепченський Апостол XII ст. і сербули – церковні пам'ятки сербського письма XIV–XVI ст. Окрім того, у Белграді вчений студював рукописні фонди Народної бібліотеки. Упродовж грудня він досліджував рукописи Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та вивчав кайкавський діалект хорватської мови. Допомогу Кочубинському в його студіях надавав засновник (1866 р.) і перший президент академії – Ф.Рачкі. Дослідження слов'янських рукописів одеський учений продовжив в Імператорській бібліотеці Відня. У Празькому університеті під керівництвом А.Людвіга він студював пруську й литовську мови.

Упродовж лютого – червня 1876 р. Кочубинський працював у Празі над вивченням мов північно-західних слов'ян: мильчан (верхньолужичан), нижніх лужичан, лютичів і полабів. Із цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеці Карлового університету, Чеського музею, Чеського товариства наук, вивчав приватну книжкову славістичну колекцію А.Патери²⁰.

Доцент кафедри історії і теорії мистецтва Н.П.Кондаков під час закордонної наукової подорожі 1875–1876 рр. оглядав колекції теракотових статуєток й інших виробів із глини у Британському музеї, Луврі, Австрійському музеї мистецтв і художньої промисловості, мінц-кабінеті Відня, музеях Триєста, міському музеї Верони, археологічному музеї Мілана. Грецькі рукописи з мініатюрами він вивчав у Віденській палацовій бібліотеці, Бібліотеках Св. Марка й канцелярії грецької церкви у Венеції, Амброзіанській бібліотеці в Мілані, соборі Падуї (Успіння Діви Марії), Паризькій національній бібліотеці, Британському музеї. Вартим наслідування російськими університетами вчений уважав досвід діяльності у Віденському університеті т.зв. «археологічного апарату», що містив наочні матеріали для ознайомлення зі стародавньою архітектурою та скульптурою, бібліотеку, каталог усіх видань із класичної археології Відня, колекцію літографій²¹.

Кондаков відвідував музеї і картинні галереї, вивчав археологічні пам'ятки Рима, Флоренції, Парми, Болоньї, Равенни, Пізи й Сієни. Значний інтерес для нього становив порівняльний аналіз зразків давньохристиянського й візантійського мистецтв. У Римі вчений здійснив дослідження барельєфів різьблених дерев'яних дверей базилики Св. Сабіни на Авентинському пагорбі. Їх результати він оприлюднив на засіданні Академії християнської археології²². У Ватиканській, Барберинській і Мінервинській бібліотеках Кондаков вивчав грецькі рукописи, а в книгосховищах Кіджи, Валлічеллі, Анджеліка, Корсіні й Мінерви – латинські та грецькі манускрипти. Із Рима він попрямував до Неаполя, де оглянув колекції Національного музею, потому відвідав Помпеї, Геркуланум, Пуццолі, Салерно, Амальфі, а також досліджував історичні пам'ятки на Сицилії. В Умбрії учений поглиблював свої знання з

²⁰ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля по 1 июня 1876 года // Там же. – 1877. – Т.22. – С.143.

²¹ Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. // Там же. – 1876. – Т.18. – С.182–183.

²² Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 сентября 1875 г. по 1 марта 1876 г. // Там же. – 1876. – Т.20. – С.178.

історії італійського живопису. Багато уваги Кондаков приділив вивченню мозаїк італійських храмів і доведенню впливу на них візантійського мистецтва, а також дослідженню візантійських книжкових мініатюр у Неаполі, Флоренції та інших містах²³.

1876 р. закордонне наукове відрядження доцента кафедри загальної історії Ф.І.Успенського розпочалося з відвідання Берліна. У журналі ученого комітету міністерства народної освіти з цього приводу наголошувалося: «Звіт Успенського містить у собі не лише чіткий і наочний доказ серйозного та наукового напрямку молодого професора, але й достатньо повну та цікаву характеристику історичного викладання в Берлінському університеті, особливо так званих семінарій»²⁴.

Лідуючі позиції Берлінського університету серед навчальних закладів Німеччини Успенський пов'язував не лише з високими професорськими окладами, а й «широкою свободою, наданою університетській колегії». Одеський учений захоплено наголошував, що не було «іншого університету, котрий зрівнявся би з берлінським за кількістю і якістю наукових сил»²⁵. Упродовж літнього семестру Успенському не вдалося прослухати лекції Т.Моммзена з римської історії і латинської епіграфіки, оскільки професор провів усе літо в Італії. Так само він не зміг взяти участь у знаменитих історичних семінаріях Л. фон Ранке та Г.Вайца. Успенський згадував, що в Берлінському університеті читання за зошитом було звичайною справою навіть для таких досвідчених і відомих професорів, як Г. фон Зібель. Читанню рукописів була присвячена майже половина часу лекцій проф. В.Ваттенбаха, який забрав до свого кабінету найважливіші палеографічні видання з королівської та університетської бібліотек, тим самим позбавивши студентів можливості вивчати їх самостійно. Рутинним Успенському видався курс, присвячений огляду джерел з історії хрестових походів, Г.Прутца, хоча в цілому він високо оцінив глибоку освіченість і викладацьку майстерність лектора. Результативною виявилася науково-пошукова робота одеського вченого в Королівській бібліотеці Берліна, де він виявив видання, відсутні в бібліотеках Російської імперії. У Придворній бібліотеці Відня Успенський досліджував рукописи візантійського історика Нікити Акоміната.

З Новоросійським університетом пов'язаний початковий період наукової кар'єри визначного біолога І.І.Мечникова, результати науково-дослідної роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Із 1867 по 1868 рр. учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870 – 1882 рр. – ординарного професора університету. 1870 р. Мечников здійснив наукову подорож до узбережжя Середземного моря з метою дослідження безхребетних організмів. Він вивчав берегову фауну у Сан-Ремо,

²³ Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 августа 1876 г. // Там же. – 1877. – Т.21. – С.279–286.

²⁴ ДАОО. – Ф.45. – Оп.19. – Спр.698. – Арк.3.

²⁵ Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май – октябрь 1876 г.) заграничной командировки // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1877. – Т.22. – С.162.

спостерігав за розвитком морської лілії, шести видів сифонофор, медуз, декількох видів гідрополіпів і ксенофор у містечку Віллафранка²⁶. Неподалік Шербура в Нормандії учений вивчав моховинки.

Упродовж закордонного відрядження 1879–1880 рр. І.І.Мечников здійснював дослідження із зоології на узбережжі Середземного моря. Він, зокрема, працював на Неаполітанській зоологічній станції проф. Ф.-А.Дорна²⁷, високо оцінив рівень організації її наукової роботи, особливо багатство книжкових фондів: «Іншу важливу зручність становить бібліотека, що знаходиться під руками й забезпечується майже всіма новими зоологічними журналами. Я вже не говорю про такі зручності, як спілкування з натуралістами, що робить можливими легку перевірку отриманих фактів, обмін ідеями та ін.»²⁸.

У 1886 р. Мечников заснував в Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, де успішно працювали Я.Ю.Бардах та М.Ф.Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті (Париж). Науково-дослідна, медико-профілактична й освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків з боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, унаслідок чого Мечникову 1887 р. довелося виїхати до Франції для продовження своїх досліджень із мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, – зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, – унаслідок чого мені було надано ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»²⁹.

Під час літніх канікул 1897 р. магістр зоології Я.М.Лебединський здійснював дослідження на Марсельській і Туринській зоологічних станціях, а також відвідував лабораторії і зоологічні музеї Цюріха, Женеви, Лозанни, Берна, Ліона, Гренобля, Генуї, Відня. Відомий швейцарський зоолог Т.Штудер особисто ознайомив одеського вченого з мікроскопічною технікою, результатами досліджень і бібліотекою очолюваної ним лабораторії в Берні³⁰.

Улітку 1899 р. приват-доцент по кафедрі фізики Б.П.Вейнберг вивчав заводи організації наукової роботи 42 фізичних, фізико-хімічних, електротехнічних, механічних лабораторій Берліна, Лейпцига, Єни, Мюнхена, Ерлангена, Дармштадта, Гейдельберга, Геттінгена, Карлсруе, Цюріха, Женеви, Парижа, Лондона, Оксфорда, Кембриджа, Брюсселя, Льєжа³¹. Одночасно він відвідував майстерні, фабрики й магазини фізичних приладів.

²⁶ Мечников И. Отчёт о командировке с учёною целью за границу в 1870 году // Там же. – 1871. – Т.7. – С.177–178.

²⁷ ДАОО. – Ф.45. – Оп.19. – Спр.698. – Арк.51–51 (зв.).

²⁸ Мечников И.И. Отчёт о заграничной командировке в 1879 – 1880 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1880. – Т.31. – С.292.

²⁹ Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сборник автобиографических статей. – Москва, 1946. – С.86.

³⁰ Лебединский Я. Отчёт о заграничной командировке с учёною целью в течение летних каникул 1897 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1898. – Т.72. – С.6.

³¹ Вейнберг Б.П. Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. // Там же. – 1900. – Т.80. – С.23–26.

Із метою деталізації зібраних ним упродовж відрядження статистичних даних Вейнберг у 1900 р. надіслав анкети із запитаннями до лабораторій фізики, механіки, електротехніки й фізичної хімії навчальних закладів Австралії, Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Португалії, Російської імперії, Румунії, США, Франції, Швейцарії, Швеції³². Отримана з-за кордону інформація стала основою подальших досліджень одеського вченого.

У літній канікулярний час 1905–1906 рр. прозектор і приват-доцент кафедри нормальної анатомії М.Г.Стадницький здійснив наукову подорож до Каїра, Афіні і Стамбула. В Єгипетській медичній школі (Egypcion School of Medicine, Каїр), очолюваній англо-австралійським анатомом зі світовим ім'ям Г.Елліотом-Смітом, він відвідував лекції, що супроводжувалися широким використанням малюнків і різноманітних анатомічних препаратів. Серед слухачів школи переважали араби. Стадницький оцінив належний рівень викладання в ній нормальної анатомії, незважаючи на обмеженість матеріально-технічної бази. Екскурсію музеєм та іншими допоміжними навчальними закладами школи для нього провів особисто директор Елліот-Сміт. У зв'язку з цим Стадницький згадував: «Усі приміщення й вищенаведені дані показав і повідомив мені вкрай люб'язно сам професор E.Smith і радо погодився на мою пропозицію здійснити обмін єгипетських черепів і мумій на наші російські черепа й скелети»³³.

В Афіньському університеті одеський учений ознайомлювався з досвідом діяльності кафедри нормальної анатомії медичного факультету, очолюваної професором Г.Склавуносом. Лекції тут читалися грецькою й французькою мовами, із залученням анатомічних малюнків, а студенти вивчали нормальну анатомію за французькими навчальними посібниками. Усі слухачі були греками за походженням. Багато уваги Стадницький приділив вивченню методики проведення практичних занять з анатомії і специфіки екзаменаційної системи цього закладу. Із колекцією музею нормальної анатомії ученого ознайомив сам професор Склавунос. Загалом, на думку Стадницького, викладання анатомії у Афіньському університеті було досконалішим, ніж в Єгипетській медичній школі в Каїрі, і наближалось до рівня навчальних закладів Західної Європи та Російської імперії.

Під час перебування у Стамбулі Стадницький вивчав особливості організації навчального процесу Імператорської медичної школи (Ecole impériale de médecine), де діяла кафедра нормальної анатомії на чолі з турецьким професором Массар-пашею. У цьому закладі здійснювалася професійна підготовка військових лікарів, лекції відбувалися турецькою та французькою мовами, з використанням малюнків, але без анатомічних препаратів, слухачами були винятково турки. Особисто Массар-паша поінформував одеського вченого щодо методики проведення практичних занять з анатомії у школі.

³² Weinberg B. L'enseignement pratique de la physique dans 206 laboratoires de l'Europe, de l'Amérique et de l'Australie // Там же. – 1903. – Т.90. – С.1–126.

³³ Стадницький Н.Г. К отчёту о заграничной командировке 1905 и 1906 гг. // Там же. – 1908. – Т.111. – С.613.

Вагомим результатом наукової поїздки Стадницького стало досягнення ним домовленості про обмін анатомічними препаратами між кафедрою нормальної анатомії медичного факультету Новоросійського університету та Єгипетською медичною школою, Афіньським університетом, Імператорською медичною школою у Стамбулі.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної подорожі приват-доцента кафедри слов'янської філології М.Г.Попруженка (літо 1907 р.). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 р. на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої становили сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Учений відзначив прагнення керівництва музею, за відсутності оригіналів, принаймні в копіях зібрати унікальні твори мистецтва: копії фресок із церкви 40 мучеників у Тернові, копії ікон «Несення на хресті» й «Темна вечеря» з церкви у селі Бояні, гіпсову копію фігури вершника, вирізьбленої у скелі на висоті 23 метра від підніжжя поблизу села Мадара тощо. Увагу Попруженка також привернула колекція понад 100 рукописів – євангелій, апостолів, часословів, службеників, трібників, тріодей, молитвословів, міней. На його погляд, найбільший інтерес серед них становили Четвероевангеліє, апостол та ірмологіон XIII ст.; рукопис із богослужбними текстами на пергаменті XIII–XIV ст.; службеник чи молитовник XVII ст. У Софійській народній бібліотеці вчений досліджував південнослов'янські рукописні пам'ятки – «Сазаніє за второ прішествовіє хр^отовъ и за антїхрїста» (кін. XVIII ст.); Четвероевангеліє XVII ст.; Октоїх XV ст.; Службну Мінею XVII ст.; Дамаскін XVIII ст.; рукопис XVI ст. зі статтями моралістичного змісту щодо смиренності, добродесного життя тощо. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр освіти І.Д.Шишманов (1903–1907 рр.) інформував його про зберігання у міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, службеників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після передачі їх до фондів Софійської народної бібліотеки. Одночасно він ознайомився з єдиним відомим на той час екземпляром першої болгарської газети «Български орелъ», заснованої 1846 р. у Лейпцигу, перший номер якої з'явився 20 квітня (3 травня), а другий – 20 вересня (3 жовтня) під назвою «Български народни известникъ». Їх зміст, на думку Попруженка, засвідчує відсутність на початковому етапі болгарського національного відродження політичних вимог і переважання інтересу до етнографії, фольклору болгар. Одеський учений зауважував, що ці газети не містили жодних натяків на необхідність розгортання боротьби проти оманського панування, на їх шпальтах схвалювалася політика султана Абдул-Меджида I. «Для детального зображення в генетичній залежності історії розвитку епохи болгарського відродження, – зазначав Попруженко, – необхідний розгляд якнайбільшої кількості матеріалів, які ілюстрували б як указані вище основні мотиви діячів цієї епохи, так і ті спроби покращення долі болгар, що здійснювалися діючими одночасно й прибічниками революційного перевороту в Туреччині з метою звільнення

болгар, тобто шляхом збройних повстань, знищення турецьких властей і т.п.»³⁴. Учений ознайомився з документами відділення Народного музею в Софії, на базі якого планувалося створення окремого музею епохи болгарського національного відродження. За сприяння болгарських колег Попруженко зібрав велику колекцію наукової літератури, а видатний історик-медієвіст, професор Софійського університету В.М.Златарський (див. ілюстр.1–2³⁵) надавав йому консультації щодо бібліографії історії Болгарії. Для ознайомлення з новинками південнослов'янської історіографії учений також відвідав Белград, де досліджував список книг Старого Заповіту 1558 р.

Багата палітра міжнародних культурних зв'язків Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В.Н.Златарським, який у листі від 7 жовтня 1899 р. висловив йому подяку за гостинний прийом: «Дорогий Михайле Георгійовичу! Дозвольте мені насамперед сповістити Вас про благополучне прибуття на своє місце проживання, а потім уже висловити Вам найглибшу вдячність, й особливо Оттилії Олександрівні, за щирий і незрівнянний прийом, який так глибоко закарбувався в моєму серці і в моїй пам'яті, що, мені здається, ніколи не зітреться звідти. Чи зможу я коли-небудь реваншувати Вам, не знаю, але одне можу лише сказати, що я вічно буду вважати себе у боргу перед Вами»³⁶. За посередництва Златарського Попруженко здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, зокрема, передавав книжки для Болгарського літературного товариства й бібліотеки Синоду; 1912 р. йому було надано право отримувати всі видання Болгарської академії наук³⁷. У листі від 29 березня 1911 р. Златарський надіслав Попруженкові інформацію про кращі болгарські хрестоматії для гімназій і повідомив, що не приїде на XV археологічний з'їзд у Новгороді, оскільки до Софії не надійшло відповідне запрошення³⁸. У переддень Першої світової війни (10 квітня 1914 р.), уже у статусі ректора Софійського університету, він писав: «Дорогий Михайле Георгійовичу, звідки, з чого і як розпочати своє послання до Вас, не знаю. Останнім часом ми пережили такі жорстокі події, що, можу сказати, все ще не можемо отямитись. Не буду Вам описувати все, тому що не хочу старі рани ятрити. Не буду Вам писати і про теперішнє, бо воно таке невизначене, що важко сказати щонебудь позитивне. Тільки одне можу розповісти, мабуть, а саме, що невірні Ваші відомості, начебто тут у нас до росіян ставляться дуже недобррозичливо»³⁹. Попруженко також листувався з директором Національного музею Сербії (1881–1905 рр.), засновником Сербського археологічного товариства (1883 р.) М.Валтровичем. 19 березня 1907 р. сербський учений надіслав своєму одеському колезі відомості щодо очолюваного ним музею (див. ілюстр.3)⁴⁰. У листі від 27 грудня 1911 р. болгарський учений і політичний діяч І.Д.Шпихманов

³⁴ Попруженко М.Г. Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года // Там же. – С.41.

³⁵ ДАОО. – Ф.159. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.5–5 (зв.).

³⁶ Там само. – Спр.14. – Арк.1.

³⁷ Там само. – Арк.3–4.

³⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.1 (зв.) – 2.

³⁹ Там само. – Арк.3.

⁴⁰ Там само. – Спр.48. – Арк.1–2 (зв.).

звернувся до Попруженка з проханням про надання йому матеріалів газети «День» за 1862 р., на шпальтах якої було опубліковано статтю, присвячену творчості Дімітара й Константина Міладинович⁴¹.

У канікулярний час 1908 р. заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології І.І.Луньяк студював ретороманську мову у Швейцарії й австрійському Тіролі. У зв'язку з відсутністю в бібліотеці Новоросійського університету необхідної літератури вчений розпочав свою подорож із науково-пошукової роботи в Берліні. У столиці кантона Граубюнден – Курі він вивчав зібрання опублікованих пам'яток і читав ретороманською мовою тексти з хрестоматії під керівництвом носіїв мови. Через германізацію Кура свої заняття Луньяк вирішив продовжити в селі Дісентіс, де ретороманською мовою здійснювалися проповіді, надавалася безкоштовна освіта в інтернаті при бенедиктинському монастирі, виходила друком щотижнева газета «Gasetta Romontscha» та щомісячний часопис «Il Pelegrin». Одеський учений особливо цікавився заходами, що вживалися в Граубюндені задля збереження ретороманської мови в умовах германізації, зокрема діяльністю бюро, створеного за сприяння кантональної і союзної рад, що мало на меті зібрати й опублікувати ретороманський лексичний матеріал. Дослідження ретороманської мови в Тіролі Луньяк розпочав із вивчення фондів бібліотеки Інсбрука, де він виявив раритетні монографії з історії і філології. Ладинське наріччя вчений студював під керівництвом романки М.Костнер у селі Св. Ульріх, розташованому в мальовничій Гердайнській долині. Становище тут ретороманської мови Луньяк охарактеризував як «передсмертну агонію»: «Школи тут німецькі, проповіді німецькі, затіяна газета не знаходить передплатників, романські написи на надгробних пам'ятниках стають усе рідшими й рідшими»⁴².

Мета наукової поїздки ординарного професора кафедри зоології Я.М.Лебединського до Німеччини, Франції і Швейцарії, що тривала з червня по вересень 1908 р., полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій, вивченні викладацьких методик і дослідженні одноклітинних тварин. У Зоологічному музеї Берліна особливу увагу вчений приділив будові гнізд термітів, що завдяки збереженню в їх верхній частині високої температури використовувалися німецькими військовими в Південно-Західній Африці для випікання хліба. Лебединський високо оцінив діяльність музею, визнавши його науковою установою міжнародного значення⁴³. У зоологічному інституті Берлінського університету він вивчав навчальні програми, колекції макро- і мікропрепаратів, досвід використання під час лекцій проєкційних апаратів, відвідував практичні заняття. У забезпеченні високого рівня викладання в інституті провідну роль учений відвів його досконало облаштованому зоологічному саду. Екскурсію зоологічним інститутом у Геттінгені для Лебединського провів асистент Ф.Восс, який представив йому найсучасніші мікроскопи «Winkel». У Марбурзі одеський учений мав змогу спостерігати за традиційною щорічною факельною ходою студентів

⁴¹ Там само. – Спр.42. – Арк.1–2.

⁴² Луньяк *И.И.* Отчёт о научной командировке в Швейцарию и Тироль на каникулярное время 1908 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1909. – Вып.1. – С.141.

⁴³ Лебединский *Я.Н.* Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года // Там же. – С.146.

Зоологічного інституту до вежі О. фон Бісмарка, а також ознайомитися з деякими докторськими дослідженнями місцевих учених. Професор зоологічного інституту в Гіссені І.-В.Шпенгель пояснив Лебединському будову проєкційного апарату «Winkel» та обґрунтував його переваги при використанні в навчальному процесі. Утім, придбання цього апарату було недосяжною розкішшю для Новоросійського університету, оскільки він коштував 600–700 руб., що дорівнювало обсягу річного фінансування університетського зоологічного кабінету.

У Парижі одеський учений відвідав зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію і підземну лабораторію доктора Віре. Багато уваги Лебединський приділив вивченню колекцій і засад організації наукової роботи зоологічного музею Женеvського університету, який він уважав «зразком для раціонального облаштування всякого невеликого музею». В університетській зоологічній лабораторії він досліджував паразитичних одноклітинних тварин.

Улітку 1909 р. приват-доцент геології і мінералогії М.О.Григорович-Березовський здійснював польові дослідження на території Румунії за сприяння директора агрогеологічного відділення Румунського геологічного інституту й професора Бухарестського університету Г.Мунтяну-Мургочі. Асистенти професора особисто супроводжували Григоровича-Березовського під час екскурсій. У Румунському геологічному інституті одеський учений вивчав колекції левантинських відкладень. Завдяки директору інституту проф. Л.Мразеку упродовж відрядження він користувався правом безкоштовного проїзду всіма залізницями Румунії⁴⁴. У дослідженні колекцій геологічного музею Яського університету допомогу Григоровичу-Березовському надавав професор І.Сіміонеску.

На Слов'янському з'їзді у Софії (1910 р.), скликаному з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів, Новоросійський університет представляв ординарний професор кафедри міжнародного права П.Є.Казанський. Організаторами цього міжслов'янського форуму стали Слов'янське благодійне товариство в Болгарії і близько 60 культурних товариств Софії. Російську делегацію, що поряд із болгарською була найчисельнішою, очолював голова Державної думи О.І.Гучков. За її ініціативою у Плевні була відслужена панахида за загиблими в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., а у Софії відбулося урочисте покладання вінків до пам'ятника Олександрові II. На відкритті з'їзду його голова – керівник Слов'янського благодійного товариства в Болгарії С.С.Бобчев – виголосив вітальну промову: «Ми вас запросили не на бенкет, не на свято; ми вас закликали для важкої праці задля зміцнення культурного слов'янського спілкування та єднання»⁴⁵. Казанський проголосив вітання від Новоросійського університету, відзначивши, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії він мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь. Урочисте відкриття з'їзду супроводжувалося балами, театральними виставами, концертами, прийомами у приватних осіб.

⁴⁴ Григорович-Березовский Н.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1909 года // Там же. – 1911. – Вып.4. – С.93.

⁴⁵ Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии // Там же. – С.13.

Атмосфера загальнослов'янського єднання панувала і на прощальному бенкеті. Казанський згадував, як зазвичай стримані болгари абсолютно перевтілилися, виголошуючи на цьому святкуванні найпалкіші промови.

На з'їзді було прийнято рішення про 1) заснування Слов'янського банку; 2) проведення 1913 р. в Празі загальнослов'янської художньо-промислової і кустарної виставки та форуму художників й учених; 3) упорядкування слов'янської книжкової торгівлі шляхом створення союзу слов'янських книгопродавців і книговидавців; 4) розвиток взаємовідносин слов'янських академій та наукових товариств; 5) скликання славістичного з'їзду; 6) започаткування союзу слов'янських журналістів; 7) створення поштового союзу між незалежними слов'янськими державами; 8) заснування слов'янського телеграфного агентства; 9) видання слов'янської антології; 10) укладення загальнослов'янського словника; 11) сприяння різноманітним заходам торговельно-промислового характеру, розвитку економічних і торговельних слов'янських організацій взаємодопомоги; 12) укладення загальнослов'янської наукової і торговельної термінології; 13) вживання російської мови як офіційної на майбутніх міжслов'янських форумах; 14) укладення загальнослов'янського книжкового каталогу; 15) видання загальнослов'янської енциклопедії; 16) запровадження поглибленого вивчення кирилиці у слов'янських гімназіях; 17) обмін студентами; 18) міжуніверситетський обмін науковими працями й кадрами; 19) об'єднання слов'янських театрів; 20) заснування слов'янського туристичного союзу. Делегати від Державної думи та члени Народного зібрання Болгарії обговорювали перспективи створення союзу слов'янських парламентських діячів.

На адресу з'їзду надійшли вітальні листи й телеграми від різних слов'янських країн. Окреме послання надіслали македонці (делегатії македонців і лужичан не брали безпосередньої участі у форумі). Справжнім джерелом творчої наснаги стали для учасників з'їзду слова з листа Л.М.Толстого про те, що ідея всезагального релігійного єднання з-поміж усіх християнських народів найшвидше буде сприйнята саме слов'янами. Під час роботи з'їзду зачитувалися численні реферати, відбувалися публічні лекції і дискусії. На зібранні юристів, організованому Софійським юридичним товариством, П.С.Казанський виголосив промову, присвячену питанню про місце і роль правознавців у слов'янському русі. Учений закликав до наслідування досвіду національних рухів німців та італійців. Основні завдання слов'янських юристів на цьому шляху він убачав у об'єднанні внутрішнього права слов'янських держав; розвитку міжслов'янського права, спрямованого на забезпечення «загальних інтересів слов'ян»; укладенні договорів про вічний мир між слов'янськими державами та про заснування третейського суду; створенні договірно-правової бази для розвитку міжслов'янських поштових, телеграфних, залізничних, судноплавних та ін. зв'язків, а також для запровадження єдиної монети, мір, календаря тощо, поступу відносин у галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, охорони літературно-артистичної, промислової та іншої власності. Запорукою реалізації цих завдань учений уважав об'єднання юристів – представників різних слов'янських народів – у союз зі своїми з'їздами, постійним бюро й друкованим органом. «Ми працюємо поки що на

ґрунті культурно-економічного зближення слов'ян, – зазначав у своїй промові Казанський, – майбутнє, може бути, порушить питання про їх зближення на ґрунті політичному. І ось на цей випадок ми маємо твердо знати одне, а саме, що є формула, яка дає можливість різним державам зблизитися й організуватися на ґрунті політичному з безумовним збереженням суверенітету, повної самостійності кожного; це так званий «союз держав»⁴⁶.

Проведення з'їзду набуло резонансу у громадсько-політичному житті слов'янських країн. В європейській пресі з'являлися як захоплені відгуки про міжслов'янський форум, так і критичні зауваження, міркування з приводу того, що цей захід був панросійським за своїм характером. Представники польської громадськості прийняли рішення бойкотувати з'їзд і з'явилися на ньому лише напередодні закриття. Випробуванням для сербсько-болгарських відносин стало «македонське питання», оскільки під час форуму розповсюджувалася інформація про видання болгарським Слов'янським благодійним товариством книги, в якій обґрунтовувалися «виняткові права Болгарії на Македонію». Лунали зауваження з приводу того, що сербський гімн звучав не так часто, як гімни інших слов'янських країн. Протестні настрої ширилися і в Болгарії, де навіть виник «комітет проти Слов'янського собору». Під час з'їзду з російської делегації на знак протесту вийшли учений-славіст, ординарний професор кафедри слов'янської філології Харківського університету О.Л.Погодін та вчений і громадсько-політичний діяч, один із засновників одеської «Просвіти» й першої в Одесі україномовної газети «Народна справа» І.М.Луценко, який на шпальтах болгарського видання «Камбан» опублікував заяву про те, що він відмовляється брати участь у російській групі, очолюваній «ворогами української самостійності та інсинуаторами українського руху»⁴⁷.

Одночасно зі Слов'янським з'їздом у Софії відбулися з'їзд слов'янських журналістів, Слов'янський медичний з'їзд, з'їзд слов'янських бджолярів, Слов'янський юнацько-сокольський зліт за участі 3000 болгар, 750 чехів, 640 хорватів, 280 македонців, 150 сербів, 120 сербів з Угорщини, 100 росіян, 10 босняків, 4 чорногорців.

Програмою Слов'янського з'їзду було передбачено численні екскурсії Балканським півостровом, більшість з яких організував київський Комітет паломництва до Болгарії. По завершенні роботи з'їзду Казанський відвідав Белград, де разом із групою інших делегатів був прийнятий королем Петром I Карагеоргійовичем, а також мав змогу поспілкуватися зі спадкоємцем сербського престолу королевичем Олександром.

Улітку 1910 р. зберігач зоотомічного кабінету М.Г.Лігнау відвідав Берлін. На німецькій землі він був гостинно зустрінутий професором Берлінського університету Р.Хаймонсом, за допомогою якого отримав обладнане сучасною апаратурою робоче місце в анатомо-біологічному інституті О.Хертвіга та допуск у бібліотеки зоологічних інституту й музею⁴⁸. Результати досліджень, здійснених Лігнау в Берліні, було викладено в його публікаціях, зокрема,

⁴⁶ Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии. – С.24.

⁴⁷ Там же. – С.46.

⁴⁸ Лигнау Н.Г. Отчёт о научной командировке за границу летом 1910 года // Там же. – С.94.

статті, присвяченій дослідженню полідесмуса (багатоніжка), надрукованій у «Зоологічному віснику» («Zoologischer Anzeiger»). У Берліні вчений також відвідував зоологічний сад і природничо-історичний музей, значний інтерес для нього становило обладнання зоологічного інституту.

У 1911 р. до Новоросійського університету надійшли запрошення взяти участь в урочистих заходах із нагоди 75-літнього ювілею Афіньського університету (7 квітня 1912 р.) та в роботі XVI Міжнародного конгресу орієталістів (див. ілюстр.4–5): «Національний університет Греції у зв'язку зі святкуванням 75-ї річниці його заснування 25 березня (7 квітня) 1912 р., що збігається у часі зі скликанням XVI конгресу орієталістів, який відбудеться в Афінах, поспішає запросити Імператорський Одеський університет ушанувати його відрядженням свого представника. Ми також будемо вдячні, якщо професори вашого університету виявлять люб'язність співпрацювати з міжнародним щорічником, який ми маємо опублікувати з цієї нагоди впродовж 1912 р., надіславши наукову працю грецькою, латиною, французькою, німецькою, англійською чи італійською мовами»⁴⁹.

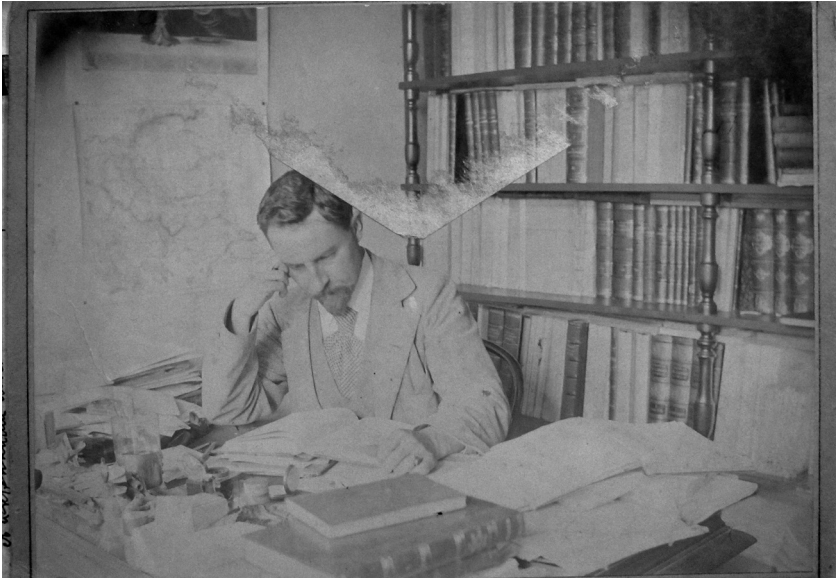
Історико-філологічним факультетом Новоросійського університету 1912 р. було ухвалене рішення про обрання делегатами на XVI Міжнародний конгрес орієталістів заслуженого ординарного професора кафедри російської історії І.А.Линниченка, ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства О.І.Томсона, ординарних професорів кафедри класичної філології Б.В.Варнеке та С.Д.Пападімітріу⁵⁰.

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. міжнародні наукові зв'язки, активними учасниками яких були вчені Новоросійського університету, виконували важливу інтегративну функцію в контексті збереження культурно-цивілізаційної єдності Європи всупереч активізації економічного й колоніального суперництва, змаганням між європейськими державами за світове лідерство, наростанню гонки озброєнь. Від моменту заснування Новоросійського університету невід'ємною складовою процесу підготовки його професорсько-викладацьких кадрів були закордонні наукові відрядження, упродовж яких місцеві вчені слухали лекції, відвідували практичні заняття, здійснювали самостійні дослідження й обмінювались ідеями у провідних європейських університетах – Афіньському, Берлінському, Бухарестському, Віденському, Гейдельберзькому, Гентському, Загребському, Лейпцизькому, Мюнхенському, Будапештському, Празькому (Карловому), Сорбонні та багатьох інших. Закордонні наукові поїздки одеських учених не обмежувалися суто науковою функцією, вони мали важливе суспільно-політичне значення, оскільки саме завдяки їм на терени Російської імперії привносилися європейські цінності, зокрема концепція громадянського суспільства. Представники професорсько-викладацької корпорації Новоросійського університету багато уваги приділяли вивченню політичного устрою країн Європи, ознайомленню зі специфікою їх суспільного розвитку, перебігом виборчих кампаній, студіювали зарубіжну пресу, відвідували мітинги, зібрання політичних партій і робітничих організацій, парламентські засідання. Особливе значення мали подорожі

⁴⁹ ДАОО. – Ф.45. – Оп.19. – Спр.1100. – Арк.56–57.

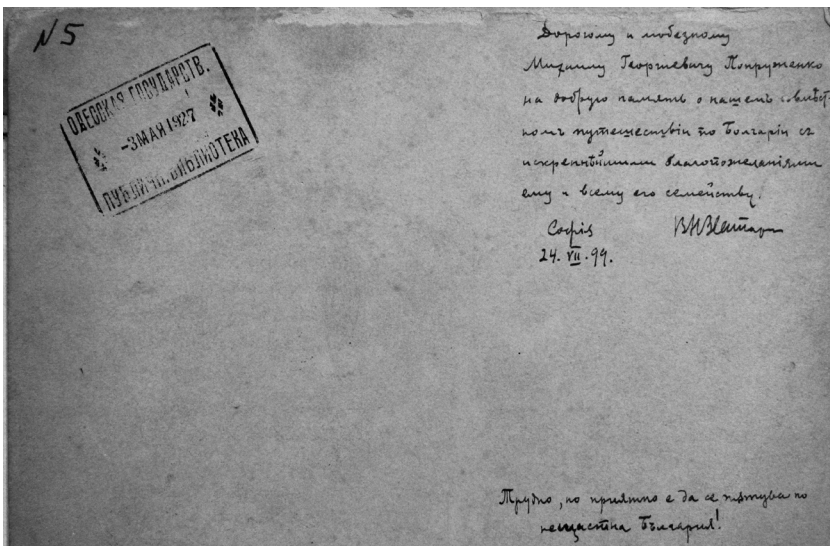
⁵⁰ Там само. – Арк.54.

слов'янськими країнами й землями, що входили до складу Австро-Угорщини, оскільки вони давали можливість безпосередньо поспілкуватися, налагодити наукову кореспонденцію й книгообмін із визначними слов'янськими громадсько-культурними та політичними діячами, студіювати мови, літератури, історію слов'янських народів, і, зокрема, ознайомитися з рівнем викладання української мови у Львівському університеті, діяльністю Галицького крайового сейму, правовим становищем західних українців.

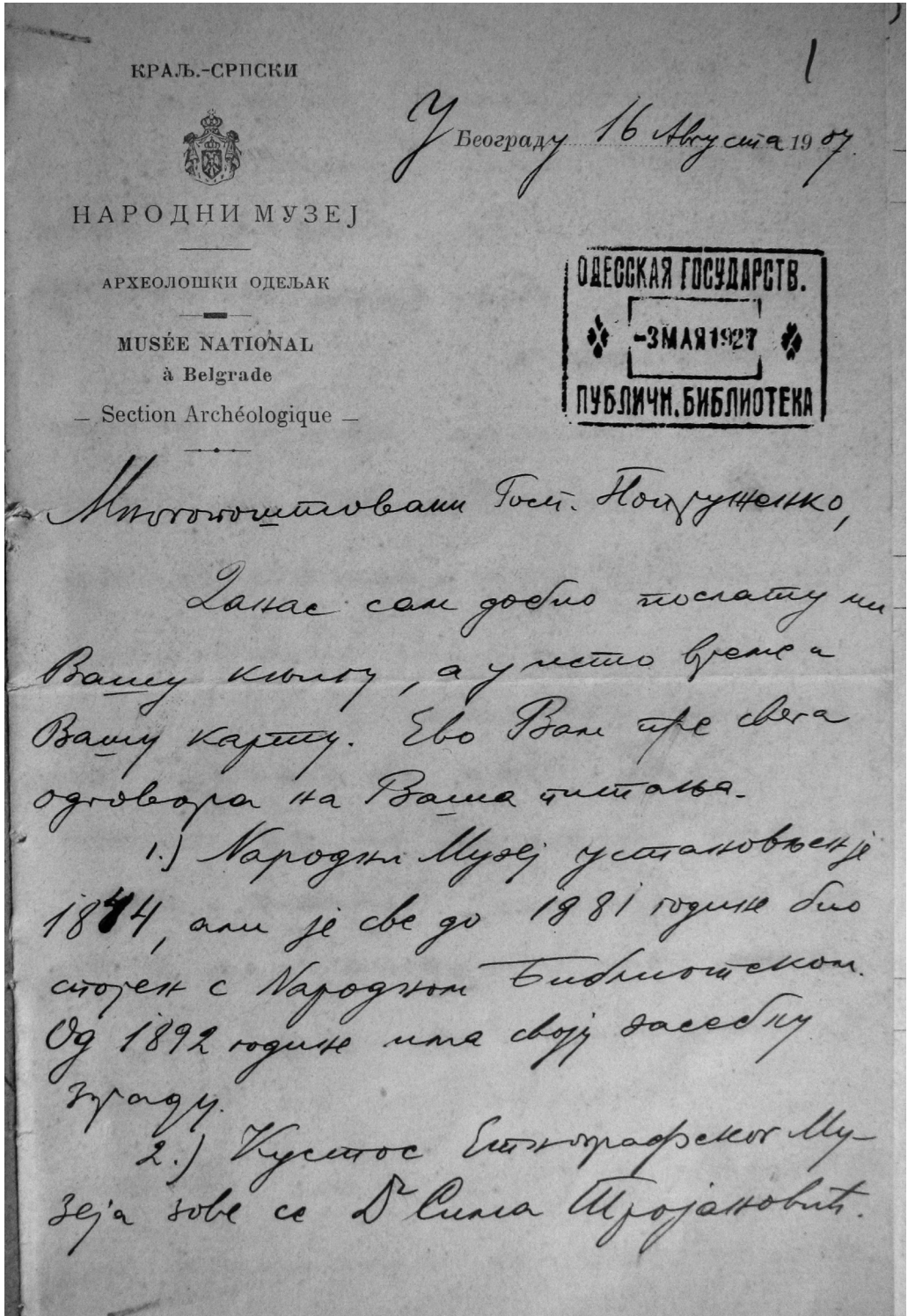
Ілюстр. 1

Ректор Софійського університету (1913–1914, 1924–1925 рр.) В.Н.Златарський (фото з архіву М.Г.Попруженка)

Ілюстр. 2

Дарчий напис В.Н.Златарського на звороті фотографії

Ілюстр.3

Лист директора Национального музею Сербії М.Валтровича до М.Г.Попруженка (1907 р.)

56

Athènes, le 20 Mai 1911.

L'UNIVERSITÉ NATIONALE DE GRÈCE devant célébrer le soixante-quinzième anniversaire de sa fondation le 25 Mars (7 Avril) 1912, époque qui coïncide avec la réunion du XVI Congrès des Orientalistes, qui se tiendra à Athènes, s'empresse de prier

l'Université Impériale de Odessa

de l'honorer par l'envoi d'un délégué.

Nous serions aussi reconnaissants si quelques *messieurs* de Votre *Université* avaient la complaisance de collaborer à l'Annuaire international, que nous allons publier à cette occasion, dans le cours de l'année 1912, par l'envoi d'un travail scientifique écrit en grec, latin, français, allemand, anglais ou italien.

Nous Vous prions de vouloir bien nous communiquer la désignation de votre délégué jusqu'au 15 Septembre 1911, ainsi que le titre des contributions scientifiques des Vos *professeurs*, avec l'indication approximative de leur étendue, jusqu'au 31 Août.

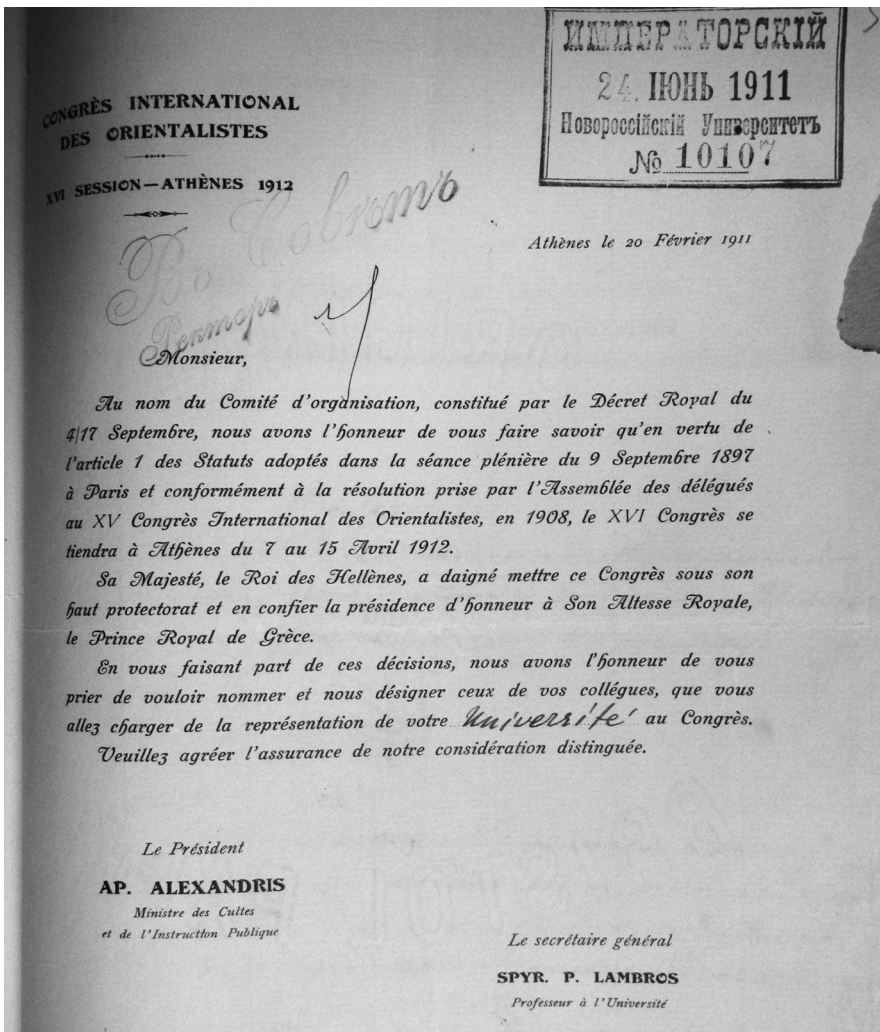
Le programme détaillé de la célébration de l'anniversaire sera communiqué plus tard.

Le Recteur

EMM. J. ZOLOTAS

Ілюстр.4

Запрошення Новоросійському університету
від Афіньського університету взяти участь у відзначенні його 75-річчя

Ілюстр. 5
 Запрошення Новоросійському університету від організаційного комітету XVI Міжнародного конгресу орієнталістів

On the basis of Odesa region state archive's materials and published documents this article deals with the relations between Novorosiiia university and leading foreign cultural, educational and scientific centers from the second half of the nineteenth to the early twentieth century. Special attention is paid to Odesa scientists missions to Austria-Hungary, Germany, France, Italy, Greece, Bulgaria, Romania and other countries, particularly to relations with foreign Slavic public and cultural figures. In the conclusions the author emphasizes that foreign trips performed not only scientific but also social and political functions, they contributed to the spread of European values in the Russian Empire.

Keywords: university, academy, scientists, international relations, scientific correspondence, foreign trips, scientific congresses, European civilization.

Є.О.ГРЕБЕНЬ *

ЗАХОДИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛОРУСІ (1941–1944 рр.)

Аналізуються заходи окупаційної влади у соціальній сфері на території Білорусі під час війни, їх реалізація та наслідки. Охарактеризовано матеріальне становище соціально вразливих прошарків населення, дії місцевих адміністрацій щодо допомоги їм. Висвітлюється діяльність відділів соціального забезпечення міських управ упродовж 1941–1944 рр.

Ключові слова: Білорусь, війна, окупація, соціальна сфера, соціальне забезпечення.

Війна – надзвичайне випробування для цивільного населення, яке змушене виживати в перманентно екстремальній ситуації. Відзначаючи соціальні наслідки нацистського окупаційного режиму, дослідники традиційно констатували складне матеріальне становище мешканців Білорусі, примусову працю, високу смертність, гострий дефіцит продуктів харчування та промислових товарів. Водночас колосальна кількість джерел дозволяє більш детально вивчити соціальні аспекти окупаційного режиму, котрі полягали в різкому зниженні життєвого рівня населення, зубожінні багатьох громадян. У дуже складній ситуації опинилися малозабезпечені категорії (пенсіонери, інваліди, одинокі матері, сироти), приречені на напівголодне животіння з огляду на мізерність допомог і пенсій. Заробітна платня робітникам і службовцям виплачувалася за довоєнними ставками, натомість ціни на продовольство й промтовари збільшилися в 5–10 разів. Виняток становили ціни на ті продукти харчування, що видавалися за картками, однак затверджені норми лише фіксували напівголодне існування мешканців міст¹. Величезною проблемою стала купівля промислових товарів, ціни на які на чорному ринку для абсолютної більшості громадян були недоступними, а в державних магазинах придбати одяг і взуття виявилось практично нереальною справою. Найбідніші прошарки населення були не у змозі сплачувати податки. Наприклад, станом на 15 грудня 1942 р. в Орші проживало 20 169 осіб, із них чоловіків – 4898, дітей – 6860². За 1942 р. було нараховано 1 379 000 руб. подушного податку, але до 1 березня 1943 р. зібрано 1 008 491 руб. (73,1%). Із залишку 26,9% на недоїмку припадало не більше 7%, решта 19,1% податку була списана на рахунок тих, хто вибув із міста, інвалідів і незаможних громадян³.

---

* Гребень Євген Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Білоруського державного аграрного технічного університету (Мінськ, Білорусь)

E-mail: greben.evgenij@gmail.com

¹ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (далі – ДАВВ). – Ф.2088. – Воп.2. – Спр.2. – Л.130.

² Там жа. – Ф.2074. – Воп.4. – Спр.62. – Л.68.

³ Там жа. – Воп.2. – Спр.51. – Л.67.

Протягом періоду окупації загострилася проблема сирітства. До наявних до війни дитячих будинків додавалися нові, але кількість сиріт збільшувалася значними темпами. Деякі громадяни самі зверталися до органів місцевої адміністрації з проханням прийняти дітей до дитбудинку, оскільки вже не було ніякої можливості утримувати їх. Так, 19 червня 1944 р. до Оршанської міської управи надійшла заява місцевої мешканки, яка просила прийняти її дітей семи, п'яти й одного року до дитячого будинку, позаяк вони голодують, не мають одягу, а їхній батько помер. Сама прохачка працювала на будівництві оборонних споруд і просила прийняти в дитбудинок хоча б двох дітей⁴. Не маючи достатніх коштів для забезпечення дитячих закладів, адміністрації на місцях могли передоручати піклування про сиріт окремим громадянам. Ті, хто бажав оформити опіку, повинні були звернутися з відповідними клопотаннями до голів місцевих органів влади. Зокрема, 5 липня 1943 р. на ім'я бургомістра Осиповичів надійшла заява від мешканки цього міста, котра просила дозволити їй опіку над однорічним небожем, оскільки його батько помер через хворобу, а мати – непрацездатна, інвалід, залишилася з трьома дітьми на руках⁵. Прохання про прийняття до іншої сім'ї могли надходити й від самих дітей-сиріт⁶.

В інтересах інтенсивнішої експлуатації трудових ресурсів окупаційна адміністрація вдавалася до організації дитячих садків, щоб звільнити батьків від догляду за дітьми. У генеральній окрузі Білорутенія, котра входила до складу райхскомісаріату Остланд, 3 вересня 1942 р. було видано розпорядження, в якому місцевій владі рекомендувалося власним коштом організовувати дитячі садки для дітей дошкільного віку. Метою цієї акції проголошувалося як виховання, так і вивільнення батьків для роботи на новий режим. Причому останній аргумент превалював, адже перевага при записі дітей у дитсадок надавалася працюючим батькам⁷. Аналогічні розпорядження видало командування тилової зони групи армії «Центр»⁸. У січні 1942 р. відділ освіти та мистецтв Пінської міської управи повідомляв місцевому управлінню лісового господарства, що з 26 січня 1942 р. планується відкриття дитсадка для дітей працівників Пінської сірникової фабрики. Харчування вихованців мало забезпечуватися за рахунок підприємства. Витрати на записаних у заклад дітей (а це 22 особи) оцінювалися в розмірі 1100 руб. на місяць із розрахунку 50 руб. на кожну дитину⁹.

Допомога при народженні дитини передбачалася лише для працюючих жінок. Так, 19 лютого 1943 р. вийшло розпорядження генерал-комісара Білорутенії В.Кубе про виплату установами, державними і приватними підприємствами допомоги породіллям, яка становила 40% від середньої заробітної платні, отримуваної безпосередньо перед пологами. Допомога виплачувалася

⁴ Там же. – Спр.10. – Л.32, 32 адв.

⁵ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці (далі – ДАМагВ). – Ф.845. – Воп.1. – Спр.305. – Л.91.

⁶ ДАВВ. – Ф.2833. – Воп.1. – Спр.1. – Л.13.

⁷ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (далі – ДАМінВ). – Ф.1039. – Воп.1. – Спр.81. – Л.159.

⁸ ДАВВ. – Ф.2088. – Воп.2. – Спр.1. – Л.24 адв.

⁹ Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далі – ДАБВ). – Ф.2135. – Воп.1. – Спр.377. – Л.4.

за два тижні до народження дитини (при наданні медичної довідки про те, що пологи мають відбутися впродовж двох тижнів) і два тижні після пологів (на основі метрики). Робітницям-єврейкам допомога не надавалася¹⁰. Однак за наявною джерельною базою можна припустити радше декларативний характер цього розпорядження.

У низці міст із довоєнних часів продовжували функціонувати будинки престарілих, як, наприклад, у Могильові або Новогрудку¹¹. Зокрема, в одному такому закладі, розташованому в передмісті Могильова – Поликовичах на 1 січня 1942 р. серед решти було 16 лежачих хворих і розумово відсталих, які вимагали особливого догляду та лікування. Завідувач пенсійного підвідділу місцевої адміністрації констатував відсутність належної кількості обслуговуючого персоналу та догляду. У листі до санітарного відділу Могильовської міської управи він підкреслював, що ці люди можуть бути джерелом епідемічних хвороб та пропонував перевести їх до однієї лікарні¹².

Війна вирвала самотніх стариків зі звичного життєвого укладу. Так, 22 жовтня 1943 р. на ім'я бургомістра Бобруйська надійшла заява від глухонімої громадянки, евакуйованої німецькою військовою частиною з Гомеля, яка залишилася без будь-яких засобів до існування. Бобруйська міська управа вирішила влаштувати прохачку в будинок інвалідів¹³. Багато самотніх непрацездатних громадян жебракували. В акті обстеження матеріального стану однієї з мешканок Вітебська від 23 квітня 1943 р. констатовалося, що її будинок згорів, а сама вона живе з милостині. Звичайно, мізерна разова допомога не могла докорінним чином вплинути на долю цих людей¹⁴.

При нарахуванні пенсій органи місцевої адміністрації брали за основу їх довоєнний розмір. Часто на одну пенсію змушена була існувати вся родина. У вересні 1941 р. на ім'я міського голови Могильова надійшла заява від місцевої мешканки-сироти, котра проживала разом із 77-річною бабусею на одну її пенсію (допомогу за батька виплачувати припинили, житло згоріло під час бойових дій). Заявниця просила допомогти їй із працевлаштуванням. За сприяння заступника бургомістра ця громадянка отримала місце учениці чи то прибиральниці в одній із комунальних майстерень¹⁵. Прохання про працевлаштування дітей надходили також від робітників, мізерні статки яких не дозволяли утримувати сім'ї. Наприклад, 15 вересня 1941 р. мешканка Могильова клопоталася перед бургомістром стосовно роботи для свого 16-річного сина, якого, відтак, удалося працевлаштувати в комунальній перукарні¹⁶.

Факт непрацездатності необхідно було регулярно підтверджувати. Так, 26 січня 1944 р. завідувач Бобруйського міського відділу охорони здоров'я в листі на ім'я бургомістра повідомляв, що в поширеному біржею праці оголошенні про перереєстрацію непрацездатних вимагався їх особистий прихід

¹⁰ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (далі – ДАГродВ). – Ф.610. – Воп.1. – Спр.16. – Л.18.

¹¹ Там жа. – Спр.29. – Л.30.

¹² ДАМагВ. – Ф.259. – Воп.1. – Спр.19. – Л.8.

¹³ Там жа. – Ф.858. – Воп.3. – Спр.1. – Л.24, 41.

¹⁴ ДАВВ. – Ф.2073. – Воп.5. – Спр.4. – Л.55–55 адв.

¹⁵ ДАМагВ. – Ф.259. – Воп.1. – Спр.1. – Л.89–89 адв.

¹⁶ Там жа. – Л.91.

(у тому числі літніх людей та інвалідів), за словами чиновника – «абсолютно недоцільний і шкідливий для здоров'я». Дійсно, на біржу мали з'явитися чоловіки та жінки віком, відповідно, 65 і 60 років та старші, і навіть інваліди І групи, чия непрацездатність була очевидною. Наступного дня бобруйський бургомістр у листі на адресу біржі праці зазначав: «Уважаю абсолютно недоцільним та шкідливим для справи виклик на біржу праці старих та інвалідів І групи. Цей виклик є шкідливим для здоров'я вказаних категорій і спричиняє закономірне незадоволення населення». У відповіді біржі праці повідомлялося, що невдоволення місцевої адміністрації «не відіграє жодної ролі, ми суто за те, щоб видані накази виконувалися. Зміна наказу можлива в тому випадку, якщо інваліди та старики – хворі й повинні лежати. Таким не потрібно з'являтися. Проте на біржу праці для реєстрації від них мають прийти представники»¹⁷.

Деякі літні громадяни через мізерність пенсій змушені були працювати. На основі розпорядження командувача тилу групи армій «Центр» пенсії працюючих осіб оподатковувалися¹⁸. До того ж доводилося сплачувати податок на нерухомість і обов'язкове страхування будівель. 24 березня 1942 р. відділ народної опіки Оршанської міської управи в листі на ім'я бургомістра зазначав, що в довоєнний час пенсіонери й інваліди користувалися пільгами, звільнялися частково або повністю від різних видів оподаткування, воєнне лихоліття погіршило становище таких категорій громадян, також з'явилося безліч сімей, які потрапили у скрутне становище. Такими відділ народної опіки називав родини, членів яких було мобілізовано до Червоної армії (чоловіки) або на роботу в Німеччину, чиє майно знищила війна тощо. Службовці відділу відзначали, що для таких сімей виплата земельної ренти й податку на будівлі виявилася непосильним тягарем, відтак бургомістра просили вирішити це питання¹⁹.

У разі смерті когось із родичів поставала проблема похорону. Часто відповідні витрати лягали на плечі місцевих адміністрацій. У межах тилової зони групи армій «Центр», згідно з розпорядженням командування від 13 квітня 1944 р., допомогу на поховання передбачалося видавати сім'ї небіжчика, якщо її члени мешкали разом із померлим і перебували на його утриманні. Розмір допомоги визначався як 30-разова сума денного заробітку, але не менше 300 руб. У разі смерті родичів працюючого декларувалася видача допомоги в розмірі 20-разового денного або 2/3 місячного заробітку, але не менше 200 руб. Право на одержання цих грошей мали особи, котрі фактично організували поховання. Якщо ж воно проходило коштом підприємства, допомога родичам не передбачалася. Для одержання допомоги необхідно було надати свідоцтво про смерть, рахунок громадського управління про витрати на поховання й три довідки: зарплатну з місця роботи, про те, що підприємство не виділяло грошей на поховання, про спільне проживання²⁰.

¹⁷ Там же. – Ф.858. – Воп.1. – Спр.9. – Л.22, 24.

¹⁸ ДАВВ. – Ф.684. – Воп.1. – Спр.4. – Л.2.

¹⁹ ДАВВ. – Ф.2074. – Воп.1. – Спр.8. – Л.292.

²⁰ ДАМагВ. – Ф.847. – Воп.1. – Спр.1. – Л.108.

На законодавчому рівні закріплювалася видача допомоги тільки деяким категоріям громадян, чия праця вважалася найбільш цінною для окупаційної влади. Так, 19 січня 1943 р. райхскомісар Остланда Г.Лозе видав постанову про виплату допомоги місцевим («тубільним») працівникам офіційних установ, згідно з якою останнім дозволялося виділення одноразових сум, якщо вони (не з власної провини) опинилися у важкому матеріальному становищі. Підставою для виплати допомоги були хвороба, нещасний випадок, смерть. Вирішення відповідних питань перебувало в компетенції генерал-комісарів. Розмір допомоги не мав перевищувати 1/7 заробітку прохача²¹.

Результатом окупаційної повсякденності стало те, що органи місцевої адміністрації були завалені величезною кількістю заяв, прохань громадян про надання матеріальної допомоги. Для багатьох жителів Білорусі владні структури стали єдиною силою, від якої залежало виживання. Перші прохання почали надходити вже наприкінці серпня – у вересні 1941 р. Серед їх авторів було багато жінок із малолітніми дітьми, чиїх чоловіків мобілізували до Червоної армії, а також удів і хворих. Вони зверталися до місцевої адміністрації з проханням призначити продуктові пайки, виділити промислові товари або ділянку землі під город, допомогти знайти роботу²².

Так, до Борковицької волосної управи Верхньодвінського району 27 жовтня 1941 р. звернувся громадянин, який заявив, що під час бойових дій улітку того року згоріла його хата, сім'я із восьми осіб змушена тулитися в лазні. Він просив виділити деревину для будівництва нового житла²³. Інший прохач 28 жовтня 1941 р. клопотався перед волосною управою щодо передачі йому двох громадських комор – він збирався розібрати їх на будматеріали й використати для відбудови власного згорілого будинку²⁴. У відповідь на прохання громадянки надати їй допомогу (згоріла хата й усе майно) 8 листопада 1941 р. волосний голова рекомендував, якщо є можливість, виділити щось із зібраного сільською адміністрацією майна²⁵.

У проханнях про надання матеріальної допомоги детально фіксувалося скрутне становище громадян. Наприклад, 24 грудня 1942 р. до відділу соціального забезпечення Вітебської міської управи надійшла заява 71-річної громадянки, колишньої вчительки, яка 1939 р. стала інвалідом II групи за зором, не мала засобів до існування та родичів, які могли б їй допомогти. Прохачці виділили 50 руб.²⁶ Становище багатьох малозабезпечених громадян дедалі тільки погіршувалося. 29 листопада 1942 р. на ім'я бургомістра надійшла заява від мешканки, яка втратила житло під час боїв за Вітебськ у липні 1941 р. При нальоті радянської авіації на німецькі військові об'єкти у цьому місті 8 листопада 1942 р. будинок, в якому вона проживала, також згорів. У результаті жінка, котра залишилася без засобів до існування, клопоталася про списання з неї

²¹ ДАМінВ. – Ф.1607. – Воп.1. – Спр.7. – Л.17.

²² Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (далі – ДАГомВ). – Ф.1336. – Воп.1. – Спр.1. – Л.9, 42, 73, 78.

²³ ДАВВ. – Ф.2833. – Воп.1. – Спр.1. – Л.1.

²⁴ Там жа. – Л.5.

²⁵ Там жа. – Л.3–3 адв.

²⁶ Там жа. – Ф.2073. – Воп.1. – Спр.11. – Л.79–79 адв.

невиплаченої частини подушного податку за 1942 р. Бургомістр розпорядився видати заявниці 130 руб.²⁷ Співробітники відділу соціального забезпечення перевіряли достовірність інформації, а на звороті заяви складався відповідний акт. Так, розглянувши одне з прохань про надання допомоги, інспектор соцзабезпечення в акті відзначив правильність свідчень інваліда II групи, котра мала на утриманні трьох дітей: «Вельми нужденна, у помешканні панує холод, діти голі й босі». Прохачці було виділено 75 руб.²⁸ Загалом середній розмір одноразової допомоги за заявами громадян зазвичай становив 50–70, інколи 100 руб. і більше²⁹.

Сільські жителі заяви про матеріальну допомогу, завізовані місцевим старостою, подавали волосній владі, звідки їх спрямовували керівництву району. Наприклад, у березні – квітні 1942 р. низку відповідних клопотань розглянула Осиповицька районна управа. За одним із них старосту с. Великі Горошки було зобов'язано відпустити прохачці хліб і картоплю за готівковим розрахунком. Інші заяви передали до Замоської сільської управи зі вказівкою обстежити матеріальний стан прохачів, а стосовно ще двох заяв сільському правлінню було запропоновано самостійно розібратися зі скаргами громадян, які стверджували, що з ними не повною мірою розраховалися за відпрацьовані трудовні³⁰.

Місцева адміністрація не мала достатньо коштів, щоби оперативно реагувати на всі заяви про надання грошової допомоги тим, хто її потребував. Відтак частині громадян у порядку компенсації відводили землю під городи. Коли вже наявні невеличкі ділянки не дозволяли забезпечувати родину продуктами, доводилося клопотатися перед місцевою владою про надання додаткової землі³¹.

В умовах тотального дефіциту на промислові товари багато людей зверталися з проханнями не про грошову допомогу, а про виділення речей. Наприклад, один інвалід у серпні 1943 р. просив начальника Лепельської районної управи виділити йому безкоштовно дві сорочки та чоботи, оскільки з прибутку в 150 руб. придбати їх неможливо. Інший громадянин клопотався щодо продажу йому за готівку сорочки та брюк. Зазвичай на відповідні заяви накладалася резолюція керівника району: «Надати допомогу, якщо є така можливість». За архівними документами не завжди можна визначити, чим же закінчилася кожна конкретна справа³². Із подібними клопотаннями нерідко зверталися й самі співробітники місцевих адміністрацій. Так, лепельський окружний фінінспектор 18 серпня 1943 р. просив надати йому зі складу управи білизну та верхній одяг, оскільки придбати їх на базарі за спекулятивними цінами він не міг³³. Щодо продажу чобіт звернувся начальник Лепельської районної управи, зазначивши, що його брезентове взуття вже геть непридатне³⁴.

²⁷ Там жа. – Л.168–168 адв.

²⁸ Там жа. – Л.186.

²⁹ Там жа. – Л.81–178.

³⁰ ДАМагВ. – Ф.845. – Воп.3. – Спр.2. – Л.62–63, 112, 115, 125.

³¹ ДАГомВ. – Ф.1336. – Воп.1. – Спр.1. – Л.73.

³² ДАВВ. – Ф.2088. – Воп.1. – Спр.5. – Л.72, 74–75.

³³ Там жа. – Спр.51. – Л.85.

³⁴ Там жа. – Л.86.

У деяких заявах громадян увага місцевої адміністрації акцентувалася на роботі родичів у Німеччини. Беручи до уваги важливість використання людських ресурсів, окупаційна влада створювала певну ілюзію піклування про сім'ї остарбайтерів, тож згадування про родичів могло слугувати зайвим аргументом при розгляді питання про одержання допомоги. Так, житель с. Павлівщина у своїй заяві повідомляв, що дві його доньки зараз у Німеччині, у родині семеро осіб, 5 га землі, є кінь і корова. Його прохання підтримав волосний старшина, оскільки заявник мав малолітніх дітей, а також зазнав репресій із боку партизанів, котрі забрали в нього кінську упряж та частину врожаю зерна³⁵. 16 січня 1944 р. перед керівником Койдановського району про допомогу клопоталася громадянка, чия донька була направлена до Німеччини. Ця сім'я складалася з самої непрацездатної літньої прохачки, сина-інваліда та двох малолітніх дітей, у господарстві було 7 га землі, кінь, корова, дві курки. Волосний старшина, констатувавши недостатнє матеріальне забезпечення й той факт, що родина постраждала від партизанів, підтримав звернення про видачу допомоги³⁶. Додатковим аргументом могла бути служба родича у воєнізованих формуваннях Білоруської крайової оборони³⁷.

Частина прохань адресувалася районним відділенням Білоруської народної самопомоги. Так, у заяві мешканця Станьковської волості на ім'я керівника Койдановського відділення БНС повідомлялося, що він і його дружина непрацездатні, старі, син та невістка поїхали на роботу до Німеччини, а волосний староста підтвердив факт репресій із боку партизанів, які забрали корову й 12 пудів зерна³⁸. До Шкловської управи БНС 26 травня 1944 р. з клопотанням про допомогу звернулася співробітниця райлікарні, оклад якої становив 300 руб., на утриманні перебувало 4 осіб, а сама прохачка хворіла на запалення легенів³⁹.

До 1942 р. зберігалися громадські господарства, в яких оплата праці залежала від трудоднів. Деякі селяни вважали, що їм не повністю виплатили належне та зверталися з клопотаннями до сільських і волосних управ про компенсацію відпрацьованих у довоєнний період колгоспних трудоднів. Як правило, подібні заяви не задовольняли. Так, на ім'я старости Борковицької волості 31 листопада 1941 р. надійшла заява від місцевої мешканки, яка просила зарахувати відпрацьовані 1940 р. в колгоспі трудодні та видати в їх рахунок 310 кг картоплі. Староста переадресував ця заяву крайсландвірту, від якого вона знову повернулася до волосної управи⁴⁰. Аналогічні заяви могли йти повз місцеву адміністрацію – одразу до німецьких окупаційних органів влади. Так, мешканка Хвастовицької сільської громади Глуського району подала скаргу до комендатури у Глуську, в якій наголошувала, що свого часу постраждала від радянської влади (чоловік був у в'язниці), що їй у колгоспі не зарахували 25 трудоднів, обділили, розподіляючи худобу, м'ясо та хліб, не надають ро-

³⁵ ДАМінВ. – Ф.681. – Воп.1. – Спр.28. – Л.5–5 адв.

³⁶ Там жа. – Л.6–6 адв.

³⁷ Там жа. – Л.25–25 адв.

³⁸ Там жа. – Л.65–65 адв.

³⁹ Там жа. – Ф.258. – Воп.1. – Спр.22. – Л.16.

⁴⁰ ДАВВ. – Ф.2833. – Воп.1. – Спр.1. – Л.12–12 адв.

боти⁴¹. У березні 1942 р. Осиповицька районна управа повідомила мешканці с. Замош'я, що її клопотання відхилено, адже вона достатньо заробила за труднощами, а також має працездатного сина, який служить у поліції, матеріально забезпечений і може допомагати матері⁴².

Навесні 1944 р. звернення жінок до місцевих адміністративних органів генеральної округи Білорутенія в багатьох випадках мали на меті звільнити чоловіків від мобілізації до формувань Білоруської крайової оборони. Прохачки констатували важке матеріальне становище (малі діти, хвороби, відсутність житла тощо) і просили керівників районів відпустити мобілізованих чоловіків (синів) хоча б тимчасово додому – для будівництва хати, завершення польових робіт та ін. Звернення візувалися сільськими й волосними старшинами. З аналогічними проханнями до районних управ зверталися також самі мобілізовані, деякі з них наголошували на чималих збитках, завданих їхнім господарствам із боку радянських партизанів⁴³. На таких проханнях немає резолюцій керівників районів, очевидно вони не задовольнялися.

Із заявами про надання допомоги нерідко зверталися громадяни, чие матеріальне становище було відносно непоганим, натомість підтримка таких прохань місцевими адміністраціями обумовлювалася репресіями за радянської влади. Наприклад, 9 лютого 1944 р. на ім'я керівника Койдановського району надійшла заява від жителя с. Микуличі, який просив надати йому грошову допомогу, оскільки його донька працює в Німеччині. У господарстві було 7,6 га землі, корови, коні та свині (наявність худоби в останні місяці окупації – досить рідкісне явище). Сім'я складалася з самого прохача, його 60-річної дружини й 15-річної доньки. Волосний старшина зі свого боку просив керівника району задовольнити клопотання, оскільки ця родина неодноразово страждала від радянської влади⁴⁴.

15 квітня 1944 р. на ім'я керівника Койдановського району надійшла заява про надання грошової допомоги від трьох дітей – 1932, 1938, 1939 років народження, чия мати була відправлена на роботу до Німеччини. На звороті заяви волосний староста зазначив, що виплату допомоги залишає на розсуд районного начальства, оскільки батька цих дітей у 1943 р. заарештувала поліція, мати вислана до Німеччини, діти живуть на утриманні бабусі у селищі Негорілому. У хаті, окрім бабусі та дітей-прохачів, мешкала її донька зі своїми трьома дітьми. Родина мала ділянку землі, яку не могла обробити, а її матеріальне становище оцінювалося волосною владою як «не дуже задовільне». Утім, службовець не звернувся до вищої інстанції з клопотанням про надання допомоги, хоча сім'я й складалася на момент подання заяви з двох жінок і шістьох дітей, перебувала в матеріальній скруті⁴⁵.

При розподілі допомоги перевага надавалася постраждалим від партизанів. На підставі адміністративного розпорядження командувача тилової зони групи армій «Центр» №23 від 23 червня 1942 р. таким особам

⁴¹ ДАМінВ. – Ф.1039. – Воп.1. – Спр.208. – Л.133–133 адв.

⁴² ДАМагВ. – Ф.845. – Воп.3. – Спр.2. – Л.50.

⁴³ ДАМінВ. – Ф.1538. – Воп.1. – Спр.73. – Л.36, 45–45 адв., 55, 65, 72–73, 76–76 адв.

⁴⁴ Там жа. – Ф.681. – Воп.1. – Спр.28. – Л.3.

⁴⁵ Там жа. – Л.4.

(як простим громадянам, так і співробітникам місцевих адміністрацій) могла надаватися грошова допомога, а безробітним – робота або преміювання речами. Першочерговою робота, грошова допомога надавалися родичам загиблих. У разі смерті глави родини вдова отримувала 30% від заробітної плати чоловіка (за основу бралася середня зарплата за останні 8 тижнів), на кожну дитину до 16 років виплачувалося 10%. Загальна сума допомоги не могла перевищувати 70% зарплатні. Так само обчислювалися виплати сім'ям загиблих громадян вільних професій, лише за основу брався середньомісячний дохід від підприємницької діяльності. За повної втрати працездатності виплачувалася щомісячна допомога в розмірі 200 руб. Як альтернатива грошам могли надавати нерухомість та майно: житловий будинок, худоба, реманент, меблі, земля під город тощо. Допускалося виділення сім'ям загиблих або громадянам, які втратили працездатність, одноразової винагороди в розмірі до 1000 руб. на родину. Декларувалося також надання безоплатної медичної допомоги постраждалим у боротьбі з партизанами⁴⁶. Про те, що соціальне забезпечення жертв партизанів було пріоритетним, зазначалося в розпорядженні Гомельського обласного правління від 23 листопада 1942 р. Натомість надання допомоги людям похилого віку, непрацездатним, інвалідам, малозабезпеченим і сімейним громадянам стояло на другому місці. Забезпечення передбачалося в натуральному вигляді, але тільки за наявності коштів у місцевому бюджеті. Для призначення допомоги належало створити комісію у складі співробітників відділів соцзабезпечення й контрольного, а також поліції. Рішення комісії візував керівник району⁴⁷.

На практиці одноразова допомога громадянам, які постраждали від дій радянських партизанів, могла бути значно вищою від зазначеної в розпорядженні німецького командування. Так, мешканці Лепельського району, котрі зазнали матеріальних втрат, могли клопотатися про надання компенсації в розмірі до 5000 руб. Для одержання допомог і компенсацій належало звертатися з відповідними заявами до бургомістрів, які, після перевірки фактів, передавали їх керівникові району. Останній доручав розгляд справи спеціальній комісії у складі районного лікаря та двох бургомістрів з інших громад (це мало запобігти можливим зловживанням), яка й доповідала про результати своєї роботи керівництву району, після чого виносилося остаточне рішення щодо розмірів і форм компенсації. Ухвалу керівника району візувала ортскомендатура⁴⁸. Протягом 1942 р. було здійснено виплати 23 сім'ям на суму 61 900 руб.⁴⁹

28 квітня 1943 р., під час нападу партизанів на автоколонну з вантажем картоплі, яку з с. Азаричі везли для населення Бобруйська, було вбито шофера-механіка. Його власним коштом поховало торгово-заготівельне управління, котре звернулося до Бобруйської міської управи з приводу надання вдові загиблого разової допомоги у сумі 3000 руб., призначення їй пенсії, еквівалентної

⁴⁶ ДАВВ. – Ф.2088. – Воп.2. – Спр.1. – Л.19.

⁴⁷ ДАГомВ. – Ф.1336. – Воп.1. – Спр.2. – Л.3.

⁴⁸ ДАВВ. – Ф.2088. – Воп.2. – Спр.1. – Л.19 адв.

⁴⁹ Там жа. – Спр.2. – Л.146.

зарплаті чоловіка (700 руб.), а також виділення земельної ділянки (0,3 га) під вирощування картоплі. Раніше, 11 січня 1942 р., начальник торгово-заготівельного управління клопотався щодо пенсії сім'ї свого працівника (оклад 300 руб.), убитого при нападі партизанів на обоз із зерном, котрий прямував із с. Копаткевичі до Бобруйська. У першому випадку вдові загиблого шофера земельний відділ відвів ділянку площею 0,25 га. Із приводу грошей у резолюції йшлося, що, згідно з чинними правилами, одноразова допомога може становити 1000 руб., а пенсія сплачується в розмірі 30% від окладу загиблого плюс 10% на кожну дитину віком до 16 років. У листі фінвідділу торгово-заготівельного управління цей порядок призначення пенсій ще раз обумовлювався, але відзначалося, що організація може сплатити більше, ніж одноразова допомога, завдяки економії фонду заробітної плати⁵⁰.

В іншому випадку керівник Копильського району 4 травня 1943 р. затвердив виплату допомоги сім'ї вбитого партизанами секретаря Копильської волості. Удові було нараховано 21,6 райхсмарки, чотирьом дітям – по 4,32 райхсмарки⁵¹. У січні 1943 р. при Борисовській районній управі працювала комісія з надання допомоги особам, які постраждали від партизанів. Конфісковані в партизанських сімей і знайдені в покинутих будинках громадян, котрі пішли в партизани, матеріальні цінності (одяг, меблі, продукти харчування) комісія розподіляла між співробітниками місцевих адміністрацій, службовцями допоміжної поліції та членами їхніх сімей, в яких партизани щось конфіскували. Однак діяльності комісії перешкождали співробітники волосних адміністрацій, котрі заявляли про самостійний розподіл цінностей серед постраждалих. Зі свого боку, голова комісії доповідав керівникові Борисовського району, що самостійна роздача тільки призводить до збагачення службовців волосної влади⁵². Голови волосних адміністрацій використовували конфісковане в родинях партизанів майно у власних цілях, користуючись тим, що районна управа не мала можливості контролювати їхні дії.

Якщо переважна більшість громадян могла розраховувати на невелику разову допомогу, то співробітники місцевих органів влади, чие матеріальне становище було кращим, ніж у звичайних людей, одержували допомоги періодично, і подеколи доволі значні. Так, у Могильові в березні 1944 р. для службовців адміністрації («у зв'язку з важким матеріальним становищем») було запроваджено доплату в розмірі 90% від вартості обіду, якщо їхній оклад не перевищував 600 руб. У порядку преміювання переважно між начальниками відділів розподілялися одержані від районної комендатури текстильні виробы⁵³. У квітні 1944 р. керівник Осиповицького району видав розпорядження надати одноразову допомогу (2500 руб.) начальникові торгово-промислового відділу районної управи з огляду на «скрутне матеріальне становище» та з нагоди свята Пасхи. Допомогу в розмірі окладу (450 руб.) одержала друкарка загального відділу, а секретареві райуправи виділили 750 руб.⁵⁴

⁵⁰ ДАМагВ. – Ф.858. – Воп.3. – Спр.1. – Л.23–24 адв.

⁵¹ ДАМінВ. – Ф.1607. – Воп.1. – Спр.7. – Л.25.

⁵² Там жа. – Ф.624. – Воп.2. – Спр.3. – Л.65–65 адв.

⁵³ ДАМагВ. – Ф.261. – Воп.1. – Спр.3. – Л.29.

⁵⁴ Там жа. – Ф.845. – Воп.2. – Спр.1. – Л.40–41.

Інколи до місцевих адміністрацій із проханнями про допомогу звертали-ся нероби й дармоїди, які не одержували її лише завдяки тому, що існувала практика обстеження матеріального становища прохача. Наприклад, 12 лютого 1943 р. старший податковий інспектор фінвідділу Оршанської міської управи вивчав заяву колишнього службовця поліції, який на той момент ніде не працював і, за його словами, був хворим. Співробітник міської управи встановив, що разом із прохачем мешкали його дружина, дві невістки й донька, усі працездатні, невістки та донька працювали. У сім'ї було 4 малолітніх дитини, обстановка в оселі характеризувалася як бідна, родина одержувала карткове забезпечення, а також купувала продукти на базарі. Водночас було з'ясовано, що сім'я не мала від прохача ніякої допомоги. Ба більше, він часто пропивав наявні гроші або, будучи п'яним, губив їх. Відтак у допомозі відмовили⁵⁵.

Окупаційна влада, визнаючи наявність великої кількості соціально незахищених категорій громадян, усе ж уважала, що певна частина населення була непогано забезпеченою й, по суті, перебувала поза її контролем. Так, в оголошенні від 20 березня 1943 р. бургомістр Гродна, констатує, що переважна більшість жителів («нероб або зловмисників») ухиляється від роботи, одержує засоби до існування від несанкціонованої торгівлі, спекуляції та крадіжок, погрожував таким ув'язненням у таборі й примусовою працею⁵⁶. Утім, погрози щодо покарання залишалися порожнім звуком, про що свідчило чергове оголошення за підписом гродненського бургомістра від 22 травня 1944 р. Голова міської адміністрації знову стверджував, що вулиці «забиті молоддю та дітьми, котрі торгують дефіцитними товарами, тиняються й перешкоджають вуличному руху». Відтак передбачалося залучення молоді (діти та юнаки 12–14 років і старше) до різноманітних робіт, для чого цій категорії громадян наказувалося невідкладно одержати на біржі праці робітничі картки. Виявлені під час вуличних перевірок підлітки, які не мали таких документів, каралися примусовими роботами⁵⁷.

Заробітна платня та продовольче забезпечення співробітників місцевих адміністрацій на території окупованої Білорусі були доволі непоганими, особливо на тлі скрутного матеріального становища більшості робітників і службовців. Проте начальник Браславської районної управи в листі від 25 жовтня 1942 р. на ім'я районного сільськогосподарського керівника все ж констатував скрутне становище своїх підлеглих, скаржився на недостатнє, порівняно з іншими районами, забезпечення його співробітників продовольством і тютюном, відсутність у Браславі спеціальної їдальні (в їдальні поліції стороннім харчуватися заборонялося), повідомляв, що багато хто обміняв у селян на продукти все, що тільки можна. Також зверталася увага глибоцького гебітскомісара на той факт, що всі звільнені (як ненадійні) службовці знайшли собі роботу в рибному відділі або філії Центрального торговельного товариства Сходу зі збуту та споживання товарів сільського господарства (ЦТО) і зараз набагато краще забезпечені продуктами й промтоварами, аніж співробітники районної

⁵⁵ ДАВВ. – Ф.2074. – Воп.2. – Спр.51. – Л.48–48 адв.

⁵⁶ ДАГродВ. – Ф.16. – Воп.1. – Спр.26. – Л.5.

⁵⁷ Там жа. – Спр.15. – Л.53.

управи, та навіть займаються спекуляцією. Як наслідок, чимало службовців управи вимагають звільнення, щоб знайти собі інше місце служби. У листі пропонувалося або поліпшити становище співробітників, або відібрати продовольчі пільги у «шахраїв та спекулянтів»⁵⁸.

Попри велику кількість відповідних заяв допомога надавалася далеко не всім, хто її потребував – як через фінансові обмеження, так і з огляду на мізерні штати профільних підрозділів місцевих органів влади. Наприклад, відділ соціального забезпечення Вітебської міської управи складався лише з шести штатних одиниць – начальника, бухгалтера, інспектора, касира, діловода та прибиральниці⁵⁹. Природно, що така кількість співробітників не давала можливості належним чином обстежувати матеріальне становище нужденних. У травні 1944 р. у відділі соціального забезпечення Оршанської міської управи був усього один співробітник, а робота цього відділу полягала саме в наданні допомоги пенсіонерам, інвалідам⁶⁰.

Тотальний брак коштів викликав прагнення районних органів переключити тягар розгляду прохань про допомогу на волосні управи. 11 грудня 1941 р. Оршанська районно-міська управа вимагала від бургомістрів волостей повідомити населенню, що фондів для надання допомоги громадянам немає. Відтак волосним управам пропонувалося самостійно вирішувати ці питання, наприклад відпускаючи продукти харчування із закупівельного фонду за готівку по 1,5 кг борошна в тиждень на робітника, у виняткових ситуаціях – безоплатно⁶¹.

Дефіцит промислових товарів, одягу породжував ситуацію, коли громадяни намагалися користуватися знайденим майном та амуніцією радянської або німецької армій. Уже восени 1941 р. почалося його вилучення в населення. Так, 1 жовтня внаслідок проведеної тереховським волосним бургомістром і начальником поліції перевірки у громадянина, підозрюваного в крадіжці продуктів у сусіда, було знайдено німецький кинджал, два реміня, торби, хомут. Усі ці речі конфіскували, а чоловіка заарештували з подальшою передачею німецькій владі⁶².

Під час боїв і хаосу літа 1941 р. мешканці безкарно розграбовували державні склади. Оскільки колишня радянська власність тепер розглядалася як належна новій владі, заволодіння нею, навіть у період безвладдя, каралося, а все майно підлягало вилученню силами місцевої поліції. Конфіскація незаконно одержаного допомагала місцевим адміністраціям задовольняти клопотання малозабезпечених громадян. Так, 18 жовтня 1941 р. начальник районної поліції видав наказ своїм підлеглим виїхати до містечка Слободки та провести перевірку всіх місцевих жителів щодо наявності речей із державних складів. На цю операцію відряджалося 40 поліцейських, що свідчило про масштабність акції як для невеликого населеного пункту. Обшуки мали здійснюватися за присутності двох понятих зі складанням акту, де зазначалося все вилучене⁶³.

⁵⁸ ДАВВ. – Ф.2848. – Воп.1. – Спр.10. – Л.37.

⁵⁹ Там жа. – Ф.2073. – Воп.4. – Спр.1. – Л.2.

⁶⁰ Там жа. – Ф.2074. – Воп.2. – Спр.203. – Л.7.

⁶¹ Там жа. – Воп.1. – Спр.1. – Л.102.

⁶² ДАГомВ. – Ф.1336. – Воп.1. – Спр.1. – Л.14–14 адв.

⁶³ ДАВВ. – Ф.2847. – Воп.1. – Спр.1. – Л.3.

Факт розграбування місцевими жителями складів у період між відступом радянських військ і приходом частин вермахту підтверджував також бургомістр Бобруйська. Ще 15 серпня 1941 р. бобруйський комендант видав наказ, на підставі якого містяни й жителі навколишніх сіл повинні були негайно здати награбоване, проте на склади повернулася лише незначна частина майна. Місцевий бургомістр відзначав, що обшуки, які проводилися восени 1941 р. допоміжною поліцією й жандармерією, були недостатніми, оскільки увага приділялася здебільшого промисловим товарам. Відтак у грудні 1941 р. він одержав у коменданта санкцію на проведення повторних обшуків за участю представників німецької влади. Для більшої ефективності акції вона мала відбутися одночасно в декількох районах міста і навколишніх селах (у листі додавався список сіл, де, на думку бургомістра, могло зберігатися награбоване майно)⁶⁴.

Інколи мешканці скаржилися на дії місцевої поліції в німецьку адміністрацію. Так, 3 вересня 1941 р. на основі свідчень сусідів службовці могильовської поліції провели обшук у двох громадян, підозрюваних у привласненні державного майна під час боїв літа 1941 р. В однієї з них було знайдено багато різної білизни, у другої – пальта, брюки, 22 м мануфактури, 2 пари чобіт, 99 блюдець та інші речі, які після оформлення конфіскації опинилися на складі поліції. Утім, одна із жінок поскаржилася в комендатуру, після чого поліцейські були змушені давати пояснення⁶⁵.

Фонди місцевих адміністрацій поповнювалися також майном, що залишилося після загибелі, евакуації багатьох громадян улітку 1941 р., від зігнаних у гетто євреїв. Усе це описувалося співробітниками органів нової влади та продавалося або передавалося громадянам у користування. При цьому складався акт, в якому людина, що одержала право зайняти безгосподарний будинок, гарантувала збереженість речей до повернення власників або до спеціальних указівок міської управи⁶⁶. Мешканці міст нерідко клопоталися про продаж їм майна, взятого на облік міською адміністрацією. Наприклад, 27 листопада 1941 р. до Оршанської управи надійшла заява від механіка дорожнього відділу, який просив продати йому зі знижкою стіл з описаних за такою-то адресою речей⁶⁷.

Частина майна євреїв могла передаватися громадянам у користування на умовах повного збереження. Згодом можна було звернутися до місцевої адміністрації з проханням про продаж цих речей. Першочергове право на користування єврейським майном одержували співробітники органів влади, а також громадяни, які втратили свої пожитки або дах над головою в результаті бойових дій⁶⁸.

Аналогічним чином використовувалося майно, котре залишилося від громадян, які пішли в партизани. У червні 1943 р. случький гебітскомісар констатував, що окремі особи й цілі родини опинилися в лісі, у партизанів. Відтак усе їхнє майно відтепер є державною власністю, відповідальність за збереження

⁶⁴ ДАМагВ. – Ф.858. – Воп.1. – Спр.96. – Л.7.

⁶⁵ Там жа. – Ф.260. – Воп.1. – Спр.17. – Л.47.

⁶⁶ ДАВВ. – Ф.2074. – Воп.1. – Спр.29. – Л.2, 47.

⁶⁷ Там жа. – Л.6.

⁶⁸ ДАМагВ. – Ф.858. – Воп.1. – Спр.98. – Л.13.

якої покладалася на керівників районів. Гебітскомісар дав згоду на передачу меблів та одягу місцевому відділенню Білоруської народної самопомоги, а худобу, фураж, продукти харчування слід було негайно передати в розпорядження крайсландвірта⁶⁹.

Коштів місцевих бюджетів, «партизанського» та «безгосподарного» майна все ж було вкрай недостатньо для задоволення бодай частини клопотань від найбільш нужденних громадян, кількість яких постійно зростала. У такій ситуації нова влада перекладала частину витрат на плечі цивільного населення. Уже з перших місяців окупації селяни залучалися до продовольчого забезпечення в'язнів таборів. Наприклад, у грудні 1941 р. Полоцька районна управа на підставі розпорядження німецьких органів наказала Екіманській волосній управі зібрати 21 т картоплі для харчування військовополонених, утримуваних у Боровуському таборі⁷⁰. У жовтні 1942 р. районна управа звернулася до населення з проханням пожертвувати одяг для в'язнів дулагу⁷¹. 30 грудня 1941 р. Тереховська райуправа на Гомельщині вказувала тереховському волосному бургомістрові, що збір серед місцевих мешканців продуктів харчування й одягу для військовополонених Гомельського табору організовано вкрай незадовільно⁷².

Незважаючи на скрутне матеріальне становище абсолютної більшості громадян, деякі з них відгукувалися на заклики місцевої адміністрації, жертвуючи продукти та одяг. 30–31 жовтня 1941 р. й пізніше у Гродні відбувся збір громадських пожертвувань на користь потерпілих від війни та радянського терору (останній аргумент був особливо актуальним у Західній Білорусі). В опублікованій відозві підбивалися підсумки акції. Так, із зібраних упродовж 1–3 грудня 1941 р. 6127 райхсмарок передбачалося надати допомогу політичним в'язням та їхнім родинам, 4–6 грудня – погорільцям, 8–10 грудня – іншим жертвам війни. Допомогу можна було одержати у відділі соціального забезпечення міської адміністрації. У квітні 1943 р. в Орші збирали пожертвування для сиріт, інвалідів і людей похилого віку. 17–25 квітня у присутності начальників відділів міської управи (адміністративного, народної освіти, соціального піклування), а також бухгалтера фінвідділу було відкрито 10 скриньок для збору коштів, в яких з урахуванням пожертвувань службовців міської адміністрації виявилось 12 087 руб. плюс натуральний збір становив 2 пуди борошна⁷³. 16, 17 і 23 квітня 1944 р. міська управа й комітет самопомоги провели в Орші ще один збір пожертвувань. Школярі у спеціальну кружку збрали 13 406 руб. Церква внесла 107 кг житнього борошна і 10 кг м'яса⁷⁴. На підставі розпорядження фельдкомендатури у червні 1943 р. місцева влада Городоцького району почала збирання грошових і натуральних внесків на користь дитячого будинку та інвалідів⁷⁵. Міська управа Бобруйська ініціювала збір речей для

⁶⁹ ДАМінВ. – Ф.1039. – Воп.1. – Спр.57. – Л.6.

⁷⁰ ДАВВ. – Ф.2825. – Воп.1. – Спр.1. – Л.23.

⁷¹ Там жа. – Ф.2823. – Воп.1. – Спр.1. – Л.168.

⁷² ДАГомВ. – Ф.1336. – Воп.1. – Спр.2. – Л.32.

⁷³ ДАВВ. – Ф.2074. – Воп.2. – Спр.93. – Л.13, 18, 20.

⁷⁴ Там жа. – Спр.1. – Л.11.

⁷⁵ Там жа. – Ф.2086. – Воп.1. – Спр.9. – Л.47.

біженців. До 15 листопада 1943 р. таким чином було зібрано кілька сотень одиниць одягу та декілька пар взуття⁷⁶. Навесні 1944 р. Полоцька районна управа звернулася через сільських старост до населення з проханням зібрати максимально можливу кількість яєць до Великодня як пожертву дітям із дитбудинку, щоб, зазначалося у зверненні, «і їм дати відчутти свято». Волосним бургомістрам і старостам пропонувалося нагадати місцевим мешканцям про те, що дітям немає у що вдягатися. Наголошувалося, що районна управа буде вдячна, «якщо хтось пожертвує не потрібне йому ганчір'я»⁷⁷.

Місцеві адміністрації не завжди могли розпоряджатися зібраним. Так, 29 листопада 1943 р. загальний відділ Бобруйської міської управи звернувся до ортскомендатури по санкцію на передачу будинку для сиріт та евакуйованих дітей пожертвуваних містянами 10 теплих ковдр, котрі зберігалися у відділі соціального забезпечення⁷⁸.

У результаті бомбардування Могильова радянською авіацією в ніч з 27 на 28 травня 1943 р. постраждало цивільне населення. Окупаційна влада використала цей факт із пропагандистською метою. В оприлюдненій із цього приводу спеціальній відозві зазначалося, що в місті є діти-сироти та багатодітні матері, котрі залишилися без годувальників-чоловіків і не можуть піти на роботу через те, що мають малих (грудних) дітей, позбавлені засобів до існування, животіють у злиднях, голоді й холоді. У такій самій ситуації опинилися люди похилого віку та інваліди. Про те, що наявність цих категорій громадян – це результат розв'язаної нацистами війни, природно, не згадувалося. Далі йшлося, що «більшовики», спалюючи міста й селища, висаджуючи в повітря заводи та фабрики, знищуючи виробничу базу «переносять свою помсту на безневинне мирне населення», прирікаючи його на всі «жахи існування у спустошеній і розореній країні». Саме як приклад таких дій і згадувався наліт радянської авіації на Могильов, у результаті якого «зруйновано або спалено сотні будинків мирних жителів, сотні людей були вбиті або поранені, сотні осіб мирного населення втратили своє житло, усе своє майно, залишившись на сьогоднішній день без даху над головою, одягу та їжі, з малими дітьми». Наприкінці автори відозви закликали містян жертвувати організації «Самодопомога» гроші, продукти харчування, одяг на користь жертв бомбардування⁷⁹. Улітку 1943 р. Полоцька районна управа ініціювала збирання пожертвувань для громадян, які постраждали від радянських авіанальотів, для чого пропонувалося залучити вчителів і співробітників волосних управ⁸⁰.

Певне уявлення про поточну роботу органів місцевої влади дають звіти відділів соціального забезпечення. Так, відповідний підрозділ Вітебської міської управи розпочав свою діяльність 6 вересня 1941 р. До липня 1942 р. було зареєстровано 5936 пенсіонерів (у тому числі 2 – у липні), із них померло 166 (15 – у липні 1942 р.). Розмір пенсії становив 30–200 руб.; 89 осіб було направлено до будинку інвалідів, 118 дітей розподілено по дитбудинках

⁷⁶ ДАМагВ. – Ф.858. – Воп.3. – Спр.1. – Л.44–45.

⁷⁷ ДАВВ. – Ф.2823. – Воп.1. – Спр.4. – Л.23.

⁷⁸ ДАМагВ. – Ф.858. – Воп.3. – Спр.1. – Л.46.

⁷⁹ Там жа. – Ф.260. – Воп.1. – Спр.163. – Л.57

⁸⁰ ДАВВ. – Ф.2823. – Воп.1. – Спр.3. – Л.86.

(13 – у липні 1942 р.). За період із вересня 1941 по липень 1942 рр. відділ соціального забезпечення видав 14 913 обідніх карток (1758 – у липні 1942 р.), 49 пенсіонерів було звільнено від квартплати, 53 – влаштовано на роботу⁸¹. Останнє красномовно свідчить про скрутне матеріальне становище громадян пенсійного віку, мізерний розмір пенсій змушував багатьох із них шукати бо-дай якусь роботу. Крім пенсіонерів та інвалідів управа виплачувала допомоги сім'ям тих, хто виїхав до Німеччини. У грудні 1943 р. допомогу в розмірі 130 руб. було надано 407 містянам. У такому ж розмірі допомогу виплачували сім'ям їзових, котрі працювали при німецьких військових частинах⁸².

Упродовж вересня 1941 р. продовольчий відділ Вітебської міської управи видавав разові талони на обід і постійні обідні картки інвалідам і пенсіонерам, які обслуговувалися в їдальні №1 міської управи. У різні дні число нужденних коливалося від 96 до 213 осіб, яким видавалося від 150 до 300 талонів і постійних обідніх карток⁸³. Така ж картина спостерігалася й у жовтні 1941 р., коли кількість громадян, що потребували допомоги у харчуванні, сягала 248 осіб⁸⁴. За липень 1942 р. до фінансового відділу міської управи надійшло 732 заяви, до продовольчого – 115, житлового – 70, міського господарства – 73, інших відділів – 57, на ім'я бургомістра – 36 (разом 1083 заяви)⁸⁵.

Відділ соціального забезпечення Бобруйської міської управи за період з 14 липня по 14 серпня 1943 р. видав 137 сім'ям одноразових допомог на суму 7420 руб. (у середньому 54 руб. на родину, що було менше, ніж у попередньому місяці – 79 руб.), 156 сімей було влаштовано на обіди до їдальні. Соцзабез констатував незадовільну якість таких обідів, котрі, як правило, склалися з однієї страви – ріденького супу. Відділ провів 47 обстежень матеріально-побутових умов громадян, у результаті 27 заяв було задоволено, у 20 випадках відмовлено. Традиційно у заявах містилися прохання про видачу молока для дітей (16), допомоги (11), дров (2), дозволу на аборт (5), зниження квартплати, патронаж дітей, лікування (13 заяв). У зазначений період 23 громадянина проживали в будинку інвалідів. Відділ соціального забезпечення констатував, що за останній час зросла кількість заяв про аборти, причому прагнення не народжувати спостерігалася не тільки в неодружених жінок, але й у заміжніх. Причину цього місцева влада вбачала в матеріальних труднощах громадян, що підтверджувалося проведеними соцзабезом обстеженнями⁸⁶.

В Орші відділ соціального забезпечення міської управи за березень – травень 1944 р. виплатив пенсій на суму 11 655 руб., сім'ям оstarбайтерів було видано допомог на 32 200 руб., родинам військовослужбовців – 2600 руб. По лінії Білоруської народної самопомоги надано грошову допомогу 32 громадянам на суму 11 150 руб., а також дитбудинку виділено 144 кг картоплі та 21,4 кг печеного хліба. Повідомлялося про переведення з Орші до с. Ставри будинку

⁸¹ Там жа. – Ф.2073. – Воп.1. – Спр.181. – Л.21.

⁸² Там жа. – Спр.11. – Л.51–59, 66.

⁸³ Там жа. – Воп.4. – Спр.11. – Л.2–66, 69–72, 74–79 адв., 90–94 адв.

⁸⁴ Там жа. – Спр.12. – Л.2–113.

⁸⁵ Там жа. – Спр.181. – Л.7.

⁸⁶ ДАМагВ. – Ф.858. – Воп.3. – Спр.1. – Л.38–39 адв.

інвалідів (30 утриманців і 2 особи персоналу)⁸⁷. Обсяги грошових виплат і допомоги продуктами виглядають більш ніж скромно, а переведення закладу соціальної опіки до села могло обумовлюватися відсутністю в місті продуктів харчування. В останні місяці окупації місцева адміністрація взагалі мала мізерні фінансові та людські ресурси для надання допомоги малозабезпеченим громадянам.

Отже, у структурі місцевих адміністрацій окупаційного режиму діяли відповідні підрозділи, покликані надавати допомогу нужденним. З іншого боку, мізерні обсяги її не можна було зіставити з величезною кількістю громадян, котрі живогіли на межі виживання в жорстоких умовах воєнного повсякдення. Більша частина наявних коштів поглиналася у вигляді допомог самим співробітникам місцевих органів влади та їхнім сім'ям, а також особам, що страждали від дій партизанів (лояльність до нацистського режиму незначної частини білоруського суспільства доводилося оплачувати). Решті громадян допомога надавалася в міру необхідності, із метою запобігання та мінімізації антинімецьких настроїв й ефективної експлуатації наявних трудових ресурсів.

⁸⁷ ДАВВ. – Ф.2074. – Воп.2. – Спр.203. – Л.7.

The author in the article analyzes the occupation power arrangements in the social sphere on the Belarus territory during the war, its realization and consequences. Describing the financial situation of the socially vulnerable segments, the assistance activities by the local governments. Lightening up the activities of the social security departments of urban management during 1941–1944s.

Keywords: Belarus, war, occupation, social, social welfare.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:947.7 «653» (093.3)

В.Ю.АРИСТОВ*

ЛІТОПИСНИЙ ЗВІД: ІСТОРІЯ ТЕРМІНА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ

Термін і поняття літописного зводу серед послідовників О.О.Шахматова ключові для окреслення характеру давньоруських літописних текстів. Простежується еволюція терміна протягом ХІХ ст. і формування сучасного (шахматовського) поняття літописного зводу на тлі зміни базових уявлень про сутність руських літописів.

Ключові слова: літописний звіт, літописання, «Повість временних літ», історія понять, історіографія.

Найбільш імовірною відповіддю на питання: «Що таке “Повість временних літ” (Київський літопис і т.д.)?» буде: «Це – літописний звіт». Поширене в літописознавстві уявлення звучить так: «Кожен літопис – це звіт»¹. Але на питання: «Що таке літописний звіт?» відповідь не така очевидна. Історія літописання – це історія «літописних зводів». З іншого боку, «звіт» – щось ширше за «літопис». За Д.С.Лихачовим, звіт – це поєднання відомих матеріалів із новими, що супроводжується їх творчою обробкою². Розмитість визначення пояснюється тим, що цей термін видається сам по собі зрозумілим. Він дуже глибоко ввійшов до мови дослідників. Проте, так було не завжди.

Термін і поняття «літописний звіт» – важливі елементи історіографічної традиції, засновником якої був О.О.Шахматов. У рамках традиції вони вважаються ключовими для розуміння природи літописних текстів. Однак кожна наукова традиція, зокрема шахматовська, не виникає нізвідки. Вона має свою історію, простежуючи яку, можна краще зрозуміти її природу. При цьому важливим методом є встановлення історії ключових для даної традиції термінів та понять. Шахматовське розуміння літописного зводу не зазнало серйозних

---

* Аристов Вадим Юрійович – аспірант Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: aristov3000@yandex.ru

¹ Повесть временных лет. – Ч.2. – Москва; Ленинград, 1950. – С.41; Лихачёв Д.С. Повесть временных лет: Статья и примечания // Художественная проза Киевской Руси XI–XIII вв. – Москва, 1957. – С.279–281; *Его же*. Текстология: На материале русской литературы X–XVII вв. – Ленинград, 1983. – С.357–359; Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. – Москва, 2000. – С.16.

² Лихачёв Д.С. Текстология: На материале русской литературы X–XVII вв. – С.370.

деформацій і через століття після виходу праць відомого вченого. Між тим, протягом ста років до О.О.Шахматова термін кардинально змінював свій зміст.

***

Термін «літописний звід» почав уживатися на рубежі XVIII–XIX ст. Так називали один із типів критичного видання, де суміщалися читання різних літописних списків, а один зі списків («кращий») брався за основу. Саме з кінця XVIII ст. постала потреба вироблення якісних критичних видань літописів. Передовсім це стосувалося «Повісті временних літ» (або «літопису Нестора»). А.Л.Шлецер уважав першочерговим завданням критики видати «зведений Несторів літопис»³. Так він називав видання, де суміщалися кращі читання⁴ різних списків літопису. Такий мозаїчний текст був би подібний до Нового Заповіту у виданні Й.Я.Грісбаха. А.Л.Шлецер підкреслював, що «звід» підготував би матеріал для важливішої роботи – реконструкції автентичного тексту Нестора⁵. Дещо пізніше М.М.Карамзін також виступав за «вчений звід літописів». Під цим розумілося видання найдавнішого (тобто, на його думку, найчистішого) списку Нестора з підведенням варіантів інших давніх списків⁶. «Літописним зводом», крім того, могли називати історичну працю, де використано інформацію різних літописів під час створення єдиної картини подій минулого. При цьому першим літописним зводом саме у цьому сенсі була праця В.М.Татищева, котрий писав свою історію не за одним, а зводячи повідомлення з різних списків⁷. До другої половини XIX ст. термін «літописний звід» уживався в едиційній критиці⁸. Але з середини століття він набув іншого основного значення. Це було пов'язане зі зміною панівної теорії в літописознавстві.

У спробах А.Л.Шлецера «очистити» «справжнього Нестора» від доповнень і викривлень переписувачів-неуків відкрилася проблема можливості доступу вченого-критика до початкового літописання. Спрощена схема історії давньоруського літописання «за Шлецером» виглядала так: існував авторський текст талановитого Нестора, джерело, яке засмічували «грубі» переписувачі; у результаті замість одного «правильного» Нестора маємо багато «хибних». Ця схема мала одне слабке місце, до якого підійшов уже сам А.Л.Шлецер: стверджуючи довільність поведіння переписувачів із Нестором, ми позбавляємо себе шансів надійно вичитувати в пізніх списках дорогі серцю Несторові слова.

П.М.Строев був тим, хто знайшов вихід із цього скрутного становища. Треба було перемістити увагу на визначення характеру текстів, що безпосередньо дійшли до нас. Визнання пізніх літописів блідю подобою Несторового

³ Шлецер А.Л. Нестор: Русские летописи на древле-славенском языке. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1809. – С.409–410.

⁴ Сам термін «читання» в російській мові з'явився під час перекладу німецького тексту вченого (див.: Шлецер А.Л. Нестор... – С.Х).

⁵ Шлецер А.Л. Нестор... – С.413–414.

⁶ Карамзин М.Н. История государства Российского. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1818. – С.XXXIII.

⁷ Пор.: Арцыбышев Н.С. Повествование о России. – Т.1. – Москва, 1838. – С.1.

⁸ Супрасльская рукопись, содержащая новгородскую и киевскую сокращённые летописи. – Москва, 1836. – С.XVII–XVIII; Лейбович Л.И. Сводная летопись, составленная по всем изданным спискам летописи. – Вып.1: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1876.

временника не приносило дослідникові жодної користі. Варто було змінити акценти: не засуджувати пізні переробки Нестора, які, мовляв, *не зберегли* його у чистоті, а визнати, що тільки завдяки пізнім пам'яткам Нестор у принципі *зберігся* до нашого часу. Значення ідеї П.М.Строева полягало у визначенні, чим є відомі науці «літописи». Це – не «погані копії», а «літописні збірники».

Учений передбачав дихотомію: авторський твір Нестора (або іншого літописця) і компіляція, власне не-твір, але збірник творів. Це дозволяло стверджувати, що пізні рукописи могли зберегти текст значно давніших літописів. Зауважимо, П.М.Строев писав, що до збірників повідомлення вносили вибірково, те, що хотіли, часто пропускали, скорочували, розміщували безладно та переставляли⁹. Але вже (на відміну від А.Л.Шлецера) не йшлося про спотворення слів. Повідомлення як цеглини могли складати в різному порядку і в різній кількості, але самі вони залишалися. Саме такий погляд було швидко прийнято у середовищі істориків¹⁰. Його прийняла й комісія з підготовки видання «Повного зібрання російських літописів»: у передмові до першого тому серії на понятійному рівні розрізняє давні «временники»/«літописи» та пізніші «збірники»¹¹.

Інтелектуальний фон появи в російському літописознавстві ідеї літопису як збірника продемонструвала В.Г.Вовина-Лебедева¹². Як доводить дослідниця, П.М.Строев (як і його колеги С.С.Уваров, Р.Ф.Тимковський, М.Т.Каченовський) перебували під впливом новітніх західних, власне німецьких (а ще точніше – геттінгенських), віянь у джерелознавстві. Вона наводить як приклад зміну у ставленні до поем Гомера наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: «Гляду» й «Одіссею» було визнано складними творами, що поєднали у собі різні за походженням перекази, котрі певний час існували окремо. Таким чином, поеми виявлялися не авторськими шедеврами великого грека, а свого роду збірниками окремих «пратекстів»¹³.

Попри загальну відповідність духові часу, на європейському інтелектуальному тлі ідеї російських учених мали виразну специфіку. Як справедливо вказує В.Г.Вовина-Лебедева, прямих посилань на «геттінгенців» ані П.М.Строев, ані його колеги не робили (як робили на «свого» А.Л.Шлецера). Вплив настроїв європейської філології можна побачити тільки у загальних рисах. Натомість конкретні ідеї, як можна простежити, з'являлися радше виходячи з потреб дослідження місцевих джерел і були підпорядковані логіці російської інтелектуальної (зокрема джерелознавчої) традиції. Власне, сам П.М.Строев наголошував

⁹ Строев П.М. Предисловие // Софийский временник или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч.1. – Москва, 1820. – С.Х–ХІ.

¹⁰ Перевошиков В.О. О русских летописях и летописателях по 1240 г. – Санкт-Петербург, 1836. – С.24–25.

¹¹ Берединов Я.И. Предисловие к Полному собранию русских летописей // Полное собрание русских летописей. – Т.1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – Санкт-Петербург, 1846. – С.IV–V.

¹² Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. – Санкт-Петербург, 2011. – С.134–150; *Её же*. Издания и исследования русских летописей в первой половине XIX в. на фоне европейского опыта // Вестник СПбГУ. – Сер.2. – Вып.4. – Санкт-Петербург, 2011. – С.3–12.

¹³ Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. – С.136–140.

на «збірному» характері не літопису Нестора (що варто було б очікувати, якби він копіював «антигомерівський» підхід), а реально збережених літописних пам'яток. Нестор для нього був ще цілісним, хоч уже й менш досяжним.

Виникнення образу літописця-збирача може добре пояснюватися археографічною практикою П.М.Строева. Як стало відомо після смерті вченого (і на сьогодні остаточно підтверджено), він вирізав із рукописів окремі аркуші або зошити та збирав із них свою колекцію¹⁴. Археограф був переконаний, що таким чином рятує цінні рукописи від псування й загибелі. Але в результаті частини однієї книги могли опинитися в різних збірниках, тексти пам'яток втрачали «конвой», що вкрай ускладнювало роботу подальшим дослідникам. Але, крім того, складання єдиного збірника з уривків першоджерел могло підказати (і, вочевидь, підказало) П.М.Строеву ідею, як формувався склад відомих літописів.

Запровадження ідеї збірника було суттєвим поворотом у поглядах на руське літописання. Але в ній крилася двозначність, що призвело до проростання цілковито різних пагонів з одного кореня. У своєму програмному тексті П.М.Строев заклав серйозну суперечність:

«Будучи складеними з повістувань достовірних, ці літописи несуть на собі явний відбиток істини; проте, викривлені впливом часу та невіглаством збирачів і переписувачів, вони уявляються нам у вигляді побутописань хибних, плутаних та неузгоджених між собою»¹⁵.

Одна частина його колеґ зробила акцент на першій половині цієї тези, інша – на другій.

Цією «іншою частиною» була «школа скептиків», що відіграла особливу роль в еволюції поняття літописного збірника. Її очільник М.Т.Каченовський уважав неможливим появу у часи Нестора чогось подібного до збережених збірників¹⁶. С.М.Строев (Скромненко) взагалі заперечував існування «ПВЛ» чи єдиного літопису Нестора¹⁷. На його думку, окремі записи й повісті були зібрані разом лише у XIII–XIV ст. Але значення цих записів і повістей не йшло в порівняння з тим, що внесли «від себе» укладачі збірників: «Наші літописи представляють нам події, описані двічі, один раз коротко, інший раз докладно, не лише наприкінці XI ст., але також у XIV й XV ст.»¹⁸. С.М.Строев уважав, що давні «збирачі» поряд з якимись автентичними записками вносили «байки», на власний розсуд розширювали або скорочували оповідь, вигадували нові сюжети¹⁹. Саме тому скептики вважали давню руську історію казковою й недостовірною.

¹⁴ Уо Д.К. К изучению истории рукописного собрания П.М.Строева // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.32. – Ленинград, 1977. – С.187–191.

¹⁵ Строев П.М. Предисловие. – С.ХІ.

¹⁶ Каченовский М.Т. О баснословном времени в российской истории // Учёные записки Императорского Московского университета. – Т.1. – Москва, 1832. – С.284–285.

¹⁷ Скромненко С. О недостоверности древней русской истории и ложности мнения касательно древности русских летописей. – Санкт-Петербург, 1834. – С.41–44.

¹⁸ Там же. – С.53–54.

¹⁹ Див.: Скромненко С. Кто писал ныне нам известные летописи? // Сын Отечества и Северный архив. – Т.ХLVII. – Санкт-Петербург, 1835. – С.170. Примітно, що так само поводитись і «переписувачі» у А.Л.Шлецера.

Із цього випливало, що «збірники» є власне першими великими історичними текстами на Русі. Таке розуміння істотно викривляло ідею П.М.Строева, який уявляв збірники як форму збереження давніх літописів. Тепер же збірники їх просто замінили. Якраз це бачення і стало далеким попередником шахматовської тези, що перші руські історичні тексти вже були зводами.

Саме на М.Т.Каченовському та його послідовниках можна впевнено простежити вплив «детронізації Гомера» Ф.А.Вольфом. І німецький філолог-класик, і російські скептики виходили з апріорної тези про неможливість написання у часи Гомера та Нестора таких великих творів, як «Іліада» й «ПВЛ». І Ф.А.Вольф, і скептики шукали анахронізми (історичні та мовні), що начебто свідчили про пізні походження вказаних творів. В обох випадках ішлося про свідоме розвінчання легендарного автора²⁰. При цьому слід визнати, що ідея збірника розвивалася досить автономно від скептичного напрямку – вона активно функціонувала й після занепаду школи.

Думка, що склад збірників був аж ніяк не випадковим, перетворювала «збірник» на універсальне поняття. З одного боку, це дозволяло віднаходити в наявному літописному тексті збережені окремі записи чи оповідання, з іншого – розглядати цей текст цілісно, як результат свідомої літературної роботи. Це був перший прецедент, коли будь-який літописний текст можна було кваліфікувати як збірник.

Слід підкреслити, що вже у згаданій вище передмові до першого тому «Повного зібрання російських літописів» відобразилася суперечливість поняття та початок затирання чіткої межі між «літописом» та «збірником». Я.І.Бередников, автор передмови, стверджував, що давні літописи були складені з таких матеріалів: окремі повісті й перекази, записки монастирські та церковні, «щоденники» князів або приватних осіб. Пізніше вже самі літописи ввійшли як матеріал до літописних збірників. Але згадаймо: для П.М.Строева та представників скептичної школи «збірники» склалися саме з того, із чого, за Я.І.Бередниковим, склалися «літописи». Тобто якісної різниці між цими «літописами» і «збірниками» наче й не було.

Загалом, особливо щодо літописів XV–XVI ст., термін «збірник» міцно ввійшов у свідомість дослідників²¹. Звісно, такі знакові вчені, як П.Г.Бутков і М.П.Погодін, відкрито не застосовували його, адже він асоціювався для них із «ворожою» школою скептиків²². Останній узагалі дивився на літописання радше як на послідовність літописців, що вели літопис протягом життя, ніж

²⁰ Mahler A. Did philologists write the Iliad? Friedrich August Wolf's criteria of style and the demonstrative power of citation. – P.188–190 [Електронний ресурс]: <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/22923>; Каченовский М.Т. О баснословном времени в российской истории. – С.284–289.

²¹ Напр.: Беляев И.Д. О Несторовой летописи // Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – №5, 1846. – Москва, 1847. – С.2; Его же. Русские летописи по Лаврентьевскому списку с 1111 по 1169 г. // Временник Общества истории и древностей российских (далі – ВОИДР). – №2. – Москва, 1849.

²² Бутков П.Г. Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. – Санкт-Петербург, 1840; Погодин М.П. Новгородские летописи // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – Т.6. – Санкт-Петербург, 1858. – С.211–212.

як на періодичні зведення готових оповідань або «коротких записок»²³. Там, де інший дослідник обов'язково вжив би термін «збірник», М.П.Погодін послідовно підбирав інші слова: «редакція», «твір», просто «літопис».

Водночас М.П.Погодін одним із перших розвинув ідею про складний характер «Несторового літопису». Він уявляв його твором, що базувався на місцевих писемних джерелах (містив оповідання, короткі літописні записки, а не тільки авторський текст), хоч слова «збірник» майстерно уникав. Але це було саме те розуміння, що для його колеґ цілком підпадало під термін «збірник» (пізніше – «звід»). За словами М.П.Погодіна:

«Літопис Несторів анітрохи не втрачає своєї гідності від припущення про записки, залишаючись дорогоцінною пам'яткою XI ст. Навпаки, він отримує для нас нову цінність, *містячи у собі ще найдавніші пам'ятки нашої грамотності*» (тут і далі курсив мій – В.А.)²⁴.

Примітно, що ця думка (про «ПВЛ» як текст, в якому вціліли залишки найдавніших історичних творів), скоріш за все, була запозичена К.М.Бестужевим-Рюміним, апологетом ідеї «збірників» (хоч і без згадки М.П.Погодіна). Вона, у бестужевському виконанні, широко цитується в науковій літературі («Повість временних літ» є архівом, в якому *зберігаються сліди творів первісної нашої літератури, котрі для нас загинули*)²⁵.

Наступним, і цілком логічним, кроком стало оголошення «ПВЛ» збірником. Це чи не вперше зробив І.Д.Беляєв. Класифікуючи відомі літописні пам'ятки, він уважав Несторів літопис першим «літературним літописом» або «збірником», порівнюючи зі збірниками пізнішими:

«Усі ці збірники склалися за одним взірцем і розташовувалися, поповнювалися та змінювалися укладачами згідно з їхніми міркуваннями та за джерелами, що були під руками [...] судячи за найстарішим літописом, що дійшов до нас і приписується Несторові, можна припустити, що він перший проклав шлях для літописних збірників»²⁶.

Схожого висновку тоді ж дійшов П.С.Казанський, котрий розвінчував Нестора як літописця. Заперечуючи традиційний його образ, дослідник піддавав сумніву і характер першого літопису, що для багатьох залишався авторським твором:

«Очевидно, що як древній літописець, котрий називають Несторовим, так і літописи продовжувачів його суть ні що інше, як витяг із готових матеріалів згідно з метою та поглядами укладачів»²⁷.

²³ Погодин М.П. Новгородские летописи. – С.226–227.

²⁴ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т.1. – Москва, 1846. – С.96.

²⁵ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.59.

²⁶ Беляев И.Д. О разных видах русских летописей // ВОИДР. – №5. – Москва, 1850. – С.21–23.

²⁷ Казанский П.С. Критический разбор свидетельств Патерика Печерского о Летописи Нестора // Там же. – №7. – Москва, 1850. – С.16.

Подібну ідею невдовзі, хоч і менш виразно, висловлював у ранніх статтях І.І.Срезневський (при тому визнаючи за Нестором звання літописця)²⁸. У пізніших працях, щоправда, учений уважав укладачем «ПВЛ» Сильвестра²⁹. У тому ж напрямі мислив М.І.Сухомлинов, висуваючи тезу, що не тільки пізні літописи, а й сама «Повість» уже була «збірником»³⁰. Авторський текст виступав свого роду цементом, що спаював розрізнені записки, документи, окремо записані оповіді, витяги з агіографічних і хронографічних творів.

У працях І.І.Срезневського та М.І.Сухомлинова починається вживання терміна «звід» замість «збірник». Раніше вони жили окремим життям. Для П.М.Строева звід – це (як і для А.Л.Шлецера) тип видання літописів, в якому «зведено» кращі читання різних списків. Чи не вперше суміщення термінів можна зауважити в передмові до першого тому «Повного зібрання російських літописів», де читаємо: «Літописні збірники суть зводи означених временників»³¹.

Можна помітити, що поступова заміна терміна «збірник» на «звід» збігалася з подальшою еволюцією поняття: звід – уже не просто скомпонований із різних творів (чи їх уривків) складний текст, а зведення тих творів із певним задумом. Припускаємо, це могло бути пов'язане з впливом поняття зводу як типу видання. Літописний звід дедалі більше уявлявся не стільки архівом, до якого довільно потрапляли артефакти, скільки більш цілісним, хоча і внутрішньо неоднорідним текстом. Поняття зводу виявлялося більш конкурентоспроможним, ніж поняття збірника (хоч було спочатку просто модифікацією останнього). Воно дозволяло вмістити всі розбіжності між реальними й гіпотетичними літописами. На «звід» можна було дивитись і як на цілісну працю, ідеологічний проект, і як на «чисту компіляцію».

Завершеного вигляду новий погляд на «ПВЛ» набув у працях М.І.Костомарова й К.М.Бестужева-Рюміна, які вважали «Повість» першим російським «збірником», що служив за приклад усім подальшим «зводам»/«збірникам»³². Для К.М.Бестужева-Рюміна звід – ще не єдиний літературний твір, але вже наслідок певних творчих зусиль його укладача³³. М.І.Костомаров розумів цей «звід Сильвестра» як більш цілісний твір, частини котрого (окремі літописи й повісті) все ж зберігали певну окремішність³⁴.

²⁸ *Срезневский И.И.* Памятники X-го века до Владимира Святого // ИОРЯС. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1854. – С.59–60. Учений уважав, що Нестор у своєму літописі «зібрав» значну частину літописних записок (але не всі), котрі існували з IX ст. При цьому він майже нічого не змінював, а отже, його літопис набував рис зібрання витягів із різних літописів, що велися в різних кінцях Русі.

²⁹ *Срезневский И.И.* Статьи о древних русских летописях (1853–1866). – Санкт-Петербург, 1903. – С.112–115.

³⁰ *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи как памятнике литературном. – Санкт-Петербург, 1856. – С.51.

³¹ *Бередников Я.И.* Предисловие к Полному собранию русских летописей. – С.VIII.

³² *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. – Ч.1: Источники русской истории. – Санкт-Петербург, 1861. – С.21, 30–31, 34; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.1–5.

³³ *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.58–59.

³⁴ *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. – С.30–31.

Водночас інші автори, як-от І.В.Лашнюков, знаходили у «ПВЛ» ознаки і збірника/зводу, і цілісного авторського твору³⁵. Раніше до цього приходив І.Д.Беляєв, указуючи, що попри однаковий характер у кожному збірнику (особливо «ПВЛ») простежується індивідуальність укладача³⁶. Тобто «Повість» виявлялася «авторським» чи «цілісним» зводом (зі строевської позиції – абсурд). Далі працювала логіка, підготовлена попереднім досвідом: якщо «ПВЛ» була взірцем для подальшого літописання, то всі наступні літописні твори мали б бути саме такими «авторськими/цілісними зводами» і до них усіх варто було б застосовувати єдиний термін.

Реалізацію такої логіки можемо яскраво проілюструвати на прикладі праці М.М.Яніша³⁷. На початку свого тексту дослідник намагався дотримуватися визначеності в термінології: «літописи» (до XIII ст.), «збірники» (XIII–XIV ст.), «списки» (зрідка «ізводи», XV–XVI ст.)³⁸. Він відзначав, що завдяки збірникам XIII–XIV ст. давні літописи та інші твори збереглися до наших днів майже в незміненому вигляді. Першозвірцем таких збірників називав «ПВЛ»³⁹, і взагалі вважав уже первинні літописи-«временники» творами компілятивними, що вмщували записи різних авторів, документи тощо. Це зближувало їх зі збірниками.

З іншого боку, учений сумнівався у чистоті компілювання в пізніх збірниках, особливо московських XV–XVI ст. Це відрізняло їх від ранніх збірників і змушувало позначати іншим терміном – «зводи». Отже, зводи відрізнялися як від збірників, так і від початкових временників. Зводи, як і збірники, суміщали різний матеріал, але переважно мали чіткий задум та ідеологічну мету. Вони не стільки відтворювали цілісні літописи, скільки компілювали, викривляли, комбінували окремі повідомлення з різних літописів задля створення цілісної картини.

Зрештою вчений дійшов до того, що уподібнив манеру складання зводів і «ПВЛ»: «Найбільш відчутним уявляється спорідненість цих новітніх літописів (Софійського, Воскресенського, Никонівського чи Патріаршого та інших, менш відомих) зі втраченою в оригіналі київської “Повістю временних літ”». Пояснював учений це тим, що і «ПВЛ», і пізні зводи укладалися в подібній політичній атмосфері – могутності центру (Києва та Москви відповідно); вони виконували певне політичне й культурне замовлення: об’єднання історій, тобто літописань, різних земель в одне ціле, конструювання спільної історії, згуртованої навколо історії центру⁴⁰.

Отже, «ПВЛ» була взірцем і для збірників XIII–XV ст., і для зводів XV–XVI ст. Тобто, дослідник долав своє ж початкове понятійне і термінологічне розрізнення. У подальшому тексті Лаврентіївський та Іпатіївський збірники він починав називати «зводами» і теж підозрювати в ідеологічних маніпуляціях

³⁵ Лашнюков И.В. Очерки русской историографии и истории (начало) // Университетские известия. – №5, май. – К., 1869. – С.1–22.

³⁶ Беляев И.Д. О разных видах русских летописей. – С.25–26.

³⁷ Яніш Н.Н. Новгородская летопись и её московские переделки. – Москва, 1874.

³⁸ Там же. – С.3–4.

³⁹ Там же. – С.7–9.

⁴⁰ Там же. – С.16–17.

повідомленнями⁴¹. Праця М.М.Яніша показує шлях, котрий призводив до видворення єдиного (замість двох чи трьох) поняття і терміна, що охоплювало літописи ледь не за всю історію їх існування.

Щодо літописознавчої термінології, то на неї значний вплив справила праця К.М.Бестужева-Рюміна. Із часу її виходу у світ дослідники дедалі більше ототожнювали терміни «збірник» і «звід», віддаючи перевагу останньому⁴². Наприклад, І.О.Тихомиров називав Лаврентіївський літопис і «збірником», і «зводом»; ці терміни в нього вжито як синоніми, виражають одне поняття⁴³. О.І.Маркевич визнавав несуттєву різницю між «зводом» і «збірником»: другі більші за обсягом і повідомлення у них сплавлені гірше, ніж у перших⁴⁴. Але на практиці бачимо синонімію термінів. О.І.Маркевич писав, що «ПВЛ» була «збірником», укладеним Сильвестром. Але тут же називав її «зводом»: «На користь того, що Давній літопис є зводом, говорить, по-перше, порівняне розмаїття його джерел, котрі аж ніяк не перероблено в один твір, а залишено здебільшого у сирому вигляді»⁴⁵. Однак, «звід» усе-таки частіше вживали на позначення зведень давніх, а «збірником» за інерцією позначали радше ті, що дійшли безпосередньо або в кількох копіях⁴⁶.

Із часів П.М.Строева зворотним боком формування поняття «збірник» було уточнення поняття власне «літопису». Запровадження нового терміна й поняття мало на меті серед іншого протиставити «збірник» поточному, постійно веденому і, як уважалося, справжньому літопису. Визнавалося, що такі літописи були й, очевидно, становили основу руського літописання. При тому вони в оригіналі не збереглися. Пишучи про «первісні записки», «таблиці» або «монастирський літопис» дослідники мали на увазі саме їх⁴⁷. Як зауважував О.І.Маркевич,

«звід цей (“ПВЛ” – В.А.), очевидно, зроблено було таким чином: узято відому основу – хронологічну таблицю із записами – та на неї нанизано цілий ряд різночасових матеріалів, що були в укладача зводу під руками [...] з цього, за можливістю, було зроблено щось цілісне»⁴⁸.

⁴¹ Там же. – С.9–16, 18. У пізніх зводах начебто могли зберегтися ранні оригінальні повідомлення. Якщо так, значить їх навмисно пропускали укладачі збірників XIII–XIV ст.

⁴² Напр.: *Разсудов А.* Несколько слов по вопросу о первых русских летописях // Московские университетские известия. – Москва, 1868. – №9. – С.763–764, 771. Важливо й те, що термін «звід» почали використовувати представники суміжних спеціальностей, а не тільки літописознавці (див.: *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. – Варшава, 1873. – С.3–4; *Майков Л.Н.* [Рец.] Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. Исследование Н.П.Барсова, библиотекаря Императорского Варшавского университета. Варшава, 1873 // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1874, август. – Ч.174. – Санкт-Петербург, 1874. – С.237–238).

⁴³ *Тихомиров И.А.* О Лаврентьевской летописи // ЖМНП. – 1884, октябрь. – Санкт-Петербург, 1884. – С.239–270.

⁴⁴ *Маркевич А.И.* О летописях. – Одесса, 1883. – С.100.

⁴⁵ Там же. – С.113.

⁴⁶ Пор.: *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.61–62.

⁴⁷ Напр.: *Срезневский И.И.* Памятники X-го века до Владимира Святого. – С.57–62; *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи как памятнике литературном. – С.32; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.П, 6–20, 44, 49, 58–59; *Порфирьев И.* История русской словесности. – Ч.1: Древний период. – Казань, 1879. – С.359.

⁴⁸ *Маркевич А.И.* О летописях. – С.115–116.

Досить рано літописознавство зіткнулося з двозначністю терміна «літопис»: це і тривале, поточне, літописання, і відносно цілісний або просто окремих твір, написаний в один прийом. Цю двозначність ілюстрував текст О.І.Маркевича, який розрізняв ведення «літопису» як окремих заміток (тобто анналів) та «складання з цих заміток *правильного літопису як твору*»⁴⁹.

Термін «літописний збірник» чи «звід» повинен був «узяти на себе» означення саме літописного «твору», забезпечуючи чистоту значення терміна «(власне) літопис». Але на часи О.О.Шахматова внаслідок цього склалася ситуація, коли власне літопис міг узагалі не передбачатися. Зводи чи збірники склалися з серій коротких заміток або окремих повістей, які намагалися вилучити зі зводів. Стале порічне літописання (власне аннали!) дедалі більше перетворювалося на невловиму сутність.

Водночас уявляти давні літописи як зводи було набагато легше. Ще К.М.Бестужев-Рюмін писав: «Кожна редакція (літопису – В.А.) вже представляє собою особливий звід або часто звід зі зводів»⁵⁰. Незадовго до О.О.Шахматова подібно мислив І.П.Сенінов, пишучи про незбережені давні зводи: південноруський кінця XII ст., суздальський, новгородський кінця XII – початку XIII ст.⁵¹ Зводи поволі ставали головними дійовими особами в історії домонгольського літописання. У 1890 р. О.І.Маркевич уже констатував:

«Із різноманітних літописних відомостей почали складатися літописні зводи; зводи ці розглядалися як щось вище в літературному розумінні й відтак могли переписуватися на початку кожного місцевого літопису, тим більше, що до найраніших зводів було внесено події, котрі мали загальноруське значення: із них починалася й загальна, і місцева історія Русі. Особливо таке значення найдавнішого зводу (або так званої “Повісті временних літ”, літопису Нестора [...]), хоча й складеного в Києві, проте котрий є, сказати б, загальноруським літописом до XII ст., тобто до того часу, коли починається сильний розвиток місцевої історії удільних князівств. [...] Звісно, були й ще зводи, які закінчувалися пізніше та, своєю чергою, переносилися до ще більш пізніх. Багато літописних відомостей із древніх літописів до древніх зводів не потрапили, проте вони з’являються зненацька в пізніших зводах і т.п.»⁵².

Тут бачимо картину, досить близьку до шахматовської: історія літописання після «ПВЛ» постає як ланцюжок зводів.

Таким чином, до кінця XIX ст. «звід» остаточно віддаляється від строевського «збірника» і фактично стає тим, чому протиставлявся – авторським твором домонгольських часів. Замислимося, яке уявлення про зводи мав О.Є.Пресняков, коли писав, що

«складність вивчення московських літописних зводів полягає в тому, що студіювати їх доводиться за *багатьма списками*,

⁴⁹ Маркевич А.И. О летописях. – С.57.

⁵⁰ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – С.24.

⁵¹ Сенінов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – Санкт-Петербург, 1883. – С.71.

⁵² Маркевич А.И. О летописях. – С.60–61.

котрі представляють собою результат постійних переробок редакцій зводу, із доповненнями, в яких годі завважити якусь систему та мотиви, що їх викликали. [...] Зводи дійшли до нас у багатьох списках різних редакцій»⁵³.

Якщо для авторів першої половини – середини ХІХ ст. звід/збірник і був списком, що дійшов до нас, то тепер звід виявлявся «твором», котрий дійшов у різних списках і мав різні редакції. Отже, першим завданням дослідника було відновити текст зводу та його історію. А це вже майже шахматовське уявлення.

Але тільки О.О.Шахматов відкрито й послідовно відійшов від старої теорії «збірників» і сформулював та застосував на практиці нове уявлення. Він визнав «звід» цілісним авторським твором, просякнутим єдиною ідеологією⁵⁴. Цим перекривався прямий доступ до гіпотетичних окремих сказань і повістей, до яких О.О.Шахматов узагалі ставився скептично. Учений писав:

«Наші літописи не були офіційними актами, пам'ятними записами, механічним зшитком різнорідного матеріалу, – це були літературні твори, що давали широкий простір особистому почуттю автора, котрий уважав себе повним господарем нагромадженого ним матеріалу, попередніх літописних зводів, літописів, ведених іншими особами, сказань, відомих за іншими пам'ятками»⁵⁵.

Але дослідник уважав джерелами зводів безпосередньо не їх, а інші зводи. Полемізуючи з І.О.Тихомировим, О.О.Шахматов пропонував уявляти історію літописання як послідовність зводів, що на шарувувались один на одного:

«Усі літописні зводи, що дійшли до нас, передбачають існування інших, більш давніх зводів, котрі лежали в їх основі. Відтак вивчення їх повинно призводити до визначення (гаданого) цих основних зводів; подальше дослідження має відкривати, чи не походять такі основні зводи зі зводів ще більш давніх і первісних. Первісний літописний звід, входячи до складу іншого, пізнішого, міг ускладнюватися сказаннями, а також відомостями, запозиченими з інших зводів, інших пам'яток, або записаних на основі усного передання; сам він укладався частково на основі якихось літературних творів, частково на основі усного передання, народних сказань, оповідей сучасників»⁵⁶.

У розборі праці І.О.Тихомирова О.О.Шахматов виступив категорично проти («рішуче не погоджуюсь») поділу літописного матеріалу на порічні записи й окремі повісті (сказання)⁵⁷. Цю позицію яскраво виражали такі слова:

⁵³ Пресняков А.Е. [Рец.] Летопись занятый Археографической комиссии. Выпуск десятый. СПб., 1895 // ЖМНП. – Ч.307. – №9. – Санкт-Петербург, 1896. – С.153–154, 159.

⁵⁴ Див.: Платонов С.Ф. А.А.Шахматов как историк // ИОРЯС. – Т.25. – Петроград, 1922. – С.139.

⁵⁵ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной» // Отчёт о сороковом присуждении наград графа Уварова. – Санкт-Петербург, 1899. – С.108.

⁵⁶ Там же. – С.108.

⁵⁷ Там же. – С.108–111.

«Сказання, щоправда, могли дійти до укладача зводу й в окремому вигляді, проте в більшості випадків він знайомився з ними або з інших, більш давніх, літописних зводів, або з яких-небудь літературних пам'яток, або, нарешті, з усного передання. [...] не можна відокремлювати сказання від порічних записів і немає чого допускати знайомство зводника зі сказанням в окремому його вигляді, між тим, як він міг його знати в тісному поєднанні з іншим літописним матеріалом. У будь-якому випадку поділ літописного матеріалу на сказання та порічні записи довольний»⁵⁸.

У О.О.Шахматова був свій резон: визнання кожного завершеного сюжету окремим сказанням чи порічним записом призводило до суб'єктивності висновків і неможливості реконструкції історії літопису (до моменту складання збірника/зводу, що до нас дійшов). На думку вченого, дослідження літописного матеріалу через виділення сказань та порічних записів залишало в тіні справжні джерела зводів:

«Я говорю про ті більш давні літописні зводи, де вже містився весь той матеріал, котрий намагається розчленувати п. Тихомиров, тобто як порічні записи, так і сказання. [...] Аналіз має призвести до відновлення декількох літописних зводів, передуючих тим, котрі дійшли до нас»⁵⁹.

Якщо в ранніх публікаціях О.О.Шахматов полемізував із більш локальних питань, тепер вістря критики спрямовувалося на всю систему уявлень і методів:

«п. Тихомиров не приходить до визначення джерел того або іншого зводу у вигляді інших, більш давніх зводів; джерелами виявляються не готові вже пам'ятки, що об'єднали розрізнені історичні дані, а сирий, необроблений матеріал у вигляді порічних записів, сказань, історичних повістей і т.п. [...] Замість того, щоби на основі вивчення пізніших зводів приходити до відновлення пам'яток із ними однорідних – більш давніх літописних зводів, п. Тихомиров вилучає з них указівки на існування пам'яток неоднорідних із ними: якихось місцевих літописів, що не дійшли до нас, порічних записів, переліків місцевих подій, окремих історичних сказань і т.п.»⁶⁰.

О.О.Шахматов по-іншому розумів задачі дослідника, закидаючи І.О.Тихомірову, що той

«не задається метою пояснити походження Лаврентіївського збірника, не намагається вказати, які рукописні джерела послугували для складання цього зводу, в яких саме пам'ятках зводник знаходив, з одного боку, ростовські, з іншого – владимирські та інші порічні записи, не намагається, зрештою, з'ясувати, чи передував зводу XIV ст., що вивчається, інший, більш давній

⁵⁸ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.109.

⁵⁹ Там же. – С.110.

⁶⁰ Там же.

звід, котрий обіймав, приміром, події тільки до початку або до середини XIII ст., подібно до того, як в основі його лежить звід, укладений на початку XII ст. – “Повість временних літ”»⁶¹.

Майже дослівно повторювана на кожній сторінці думка звучить як заклинання:

«Я думаю, що в розпорядженні пізніших зводників були не порічні записи, укладені в різних містах та областях, а літописні зводи, котрі в більшості випадків відбивали своє місцеве [...] походження. Тому вивчення пізніших зводів призводить до визначення та відновлення зводів давніших, аналіз давніших зводів і навіть “Повісті временних літ” указує як на джерела їх на ще більш давні літописні зводи»⁶².

Упевненість у правильності своїх поглядів призводила до курйозів. Так, чи не єдиним «виправданням» І.О.Тихомирова О.О.Шахматов подавав те, що перший насправді нібито дотримується тієї ж концепції зводів (але глибоко це приховує?): «Не сумніваюсь, автор переконаний у тому, що зводам, котрі дійшли до нас, передували інші, більш давні, причому ці більш давні зводи й слід визнати джерелами пізніших»⁶³.

Із «розбору» ясно видно основну проблему дослідження літописання на рубежі XIX–XX ст.: як упорядкувати хаотичний літописний матеріал? Так само вдається чіткіше побачити відмінність старого й нового поняття зводу. Для О.О.Шахматова «звід» став тим, чим для його попередників були «сказання» та «порічні записи» – первинною і єдино ефективною одиницею впорядкування літописного матеріалу. Таке використання поняття й терміна видно з неопублікованої праці кінця 1890-х рр. «Про владимирські літописні зводи домонгольського періоду». О.О.Шахматов упорядковує текстовий матеріал у зводи, як інші критики – у «рецензії» чи «фамілії», що дійшли у списках»⁶⁴.

Якщо попередня концепція передбачала дихотомію літопису (анналів) і збірника, то у О.О.Шахматова межа між анналістичним (постійно веденим) текстом і одномоментно створеним історичним твором завжди затиралася. У виданнях 1903–1904 рр. знаходимо такі показові слова: «Як би там не було, ми маємо підставу вважати, що Софійський вл[адичний]. *звід почато* за Йоакима Корсунянина»⁶⁵. Це означає, що звід можна вести. Те саме розуміння вчений демонструє й у значно пізнішій (після 1916 р.) праці. Говорячи про джерело унікальних повідомлень Софійського першого літопису та Новгородського четвертого літопису за XI ст., він писав: «Цей [...] літопис визнаємо владичним *зводом, що вівся* в Новгороді, очевидно, з XI ст.»⁶⁶. Розмитість поняття зводу

⁶¹ Там же. – С.105.

⁶² Там же. – С.234.

⁶³ Там же. – С.233.

⁶⁴ Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф.134. – Оп.1. – Д.297. – Л.1 об. – 2 об.

⁶⁵ Там же. – Д.148. – Л.37.

⁶⁶ Шахматов А.А. Киевский Начальный свод 1095 г. // *Его же*. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – С.449.

ще в 1901–1903 рр. зауважив О.Є.Пресняков: «Терміни “літопис” і “літописний звід” уживаються Шахматовим як синоніми, хоча іноді “літопис” означає порічні записи. Відмінність між зводами, котрі склалися, і літописами, які велися, залишається не вповні чіткою»⁶⁷.

О.О.Шахматову була чужа ідея про постійне літописання типу анналів. Навіть поодинокі гіпотетичні літописи (а не зводи), як-от Новгородський літопис першої половини XI ст., він сприймав не як постійні аннали. Літопис нібито кілька разів продовжувався серіями ретроспективних записів. Від зводу його відрізняло тільки те, що під час внесення чергової серії попередні записи не редагувалися, до них тільки додавалися нові. Те саме стосується новгородського ж «літопису Вояти»⁶⁸.

Інший характерний приклад, коли вже сформована концепція зводів повертала дослідницьку думку в задане річище. Літописну діяльність Никона Печерського 1073 р. О.О.Шахматов уявляв продовженням Найдавнішого зводу 1039 р. Ішлося про те, що було створено не новий звід, а додано новий текст до старого. Проте, розкриваючи суть ідеї, ученому довелося визнати, що «Никон міг зробитися головним редактором літопису; так само йому ми вправі приписати деякі вставки, зроблені в переписаному ним або під його наглядом Давньому літописному зводі»⁶⁹. Отже, «продовження» насправді полягало в переписуванні попереднього зводу, вставках і редагуванні. Це по суті не відрізнялося від того, як виникає будь-який звід. І далі О.О.Шахматов пише про «переробку» старого зводу і «складання» нового⁷⁰. Не дивно, що його послідовники сприйняли гіпотезу вченого у сенсі самостійного зводу, а не «продовження» попереднього.

Цікаво, що популярна нині «фундаментальна поправка» до шахматовської схеми (про «анналістичне продовження» Початкового зводу за 1091–1110-ті рр.)⁷¹ має джерелом побіжну й нехарактерну заувагу того ж О.О.Шахматова. У примітці до статті про передмову до «Софійського временника» і літопис Нестора він так написав про походження повідомлень за 1094–1110 рр.: «Деякі з них могли бути записаними й раніше моменту укладання нового Печерського зводу (літопису Нестора – В.А.), могли бути записані й не Нестором, а іншою особою, котра з року в рік або періодично доповнювала звід (Початковий 1093 р. – В.А.)»⁷².

Одну з найчіткіших характеристик концепції зводів О.О.Шахматова дав нещодавно А.Тімберлейк:

⁶⁷ Чирков С.В. Работа А.Е.Преснякова по историографии русского летописания // Археологический ежегодник за 1968 г. – Москва, 1970. – С.431.

⁶⁸ Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. – 1897. – Кн.3. – Москва, 1897. – С.26–31

⁶⁹ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.424.

⁷⁰ Там же. – С.431–432.

⁷¹ Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X вв.: археологическая панорама. – Москва; Вологда, 2012. – С.46.

⁷² Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своде. – Санкт-Петербург, 1908. – С.41.

«Шахматов, напевно, вірив, що літописи формувалися передусім через механізм редакцій – у ході окремих різночасових редагувань, у процесі яких порівнювалися копії попередніх літописів, вставлялися нелітописні матеріали, включалися недавні записи, і тексту надавалося єдине ідеологічне звучання. Ці “редакторські епізоди” були більш значимими, ніж органічний процес нарощування літописного матеріалу. Метою досліджень Шахматова було визначити й локалізувати у часі ці окремі “епізоди” і їх результати – зводи»⁷³.

Звід, згідно з метафорою О.О.Шахматова, це «складне тіло, що розвилось з інших, більш древніх, але вже складних тіл»⁷⁴. Історія літописання виглядала як ланцюг «складних тіл», на кінцях котрого розташовувалися «прості тіла»: з одного боку «неподільні, елементарні джерела», з іншого – прості списки зводу.

Оскільки головним видом давньоруських історичних творів були зводи, то найдавніший звід уявлявся О.О.Шахматову їх «першоформою»⁷⁵. Хай він і не мав порічної сітки, це не заважало вченому називати його «літописним», адже весь жанр літописання виріс саме з нього. Найдавніший звід був першим у своєму роді, але при тому складався з атомарних першоджерел. Дослідник писав: «Аналіз джерел може призвести до виявлення зводів, передуючих “ПВЛ”; через них до складу “ПВЛ” міг увійти різноманітний і різнорідний матеріал, що сходив до тих або інших першоджерел»⁷⁶. Цими першоджерелами О.О.Шахматову уявлялися численні легенди, перекази, окремі писемні тексти (повісті й літописи у вузькому сенсі слова)⁷⁷. Але варто наголосити, що «першоджерела», «різнорідний матеріал» завжди виглядає у працях О.О.Шахматова чимось ефемерним, що не може бути «визначене» науковими методами.

***

Як саме і коли оформилася в уявленнях О.О.Шахматова концепція зводів? В окресленій вище історіографічній ситуації її виникнення було цілком логічним, але чи таким уже неминучим? У своїх ранніх статтях

⁷³ *Timberlake A.* Who wrote the Laurentian chronicle (1177–1203)? // *Zeitschrift für Slavische Philologie.* – В.59. – Heft 2. – Heidelberg, 2000. – S.239 («Шахматов seems to have believed that chronicles took shape above all through the mechanism of redactions: through discontinuous editorial events at specific times during which copies of the prior chronicles were compared, external material was interpolated, recent annalistic entries were incorporated, and a single ideological voice was imposed. These editorial events are more significant in the history of chronicling than the organic process of accretion of annalistic material. For Шахматов the goal of research was to identify and localize in time these punctual events and their results – svody»).

⁷⁴ *Шахматов А.А.* Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.236.

⁷⁵ *Шахматов А.А.* Несторова летопись // *Его же.* История русского летописания. – С.503 («Усе наше літописання примикає до тієї древньої спроби укласти літописний звід, що мала місце в Києві очевидно ще за Ярослава»).

⁷⁶ Там же. – С.520.

⁷⁷ Там же. – С.503, 518. Також див. ранню статтю: *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде. – С.39–40 («Я допускаю можливість, що “Повість временних літ” складено на основі іншого, більш давнього зводу, де вже було згруповано матеріал (або тільки частину його) з першоджерел»).

О.О.Шахматов цілком задовольнявся інструментарієм М.І.Костомарова чи К.М.Бестужева-Рюміна. Для вирішення своїх задач дослідникові вистачало уявлення про окремі сказання чи літописи як джерела «зводу»/«збірника». Ситуація різко змінилася з 1897 р.

Відома О.О.Шахматову література давала достатній фонд дослідницьких стереотипів, уявлень та підходів для вироблення нової теорії. Але щоб це сталося, на нашу думку, потрібні були три фактора: 1) «критична маса» своєрідного дослідницького досвіду; 2) зручний привід замислитися над методологією; 3) інтелектуальний поштовх і взірєць.

1) Спочатку в полі зору О.О.Шахматова було переважно раннє літописання. Із кінця 1890-х рр. учений активно працював над літописними пам'ятками різних періодів (у тому числі пізнім літописанням). Паралельно він дійшов висновку, що основним джерелом одного зводу («ПВЛ») був інший звід (Початковий), а не низка окремих оповідей чи записів. Більше того, Початковий звід дійшов через посередництво ще як мінімум двох новгородських зводів, а способом його виявлення був порівняльний аналіз кількох зводів (новгородського і «ПВЛ»). Навіть ця картина була достатньою для того, щоб «абстрагувати» з неї «теорію зводів» та правила їх дослідження.

2) Написання рецензії – добрий привід замислитися над методами, сформулювати їх та показати їхню ефективність на практиці, виокремити власне бачення від бачення інших. Уже це сприяло конденсації методологічних зауважень О.О.Шахматова в рецензії на працю І.О.Тихомирова.

3) При цьому дослідника надихав приклад першого рецензента – О.Є.Преснякова. За три роки до О.О.Шахматова той написав рецензію на студію І.О.Тихомирова, в якій порушив питання про походження літописних зводів. В історіографії вже відзначалося, що ідею про те, що джерелами зводів є інші зводи і їх дослідження має полягати в порівняльному аналізі списків, О.О.Шахматов, вірогідно, запозичив у О.Є.Преснякова (або під впливом останнього остаточно утвердився у цій думці)⁷⁸. С.В.Чирков наголошував на незалежності висновків двох учених, і цим обґрунтовував закономірність виникнення концепцій і методів О.О.Шахматова⁷⁹. Проте він же звертав увагу на місця, де О.О.Шахматов текстуально повторював О.Є.Преснякова⁸⁰. Справді, подекуди знаходимо цитати з прямими посиланнями на попередника⁸¹. Але нерідко О.О.Шахматов повторював О.Є.Преснякова в «авторському» тексті: подібно формулював фрази, запозичував звороти та, звісно, наслідував колегу ідейно. Наприклад, цілком «по-шахматовському» звучать слова О.Є.Преснякова про «[Воскресенський] звід, що був результатом переробки передуючих зводів»⁸². Показовим є й таке зближення:

⁷⁸ Чирков С.В. А.А.Шахматов и А.Е.Пресняков (по материалам архива А.Е.Преснякова) // Исторические записки. – Т.88. – Москва, 1971. – С.386–388; Кустерев С.Н. Вехи в историографии русского летописеведения // Очерки феодальной России. – Вып.7. – Москва, 2003. – С.9–10; Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. – С.231–238.

⁷⁹ Чирков С.В. А.А.Шахматов и А.Е.Пресняков... – С.388.

⁸⁰ Там же. – С.386.

⁸¹ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.120, 137.

⁸² Пресняков А.Е. [Рец.] Летопись занятый Археографической комиссией... – С.159.

О.Є.Пресняков	О.О.Шахматов
«Укладач Воскресенського зводу користувався матеріалом первісних літописних записок не у сирому вигляді, а в обробці його для іншого літописного збірника» ¹	«п. Тихомиров не приходять до визначення джерел того або іншого зводу у вигляді інших, більш давніх зводів; джерелами виявляються не готові вже пам'ятки, що об'єднали розрізнені історичні дані, а сирий, необроблений матеріал у вигляді порічних записів, сказань, історичних повістей і т.п.» ²

Примітки:

1 – Пресняков А.Е. [Рец.] Летопись занятий Археографической комиссии... – С.156.

2 – Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.110.

Думка, висловлена О.Є.Пресняковим щодо московських літописів XVI ст., у руках О.О.Шахматова перетворилася на концепцію, дія якої поширювалася на все літописання. Стала у пригоді власна гіпотеза Початкового зводу: якщо і в XI–XII, і у XVI ст. джерелом зводу виявляється інший звід, значить це вже система, закономірність.

Якщо наші роздуми справедливі, можемо точніше датувати оформлення теорії зводів. Це мало статися не раніше висунення гіпотези Початкового зводу і прочитання рецензії О.Є.Преснякова, тобто 1897 р., і не пізніше 1899 р., коли вийшла друком шахматовська критика І.О.Тихомирова, що зафіксувала вже сформований спосіб мислення.

“Annalistic compilation” (litopysnyi zvid / letopisnyi svod) – a term and a notion which among the followers of A.A.Shakhmatov are the key ones for the characteristics of Old Rus’ annalistic texts. In this article, the evolution of the term during 19th century and the forming of present-day (Shakhmatov’s) notion of “annalistic compilation” is traced back. As a background, the change of basic ideas of the essence of Rus’ annals/chronicles.

Keywords: *annalistic compilation, chronicling, “Primary Chronicle”, history of concepts, historiography.*

С.М.Борчук*

«РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» – ПЕРША ІСТОРИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ В УРСР

Реконструються ідеологічні й історіографічні мотиви підготовки та особливості реалізації проекту першої в УРСР історичної енциклопедії – чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України», що побачила світ упродовж 1969–1972 рр.

Ключові слова: *«Радянська енциклопедія історії України», Інститут історії АН УРСР, енциклопедія.*

Як наголошується в передмові до першого тому сучасного енциклопедичного видання з історії України, «плідна робота істориків упродовж останніх 10 років створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника ЕІУ (тобто «Енциклопедії історії України» – С.Б.) порівняно зі словником «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ) [...]. Праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас необхідно пам'ятати про політичну заангажованість цих праць, зумовлену догмами і стереотипами комуністичної доби, у зв'язку з чим їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу (причому різних епох та періодів). Щодо опису й аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР, то в енциклопедіях для них раніше майже не знаходилося місця. Спотворювалися реальні (науково обґрунтовані) пропорції щодо висвітлення історичних епох. Так, більше половини усіх статей РЕІУ присвячувалось одному періодові – після 1917 р.»¹.

У нашій статті зроблено спробу реконструювати ідейно-політичне та історіографічне тло, у контексті якого постала ідея підготовки й реалізовувався проект чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Постановою ЦК КП України від 28 грудня 1965 р. «Про завершення видання Української радянської енциклопедії», з огляду на «зростаючий попит на енциклопедичну літературу», було схвалено перспективний план відповідних видань у республіці, яким передбачалася підготовка «Енциклопедії народного господарства Української РСР», «Української сільськогосподарської енциклопедії», «Енциклопедії кібернетики» й «Радянської енциклопедії історії України» («РЕІУ»). Це ж рішення ЦК зобов'язувало Президію АН УРСР (Б.Є.Патон), Міністерство сільського господарства УРСР (П.О.Дорошенко) й Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР разом із Головною редакцією УРЕ з

* Борчук Степан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (Івано-Франківськ)
E-mail: borja_if@mail.ru

¹ Передмова // Енциклопедія історії України: У 5 т. – К., 2003. – Т.1. – С.5.

кожного енциклопедичного видання «підготувати й подати на розгляд ЦК КП України проспект, обсяг, строки видання, тираж та економічні показники»².

Видання «Радянської енциклопедії історії України» (в одній із попередніх версій мала назву «Енциклопедії історії радянської України»), як і решти згаданих вище енциклопедій, здійснювалося відповідно до постанови ЦК КПУ від 18 лютого 1967 р. «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці», що його «в радянському порядку» формалізувала однойменна ухвала Ради Міністрів УРСР №289 від 7 травня 1967 р.

Як зазначалося у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КПУ, «Радянська енциклопедія історії України» мала

«глибоко відобразити історію українського народу з найдавніших часів до наших днів, його братерські зв'язки з російським та іншими народами в героїчній боротьбі за своє соціальне і національне визволення, широко розкрити соціалістичні перетворення та успіхи комуністичного будівництва Української РСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу, рішуче викриваючи буржуазні фальсифікації історії українського народу»³.

Звично для комуністичної ідеології, а відтак і радянської історіографії принаймні половина обсягу видання припадала на період після жовтня 1917 р. Обсяг енциклопедії визначався у чотири томи (по 100 авт. арк. кожний), які мали бути надруковані впродовж 1967–1971 рр. Головним виконавцем видання мав виступити колектив наукових співробітників Інституту історії АН УРСР, співвиконавцями – історики КППС з Інституту історії партії при ЦК КП України – філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС. До написання статей «РЕІУ» залучалися й інші автори з академічних установ та вищих навчальних закладів республіки, а також із Москви.

У лютому 1967 р. було затверджено склад редакційної колегії чотиритомника, до якої ввійшли К.К.Дубина, директор Інституту історії АН УРСР – відповідальний редактор, Б.М.Бабій, С.М.Бібіков, О.А.Бородін, І.О.Гуржій, П.П.Гудзенко, К.Г.Гуслистый, В.Л.Зуц (відповідальний секретар), М.К.Івасюта, І.І.Компанієць (заступник відповідального редактора), С.М.Королівський, Ю.Ю.Кондуфор, П.А.Лавров, Ф.Є.Лось, І.Д.Назаренко, М.І.Супруненко, В.І.Стрельський, В.Я.Тарасенко, П.Т.Тронько, А.Т.Чеканюк.

Під керівництвом проф. К.К.Дубини 20 червня 1967 р. відбулося перше засідання редколегії «РЕІУ», на якому було окреслено коло першочергових завдань проекту. Одначе раптова смерть Кузьми Кіндратовича 22 вересня 1967 р. до певної міри пригальмувала роботу над енциклопедією⁴. Під час наступних двох засідань головував заступник відповідального редактора проф. І.І.Компанієць. І лише 11 березня 1969 р., під час четвертого засідання редакційної колегії, керівництво проектом узяв у власні досвідчені руки колишній

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3869. – Арк.22.

³ Там само. – Спр.4077. – Арк.101–102.

⁴ Див.: Юркова О.В. Кузьма Кіндратович Дубина // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.333.

секретар ЦК КПУ з ідеології, а з березня 1968 р. – директор Інституту історії АН УРСР А.Д.Скаба.

Перший том було підписано до друку 1 липня 1969 р., останній, четвертий, – 7 серпня 1972 р. Найбільш дискусійною в першому томі «РЕІУ» виявилася стаття «Боротьбисти». Перше обговорення її рукопису відбулося 25 квітня 1969 р. у приміщенні Головної редакції УРЕ по вул. Леніна, 51 у Києві. Друге – 5 травня 1969 р. в Інституті історії партії при ЦК КПУ. Третій (остаточний) розгляд проходив 21 жовтня 1969 р. знову в Головній редакції УРЕ. Том було підписано до друку 1 липня 1969 р. Отже, ця стратегічна стаття загальмувала вихід у світ першого тому.

Найголовнішою причиною цього стала десятирічної давнини історіографічна полеміка з виразним ідеологічним присмаком. Упродовж другої половини 1950-х рр. з усіх дискусійних проблем історії утвердження більшовицького владарювання в Україні найгострішу протидію офіційна наука чинила «дисидентським» поглядам на питання історії боротьбизму. Представникам вітчизняної історіографії, які намагалися бодай частково реконструювати об'єктивний образ цієї партії та її реальне місце в революційних подіях на території України, інкримінувалося «викривлення історичної правди». Натомість боротьбистів безапеляційно проголошували «контрреволюційною дрібнобуржуазною» організацією, одним із численних відгалужень «українського буржуазного націоналізму»⁵.

Партія боротьбистів постала з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. Основним її ядром була керівна група газети «Боротьба» – органу лівих українських есерів, що друкувалася з 23 лютого 1918 р. У травні 1918 р. група оформилася у самостійну партію, яка зберегла стару назву – УПСР, але водночас називалася й боротьбистською (від часопису). У березні 1919 р. V з'їзд УПСР декларував прийняття комуністичної платформи, змінивши назву на Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів), рекомендувавши й застосування назви «комуністи-боротьбисти». У серпні 1919 р. боротьбисти об'єдналися зі спорідненою групою лівих українських соціал-демократів (незалежників). Відтоді була прийнята нова назва – Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б). Із літа 1919 р. партія була представлена в Раднаркомі УСРР, зокрема наркомат освіти очолював Олександр Шумський. Серед лідерів УКП(б) були Григорій Гринько, Василь Еллан-Блакитний, Михайло Полоз, Левко Ковалів, Антін Приходько та ін. У серпні та листопаді 1919 р. боротьбисти зробили дві невдалі спроби вступити до Комінтерну, заблоковані лідером російських більшовиків В.І.Леніним (Ульяновим), незацікавленим в окремому представництві у цій організації українських націонал-комуністів – впливових політичних конкурентів маніпульованої Кремлем КП(б)У. У грудні 1919 р. УКП(б) уклала угоду з КП(б)У про входження боротьбистів до Всеукраїнського ревкому. У березні 1920 р. УКП(б) влилася у КП(б)У через індивідуальний вступ членів (з 15 тис. до більшовиків перейшло близько 4 тис. колишніх боротьбистів), що організаційно оформили рішення

⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.251–252.

II (VI) з'їзду УКП(б) та IV конференції (на правах з'їзду) КП(б)У⁶. Упродовж 1920–1930-х рр. переважна більшість боротьбистів (включно з високопосадовцями Панасом Любченком, Андрієм Хвилюю) була фізично знищена більшовицьким тоталітарним режимом.

Увесь 1958 р. в українській радянській історіографії пройшов, умовно кажучи, під «боротьбистським стягом». Власне, ішлося про історичну роль та значення вітчизняного (українського) націонал-комунізму, табуйованого офіційною компартійною ідеологією. Проблему актуалізували нещодавні революційні виступи у сусідніх Угорщині та Польщі, зокрема події Угорської революції 1956 р., що в них частина політичної еліти цих країн «соціалістичного табору» намагалася відшукати власний шлях побудови соціалістичної демократії, далеко не тотожної радянському «взірцеві».

У другому за 1958 р. числі «Комуніста України» було надруковано статтю Г.Ф.Овчарова⁷. Автор нарікає, що «окремі» історики й літературознавці, торкаючись теми боротьбизму, припускалися, на його думку, «серйозних недоліків, які йдуть у плані ідеалізації цього супротивника Комуністичної партії». «Недоліки» ці містилися, мовляв, у деяких працях і виступах М.І.Супруненка, С.А.Крижанівського, Л.М.Новиченка та інших авторів, знайшли місце на сторінках «таких авторитетних видань, як другий том “Історії Української РСР” та другий том “Історії української літератури”»⁸. На вістрі критики Г.Ф.Овчарова опинився Микола Іванович Супруненко (1900–1984 рр.) – завідувач відділу історії радянського суспільства (1955–1960 рр.), згодом (1960–1984 рр.) – відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР. Дописувач інкримінував йому «увінчання героїчними лаврами» лідерів боротьбистів, «замовчування антирадянської політичної лінії» УКП(б), «пом'якшення вироку історії щодо боротьбизму» тощо⁹. Завершувався допис Г.Ф.Овчарова резюмуванням типових «помилوک» авторів, які «ідеалізують боротьбизм»:

«Партія боротьбистів зображується політичною силою, яка ніби-то заслуговує на те, щоб ставитися до неї як до партії, що була хоч і хитким, і непослідовним, але все ж соратником Комуністичної партії в будівництві радянської України. Взаємини між партією боротьбистів і Комуністичною партією одні автори висвітлюють як стосунки співробітництва на ґрунті мирного співіснування, інші, хоч і враховують наявність боротьби між цими партіями, але не роблять з цього належних висновків і тим самим зату-

⁶ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.244–245.

⁷ *Овчаров Г.* З приводу висвітлення питання про боротьбизм // *Комуніст України.* – 1958. – №2. – С.36–47. Публікації передувала спеціальна редакційна примітка (з огляду на «стурбованість» читачів і «важливість для історичної науки правильного висвітлення цього питання», редколегія й уміщувала допис Г.Ф.Овчарова):

«До редакції нашого журналу надійшли листи від читачів, в яких вони порушують ряд питань, зв'язаних з ідейно-політичною оцінкою боротьбизму і ставленням до нього нашої партії. У листах звертається увага на те, що в працях окремих істориків має місце розбіжність думок щодо характеристики партії боротьбистів».

(див.: Там само. – С.36).

⁸ *Овчаров Г.* З приводу висвітлення питання про боротьбизм. – С.42.

⁹ Там само. – С.43–44.

шовують антагоністичність цієї боротьби і зводять її до окремих, часткових проявів. Відповідно до цього, у викривленому світлі, в дусі затушовування контрреволюційності і націоналізму, зображається класова суть, суспільні зв'язки і громадсько-політична поведінка партії боротьбистів, а питання про платформу боротьбизму, як про платформу специфічного витонченого націоналізму, або не ставиться або також затушовується, обмежується»¹⁰.

Декілька слів варто сказати про автора цієї статті. Григорій Філатович Овчаров народився 8 лютого 1904 р. у с. Могилів Царицинського повіту на Катеринославщині в незаможній селянській родині росіян-переселенців. У 1921 р., після закінчення педкурсів у Новомосковську, вступив до РКП(б) і працював низовим комсомольським функціонером. У 1923–1926 рр. – інструктор ЦК ЛКСМУ (Харків). 1930 р. закінчив Інститут червоної професури й був завідувачем кафедри марксизму-ленінізму ІЧП. Із 1926 р. друкував рецензії та статті у часописах «Молодняк», «Критика» (півтора року редагував останнє видання). Належав до Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), заживши слави одного з найзатятіших полемістів. Упродовж червня 1931 – квітня 1933 рр. був ученим секретарем при наркомі освіти УСРР М.О.Скрипнику. Автор книжок «Нариси сучасної української літератури» (1931 р.), «Більше непримиренності до ворожих виступів: “Сонячна машина” В.Винниченка та її критики» (1933 р.), брошури «Микола Скрипник і радянська література» (1933 р.). Зміст останньої викликав невдоволення «команди» П.П.Постишева, автора було піддано брутальній критиці, звільнено з посади й заслано партторгом МТС у Синельниківський район Дніпропетровщини. Ухвала Головліту від 16 квітня 1933 р. наголошувала «зовсім неприпустимий характер» брошури «Микола Скрипник і радянська література», яка направлена «проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики», «утруднює роз'яснення припущених помилок». Відтак брошуру «як політично шкідливу» було конфісковано, її примірники вилучалися з продажу й масових бібліотек¹¹. 24 липня 1934 р. під час чергової «чистки» Г.Ф.Овчарова виключили з партії, а у ніч з 4 на 5 грудня 1934 р. він був заарештований співробітниками Дніпропетровського УНКВС. Затриманому інкримінувалася участь в «українській націоналістичній терористичній організації» й підготовці замаху на П.П.Постишева. 26 квітня 1935 р. Особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до трьох років таборів. Утримувався в Ухтпечлагу (с. Чиб'ю Комі АРСР). Після численних клопотань 5 травня 1943 р. реабілітований з анулюванням судимості. У 1950-х рр. працював у Державному музеї Т.Г.Шевченка в Києві, випустив книжку «В.Маяковський – співець дружби народів» (1956 р.)¹².

«Боротьбистська тема» знайшла продовження й на шпальтах «Українського історичного журналу», у третьому за 1958 р. числі якого з'явилася велика

¹⁰ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм. – С.46–47.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6218. – Арк.58.

¹² Юткін В. Овчаров Григорій // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип.1 / Упор. О.Г.Мусієнко. – С.340–341.

рецензія співробітника Інституту історії АН УРСР Р.Г.Симоненка на трирічної давності (1954 р.) працю одного з колишніх боротьбистських лідерів Івана Майстренка (1899–1984 рр.) «Боротьбизм: розділ з історії українського комунізму»¹³. Зміст рецензії апіорі визначала її назва – «Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України». Завершувалася публікація у характерному для цього автора стилі контрпропагандистської історіографії:

«Спроби І.Майстренка та його заокеанських поводитирів гальванізувати давно вже мертве тіло боротьбизму – приречені на провал. Майже сорок років тому молода Комуністична партія (більшовиків) України при братній допомозі РКП(б) і великого Леніна політично розгромила боротьбизм. Ліквідація УКП(б) – цього небезпечного противника радянського будівництва на Україні, свідчила про зрілість Комуністичної партії України [...]. Але, відзначаючи жалюгідність новітніх одчайдушних спроб сучасних фальсифікаторів історії, радянські історики повинні підвищувати пильність і непримиренність до будь-яких проявів ворожої ідеології, викривати ці спроби, відтворюючи справжній героїчний шлях нашого народу в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, за вільну і могутню суверенну радянську Україну»¹⁴.

25 квітня 1958 р. на вченій раді Інституту історії АН УРСР за участю істориків академічних науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів Києва, Львова, Кіровограда та інших міст республіки було заслухано доповідь проф. М.І.Супруненка на тему «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» та співповідь кандидата історичних наук І.І.Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня». На поважному науковому зібранні, яке продовжило свою роботу обговоренням доповідей 28 квітня, 7 та 20 травня 1958 р., були представлені й співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ, а також редакція часопису «Комуніст України» (відповідальний редактор Я.Ю.Пашко й співробітник редакції М.М.Липовченко). Стрижневою проблемою обговорення цілком закономірно виявилася боротьбистська (вірніше – антиборотьбистська) тема.

Після відповідного історіографічного огляду у другій, більшій, частині своєї доповіді Микола Іванович докладно зупинився на ставленні КП(б)У до «дрібнобуржуазних партій», зокрема боротьбистів. Доповідач зауважив, що, на його думку, у статті Г.Ф.Овчарова «З приводу висвітлення питання про боротьбизм» зроблено спробу піддати сумніву доцільність блокування КП(б)У на певних етапах з боротьбистами, а також відродити «лівацько-сектантську лінію» в розв'язанні селянського й національного питання в Україні. Щодо соціальної бази УКП(б) доповідач висловив думку, що вона відображала інтереси

¹³ Симоненко Р.Г. Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України [Рец.] J.Majstrenko. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism // Research Program on the USSR, №4. – New York, 1954. – 315 p. // Український історичний журнал. – 1958. – №3. – С.158–162.

¹⁴ Там само. – С.162.

«трудящого селянства», переважно середнього, а також «націоналістичні тенденції відсталого частини українських мас». Попри те, що до цієї партії входила певна кількість «куркульства і петлюрівської агентури», вона назагал не була куркульською партією, а репрезентувала середнє селянство України з його непослідовністю¹⁵.

Згаданий вище співробітник Інституту історії Р.Г.Симоненко, який виступав в обговоренні, солідаризувався з позицією журналу «Комуніст України» й закинув М.І.Супруненкові «ідеалізацію і прикрашення боротьбистів». На думку опонента, головні розходження між боротьбистами й КП(б)У полягали не в національному питанні, а у площині соціально-політичних проблем. Промовець наголосив на політичній гостроті питання, оскільки «закордонні фальсифікатори», мовляв, намагаються зобразити боротьбистів «єдиною партією, за якою начебто йшов український народ»¹⁶.

В аналогічному річизі було витримано й виступ співробітника журналу «Комуніст України» М.М.Липовченка, котрий застеріг від «неправильного висвітлення» питання про боротьбизм, через що можна «скотитися на лівацько-сектантські позиції або на позиції українського буржуазного націоналізму». Промовець проаналізував три лінії щодо боротьбистів: ленінську, «лівацько-сектантську» П'ятакова – Бубнова й лінію Зинов'єва. Микола Миколайович не погодився з думкою М.І.Супруненка, що головні розходження між боротьбистами й КП(б)У полягали в національному питанні. В оцінці соціальної бази УКП(б) у доповіді останнього, на переконання М.М.Липовченка, змішувалися два поняття – економічна основа дрібнобуржуазних партій та їх політична опора¹⁷.

Брав слово у дискусії й співробітник Державного музею Т.Г.Шевченка Г.Ф.Овчаров, який застеріг присутніх від ідеалізації боротьбизму й «відступів від лінії партії в оцінці цього питання». Він звично піддав критиці погляди М.І.Супруненка – «захисника боротьбизму», оскільки ототожнення УКП(б) з українським селянством «веде до приниження ролі Комуністичної партії». Промовець відкидав будь-яку позитивну роль боротьбистів, беззастережно вважаючи їх «контрреволюційною партією, яка гальмувала процес встановлення радянської влади на Україні»¹⁸.

Іншою стрижневою темою обговорення під час чотириденних засідань ученої ради Інституту історії АН УРСР було питання оцінки листопадових подій 1918 р. у Львові й проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Сміливий як на той час погляд співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові Олександра Юхимовича Карпенка (1921–2013 рр.), котрий справедливо вважав проголошення ЗУНР демократичною національно-визвольною революцією, зазнав брутальної критики з боку співдоповідача, майбутнього заступника відповідального редактора «РЕІУ» І.І.Компанійця, який, зокрема, наголошував на неможливості «довільного поєднання революційного

¹⁵ Гамрецький Ю.М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // Український історичний журнал. – 1958. – №5. – С.228–229.

¹⁶ Там само. – С.231.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.232.

руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу [західно]української буржуазії», що збіглися у часі. Відтак ЗУНР він оцінював як «контрреволюційне утворення, маріонеткову державу західноукраїнської буржуазії»¹⁹.

До кампанії дискредитації колеги – вірогідного претендента на посаду очільника установи – долучився й тогочасний директор Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук О.К.Касименко, який прагнув водночас укотре засвідчити власну відданість «єдино правильній» історіографічній лінії. У його методологічній статті «Завдання розвитку історичної науки на Україні», котра побачила світ у серпневому 1958 р. числі того самого «Комуніста України», повідомлялося у стилі переможного рапорту – мовляв, «помилки» М.І.Супруненка щодо «хибного трактування» Української Центральної Ради як провідника національного руху в Україні після лютого 1917 р., неадекватної оцінки партії боротьбистів тощо було виявлено, «викрито», багатоденно обговорено й засуджено абсолютною більшістю колеґ:

«Серйозні помилки допускає тов. Супруненко також і в трактуванні соціальної бази, характеру діяльності дрібнобуржуазної партії боротьбистів і ставлення до неї Комуністичної партії («Історія Української РСР», т.ІІ, с.168, 175–179). Трактування боротьбистів іде по лінії певного обілення цієї ворожої нам партії. Визначаючи соціальну базу партії боротьбистів, автор чомусь відриває її від українського куркульства, характеризуючи діяльність цієї партії, обминає періоди її найбільшої антирадянської активізації, а говорячи про ставлення Комуністичної партії до боротьбистів, тов. Супруненко замовчує ті партійні документи, які дають справжню, всебічну характеристику боротьбистів, викривають їх контрреволюційне нутро, кваліфікують їх як ворожу радянському ладові партію».

Тут же повідомлялося, що з цього приводу відбулося чотири засідання вченої ради академічної установи, в кожному з яких брало участь понад сто істориків:

«І абсолютна більшість товаришів, що виступили на засіданнях, відмітили неправильність трактувань суті й характеру діяльності боротьбистів, хибність тієї оцінки ставлення до них Комуністичної партії, яку дають деякі історики»²⁰.

Певною компенсацією М.І.Супруненкові за кампанію брутальної критики на його адресу стало обрання його того ж таки 1958 р. членом-кореспондентом АН УРСР, яке попри все засвідчувало високий науковий авторитет фахівця. Так само не викликала поважних заперечень (навіть із боку Г.Ф.Овчарова!)

¹⁹ Докл. див., напр.: *Рубльов О.* У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип.16: У 2 ч.: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. – Ч.1. – С.172–176.

²⁰ *Касименко О.* Завдання розвитку історичної науки на Україні // *Комуніст України*. – 1958. – №8. – С.28.

авторська стаття Миколи Івановича «Боротьбисти», уміщена у другому томі московської «Советской исторической энциклопедии» (1962 р.)²¹.

Натомість публікація в Москві 1966 р. чергової монографії М.І.Супруненко, присвяченої громадянській війні й іноземній військовій інтервенції в Україні²², та оцінка в ній партії боротьбистів знову викликала миттєву реакцію його «персонального цензора» – Г.Ф.Овчарова. Цього разу «комуніст із 1921 р.» звернувся з листом до редакції «Правды»²³. Відзначивши «безперечний інтерес для читача» нової праці київського історика, дописувач акцентував увагу на «неправильній», на його думку, оцінці у виданні «дрібнобуржуазної партії боротьбистів», що проголосила себе «комуністичною» й «боролася в роки громадянської війни проти нашої партії за політичну гегемонію на Україні». Авторіві вкотре закидалася спроба «обілити боротьбистів, представити їх партією переважно середнього селянства, відвести від них обвинувачення в контрреволюційності» та ін. Читачеві повідомлялося, що «серйозних помилок в оцінці боротьбистів М.І.Супруненко припускався й раніше» (малася на увазі дискусія 1958 р.). Завершувався допис безапеляційним твердженням: «На нашу думку, немає жодних об'єктивних підстав для перегляду питання про партію боротьбистів, давно вирішеного історичною наукою й самим життям»²⁴.

За традиціями радянської системи, з редакції «Правды» лист «стурбованого читача» було переадресовано до ЦК Компартії України, звідки його відправили на «реагування» в Інститут історії АН УРСР. 16 серпня 1967 р. відділ науки і культури ЦК одержав довідку «Про надрукований у “Правде” лист Г.Овчарова “Старая ошибка повторилась”», підготовлену групою співробітників інституту – докторами наук П.П.Гудзенком, П.К.Стояном, Г.М.Шевчуком і кандидатами наук А.М.Гаєвським та Є.М.Скляренком. Науковці (на противагу дописувачеві «Правды») наголошували на значній науковій цінності праці М.І.Супруненко, в якій, зокрема, «уперше в нашій літературі подано аналіз процесу еволюції українських дрібнобуржуазних партій, в тому числі боротьбистів, переходу найбільш лівих елементів цих партій на бік соціалістичної революції»²⁵. Насамкінець автори довідки підсумовували, що допис Г.Ф.Овчарова не містить належного аналізу фактичного матеріалу, урахування використання М.І.Супруненком усієї сукупності «ленінських положень» про боротьбизм:

«Автор листа підходить до питання не з позицій історизму. Боротьбисти, прийнявши платформу радянської влади й визнавши диктатуру пролетаріату, стали тим самим на бік революційної частини селянства, хоча й піддавалися куркульсько-петлюрівському впливу. Тому В.І.Ленін, обвинувачуючи їх у

²¹ Супруненко Н.И. Боротьбисти // Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1962. – Т.2. – Стб.630–631.

²² Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – 454 с.

²³ Овчаров Г. Старая ошибка повторилась: Письмо в «Правду»: [по поводу оценки партии боротьбистов в кн.: Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966] // Правда. – 1967. – 19 февраля. – С.4.

²⁴ Там же.

²⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ НАН України). – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр.189. – Арк.74–75.

контрреволюційності й дрібнобуржуазності, не вважав [загалом] партією контрреволюційною. А саме відсутність в “Очерках...” останнього твердження Г.Овчаров і вважає головною помилкою М.Супруненка»²⁶.

Ураховуючи десятилітню (з перервами) дискусією щодо оцінки партії боротьбистів і синхронізацію початку роботи над «Радянською енциклопедією історії України» з черговим «дезавуванням» Г.Ф.Овчаровим М.І.Супруненка як ученого, редколегія «РЕІУ» вирішила запропонувати підготувати текст статті «Боротьбисти» іншому авторові – згаданому вище учасникові квітнево-травневих дискусій 1958 р. в Інституті історії АН УРСР М.М.Липовченку, співробітникові «правильного» часопису «Комуніст України»²⁷.

Однак з альтернативним авторством не склалося – завдання виявилось непосильним для Миколи Миколайовича Липовченка. Стан певної розгубленості відображають слова акад. А.Д.Скаби під час засідання редколегії «РЕІУ» 25 квітня 1969 р.:

«Ця стаття [«Боротьбисти»] іде в перший том і її треба було розглянути ще раніше, бо взагалі вона затримує весь хід нашої роботи. Питання це дуже серйозне, тому що неясно, що це за партія, чому наша Комуністична партія так до неї ставилась. Ми ще не можемо тут сказати більш-менш твердо і послідовно щодо цієї партії»²⁸.

Отже, тягар написання проблемної статті знову було доручено М.І.Супруненкові. 5 травня 1969 р. в Інституті історії партії при ЦК КП України відбулося її друге обговорення – цього разу за версією М.І.Супруненка. Членам редакційної колегії «РЕІУ» напередодні було розіслано гектографований текст статті. Згідно з цією роздруковкою, яку згодом було піддано серйозному редагуванню, УКП(б) репрезентувала «інтереси українського селянства, насамперед заможного й середнього, та націоналістичної інтелігенції»²⁹. Містилося у тексті й твердження, що після ухвалення 1 червня 1919 р. декрету Всеросійського ЦВК про об'єднання військових і господарських органів радянських республік боротьбисти виступали проти цього централізаційного рішення. І далі йшло посилення з конкретним номером «Боротьби», де опубліковано відповідний протест, щоправда з пом'якшувальною авторською ремаркою: «4.VI.1919 газ. “Боротьба” надрукувала націоналістичну статтю “До реставрації великої Росії”, що об'єктивно сприяло контрреволюції, заважало зміцненню союзу рад. України з рад. Росією» (тут і далі курсив наш – С.Б.)³⁰. В остаточному, надрукованому в «РЕІУ» тексті ця важлива конкретика (номер газети й назва статті) зникла³¹.

²⁶ Там само. – Арк.79.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.81.

²⁸ Там само. – Арк.127.

²⁹ Там само. – Арк.142.

³⁰ Там само. – Арк.143.

³¹ Супруненко М.І. Боротьбисти // Радянська енциклопедія історії України (далі – РЕІУ). – К., 1969. – Т.1. – С.186.

Завершальний тур обговорення статті «Боротьбисти» відбувся на засіданні редколегії «РЕІУ» 21 жовтня 1969 р. Її голова – акад. А.Д.Скаба – повідомив присутнім, що стаття надсилалася на рецензування до відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ, після чого, з урахуванням зауважень і пропозицій апарату ЦК, була доопрацьована автором. Після такого вступу відбувся черговий розгляд, що звівся до з'ясування того, які саме верстви українського селянства репрезентували боротьбисти: лише його заможну частину, котра «намагалася використати завоювання революції у своїх приватновласницьких цілях» (Ю.Ю.Кондуфор, І.О.Гуржій); «певну частину» (К.Г.Гуслистий); «заможне, частково середнє селянство та контрреволюційну інтелігенцію» (А.Д.Скаба). Найкоректніше висловився член редколегії професор КДУ Василь Якимович Тарасенко: «Не треба прагнути модернізувати історію, треба брати її такою, якою вона була в певний період. Дійсно, частина селянства підтримувала цю партію»³².

Зрештою текст було схвалено, а автор пообіцяв остаточно його «відшліфувати» до 25 жовтня 1969 р. Після численних обговорень, зауважень і доопрацювань стаття (а з нею й весь перший том «РЕІУ») нарешті пішла у друк. Очевидно, від оригінального авторського тексту залишилося небагато (ще ближчою до історичної дійсності була авторська саморефлексія М.І.Супруненко, яка лише іноді проривалася назовні). У друкованому вигляді «українська дрібнобуржуазна націоналістична партія» боротьбистів відображала «інтереси сільської дрібної буржуазії, насамперед заможного селянства»³³. Саме таке формулювання віддзеркалювало директивну настанову щодо (принаймні енциклопедичної) маргіналізації соціальної бази й політичних впливів боротьбистів, зображення їх представниками лише «куркульсько-петлюрівської» верхівки села й одночасного наголошення на беззастережному політичному домінуванні більшовиків, хоча за умови стовідсоткового влиття п'ятнадцятитисячної УКП(б) до тридцятитисячної на той момент КП(б)У колишні боротьбисти становили б (принаймні теоретично) третину об'єднаної партії.

Попри потужний тиск на автора статті «Боротьбисти», Микола Іванович Супруненко відчайдушно й наполегливо відстоював історичну правду у висвітленні історії українських політичних партій доби 1917–1921 рр. на засіданнях редколегії «РЕІУ». Іноді йшлося навіть про, здавалося б, незначущі нюанси. Так, наприклад, під час обговорення рукописів статей 4-го тому енциклопедії у стенограмі одного з засідань редколегії відзначили:

«На пропозицію М.І.Супруненко, у статті “Українська соціал-демократична робітничая партія” замість твердження, що УСДРП зовсім не мала впливу на маси, зазначено “майже не мала” і знято речення про її зговір з самодержавством і кадетами»³⁴.

Попри домінування у виданні так званого радянського періоду й історико-партійної тематики (загалом це становило понад 50% усього обсягу енциклопедії), репрезентованих статтями співробітників Інституту історії партії при

³² ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.148–149.

³³ Супруненко М.І. Боротьбисти. – С.185.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.205.

ЦК КПУ, до написання статей «РЕІУ» (зрозуміло, переважно з дорадянського періоду вітчизняного минулого) залучалися й інші, крім М.І.Супруненко, науковці з Інституту історії АН УРСР й академічного Інституту фольклору, етнології та мистецтвознавства ім. М.Т.Рильського.

Так, наприклад, К.Г.Гуслистый був автором низки статей біографічного характеру в українських радянських енциклопедичних виданнях – найбільше в «Українській радянській енциклопедії» (перше видання, 1959–1965 рр.) та «Радянській енциклопедії історії України» (1969–1972 рр.). Зокрема, оригінальністю й новизною відзначалися його статті про Дмитра Вишневецького (Байду), Івана Гонта, Дмитра Гуню, Максима Залізняка, Криштофа Косинського, Якова Острянина, Павла Павлюка, Петра Сагайдачного, а також про козацько-селянські повстання. Як зауважує сучасний дослідник наукового шляху Костя Григоровича проф. О.А.Удод:

«Усі статті К.Г.Гуслистого про найбільш видних героїв визвольного руху українського народу, що були опубліковані в енциклопедичних виданнях, мали важливе значення для створення об'єктивної, живої історії України. Вони були свого роду протидією спробам офіційної історіографії перетворити історію українського народу у знесоблену соціологічну схему, що підпорядковувалася сліпій дії закономірностей, продиктованих економічним розвитком і класовою боротьбою»³⁵.

Змушений коритися ідеологічній кон'юктурі, історик – член редакційної колегії «РЕІУ» – на її засіданнях і під час редагування текстів статей усе ж доволі часто висловлював нестандартні зауваження, виказуючи вочевидь власні, «автентичні», думки й судження, які наближалися до об'єктивного висвітлення вітчизняного минулого. Так, наприклад, рукопис енциклопедичної статті про Україну-Гетьманщину після отримання редакцією зауважень К.Г.Гуслистого було доповнено вставкою: «Анексіоністсько-колонізаторська політика царизму обмежувала автономію Гетьманщини»³⁶. Утім остаточна версія статті, яка, власне, і з'явилася друком, після цензорського втручання містила вже вихолощено-нейтральну фразу: «Царський уряд поступово обмежував автономію Г[етьманщини]»³⁷. Як бачимо, зникла згадка про «анексіоністсько-колонізаторську політику» царизму, а відтак і нагадування про поширену серед частини співробітників Інституту історії АН УРСР версію щодо колоніального («колонія європейського типу») статусу України у складі Російської імперії. За порадою Костя Григоровича, у статті «Дівович Семен» було повніше викладено зміст його відомого твору «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762 р.), зокрема зазначено про автономістські прагнення української козацької старшини³⁸.

³⁵ Удод О.А. Кость Гуслистый – історик України. – К., 1998. – С.110.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.107.

³⁷ Слюсарський А.Г. Гетьманщина // РЕІУ. – Т.1. – С.418.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.106; Мишанич О.В. Дівович Семен // РЕІУ. – К., 1970. – Т.2. – С.34. Про значення постаті С.Дівовича та його твору докл. див., напр.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.303–306.

У виступах К.Г.Гуслистоного на редакційній колегії видання неодноразово лунала вимога, виразно проголошена ним під час чергового засідання 28 вересня 1971 р., що нею історик висловлював приховану незгоду з перевантаженням енциклопедії абстрактно-теоретичними й «марксистсько-ленінськими» історико-партійними статтями, мало пов'язаними з вітчизняною історією: «Треба великі й серйозні статті більше пов'язувати з Україною. Треба давати в бібліографії більше українських книжок»³⁹. Учений не був самотнім у відстоюванні необхідності більшої питомої ваги українського матеріалу в «РЕІУ». Так, ще 28 грудня 1967 р. під час засідання редколегії видання проф. Ф.Є.Лось висловив таку думку щодо наслідків громадського обговорення проекту тематичного словника енциклопедії:

«Питання про співвідношення російського й українського матеріалу складне. У словнику на статтю ВЛКСМ – 10 тис. знаків, на статтю ЛКСМУ – 2 тис. знаків, Грудневе збройне повстання 1905 – 5 тис. знаків, Горлівське збройне повстання 1905 – 3 тис. знаків. Може, доцільно дати більше знаків, над цим треба подумати і вирішити»⁴⁰.

Як згадував відповідальний секретар «РЕІУ» В.Л.Зуц (1923–2011 рр.), за стандартною тогочасною схемою поділу на соціально-економічні формації (феодалне суспільство – капіталізм – соціалістичний лад), в енциклопедії планувалося три статті авторства члена редколегії К.Г.Гуслистоного – «Українська народність» (етнічна спільнота феодального часу) – «Українська буржуазна нація» (етнічна спільність капіталістичної доби) – «Українці» (соціалістична нація). Як наголошував Всеволод Леонідович:

«Саме перестраховуванням пояснюється вилучення з верстки четвертого тому енциклопедії статті “Українська буржуазна нація” [...]. Не маючи претензій із погляду прийнятої тоді схеми по суті викладу цих статей, але побоюючись, що хтось “не так, як слід” зрозуміє термін “українська буржуазна нація”, А.Д.Скаба статтю вилучив. Більше того, на засіданні редакційної колегії відповідальний редактор порушив питання про доцільність уміщення статті “Українці” (це при тому, що в енциклопедії подавалися статті про всі народи, представники котрих проживали на території республіки). При загальній німоті присутніх “учених мужів” лише професор О.А.Бородін (дарма, що був у складі редколегії найбільшим ортодоксом!) заявив про свій подив такою постановкою питання. Це розв'язало язика в членів редколегії. Вони не дружно, але все ж таки висловилися за те, щоб залишити статтю. Залишилася й стаття “Українська народність”»⁴¹.

Зауважимо, проте, що в даному випадку мемуариста підвела пам'ять і вочевидь неможливість верифікувати перебіг обговорення за матеріалами

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.195.

⁴⁰ Там само. – Арк.46.

⁴¹ Зуц В.Л. 50 років «Українській радянській енциклопедії» // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.205–206.

редколегії. Насправді ж у протоколі її засідання від 12 вересня 1972 р. зафіксовано перестраховальну (у стилі «е думка») позицію А.Д.Скаби:

«Є пропозиції не давати великих статей “Українська буржуазна нація” і “Українська соціалістична нація” (оскільки питання про буржуазну і соціалістичну нації стосовно до українців ще недостатньо вивчене і потребує дальших досліджень), а обмежитись невеликими статтями з посилками на статті “Нація”, “Соціалістична нація”, “УРСР»⁴².

І далі відповідальний редактор видання обережно зондував настрої присутніх: «Крім того, чи потрібна в енциклопедії стаття “Українці” в такому вигляді, в якому вона зараз є (з викладом матеріалу про українські страви тощо)?»⁴³.

Попри згадане вище свідчення присутнього на обговоренні В.Л.Зуца, «загальної німоти “учених мужів» у відповідь на промову очільника енциклопедії все ж таки не було. І першим опонентом виступив сам автор статей – К.Г.Гуслистый, продемонструвавши водночас як конформістське капітулянтство, так і опірність:

«Я вважаю, що стаття “Українська буржуазна нація” написана з вірних позицій, у ній дано вірну періодизацію. Але в ній є й чимало дискусійних питань. В інших енциклопедичних виданнях статей “Українська буржуазна нація”, “Українська соціалістична нація” немає, тому я згоден з тим, щоб і у нас їх зняти. Щодо статті “Українці”, то вважаю, що цю статтю треба давати обов’язково».

У відповідь А.Д.Скаба майже примирливо зауважив: «Але у цій статті треба зробити деякі скорочення, зокрема про українську кулінарію»⁴⁴. Костя Григоровича Гуслистого підтримав і правознавець Б.М.Бабій, заступник директора Інституту держави і права АН УРСР:

«Я підтримую пропозицію про те, щоб статті “Українська буржуазна нація” та “Українська соціалістична нація” не давати. Щодо статті “Українці”, то треба зберегти її, але доробити її у світлі нових настанов і ще раз розглянути на редколегії»⁴⁵.

І лише третім (а не першим, за В.Л.Зуцом) узяв слово Олекса Артемович Бородин зі своїм специфічним російськомовним баченням проблеми:

«В статье “Украинцы” не нужно давать сведения о том, сколько украинцев живёт в других республиках. Но саму статью нужно дать обязательно. Мы правильно поступим, если снимем статью “Украинская буржуазная нация”. Но статью “Украинская социа-

⁴² ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.196–197.

⁴³ Там само. – Арк.197.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

листоческая нация” нужно дать, и в этой статье показать достижения украинской нации»⁴⁶.

Підтримав цю позицію й проф. В.І.Стрельський: «Об украинской социалистической нации можно дать в статье “Украинцы”»⁴⁷. За збереження статті «Українці» висловилися й інші учасники обговорення, зокрема М.К.Івасюта: «Я теж за те, щоб стаття “Українці” була. Але треба її за обсягом трохи скоротити [...]. І у цій статті можна сказати й про українську буржуазну націю, і про українську соціалістичну націю». Аналогічної думки дотримувався заступник відповідального редактора І.І.Компанієць: «Щодо статті “Українці”, то моя думка така, що треба давати цю статтю, але дещо треба скоротити»⁴⁸.

Зрештою, у четвертому томі «РЕІУ» згадані настанови було реалізовано ледь не стовідсотково. Так, на рівні стислого терміна-визначення окреслювалося поняття «Українська буржуазна нація» – «історична та етнічна спільність, яка сформувалася на основі української народності в зв'язку з зародженням і розвитком капіталістичних відносин на Україні»⁴⁹. Приблизно у такому ж форматі (1 абзац на 9 рядків) визначалася у виданні й «українська соціалістична нація»⁵⁰.

Значно розлогішою (дві шпальти – сторінка друкарського тексту) була авторська стаття К.Г.Гуслистого «Українська народність», загалом підготовлена в річищі офіційної концепції «спільної колиски». Українська народність визначалася як «етнічна спільність, котра утворилася поряд із російською й білоруською народностями приблизно у XIV–XV ст.». Наголошувалося, що «єдиною основою трьох братніх східнослов'янських народностей була давньоруська народність, яка створила могутню ранньофеодальну державу – Київську Русь»⁵¹.

Попри певний спротив таки «втрималася» в енциклопедії авторська стаття К.Г.Гуслистого «Українці» – про «націю, основне населення УРСР»⁵². Вона вийшла доволі розлогою – на сім друкарських шпальт. Без жодних сумнівів, виконана вона була згідно з жорсткими ідеологічними вимогами радянської історіографії, в умовах посиленого антиукраїнського наступу 1972 р., цензурного контролю й авторської самоцензури. Одначе, попри заперечення О.А.Бородіна, тут таки подавалися відомості про кількість українців в інших республіках СРСР; водночас повторювалася казенна ідеологема щодо «спільної колиски» східнослов'янських народів. Було враховано «антикулінарний» випад А.Д.Скаби. Відповідний фрагмент статті про українську національну кухню стиснули до одного семирядкового абзацу й «посилили» подякою «партії та уряду» за покращення харчування українців під час більшовицького владарювання:

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.198.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк.198–199.

⁴⁹ Українська буржуазна нація // РЕІУ. – К., 1972. – Т.4. – С.326.

⁵⁰ Українська соціалістична нація // Там само. – С.354.

⁵¹ Гуслистий К.Г. Українська народність // Там само. – С.328–329.

⁵² Гуслистий К.Г. Українці // Там само. – С.363–366.

«Українці створили свою національну багату кухню, яка відзначається великою різноманітністю страв та їхніми високими смаковими й поживними якостями. За радянського часу харчування трудящих мас незрівнянно поліпшилося, розширився асортимент страв, підвищилася їхня калорійність, високо піднеслася культура харчування у цілому»⁵³.

Специфічно та двозначно (для вдумливого читача) окреслювалися здобутки більшовицької культурної революції в Україні. Так, зокрема, у статті заважувалося: «Понад 80% загальноосвітніх шкіл УРСР провадять навчання українською мовою, яку в минулому переслідував царизм»⁵⁴. Не розшифровувалося, що згадана частка україномовних шкіл розташовувалася загалом у селах республіки, натомість масову міську школу дедалі більше захоплювала русифікація, брутальний наступ якої викликав у середовищі вітчизняної інтелігенції рішучу протидію, однією з виразних ознак чого стало написання у вересні – грудні 1965 р. праці І.М.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»⁵⁵.

За згаданою вище оцінкою керівника енциклопедичного проекту, питання про українську «буржуазну» й навіть «соціалістичну» націю було все ще «недостатньо вивчене і потребувало дальших досліджень». Натомість проблема «українського буржуазного націоналізму» була досконало відпрацьована російською більшовицькою ідеологією й маніпульованою нею офіційною радянською історіографією. Принаймні такий висновок можна зробити з великої за обсягом (ті самі сім шпальт енциклопедії, що й стаття К.Г.Гуслистоного «Українці») статті «Український буржуазний націоналізм» авторства відомого українофоба В.Ю.Маланчука⁵⁶.

Десятирічної давнини квітнево-травнева дискусія 1958 р. в Інституті історії АН УРСР щодо характеру подій у Східній Галичині в листопаді 1918 р. також знайшла відображення в енциклопедії. Домінувала, звичайно ж, суб'єктивна й ненаукова концепція заступника відповідального редактора «РЕІУ» І.І.Компанійця. Статтю про ЗУНР до енциклопедії написав його однопдумець – той самий В.Ю.Маланчук. Назва держави подавалася винятково в лапках, відповідним було і її визначення – «маріонеткова держава, створена українськими буржуазними націоналістами в листопаді 1918 на території Сх. Галичини під час розпаду Австро-Угорської імперії»⁵⁷. Так само відмовлялося ЗУНР і в уряді – був лише «уряд» (у лапках). Літературу до статті представляла монографія самого І.І.Компанійця «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.)» (1960 р.) та публіцистична агітка того ж таки В.Ю.Маланчука «Історія однієї зради» (1958 р.)⁵⁸.

⁵³ Там само. – С.364.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Див., напр.: Даниленко В.М. В апогеї «возз'єднання»: Нарис третій // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – К., 2004. – Т.2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – С.490–509.

⁵⁶ Маланчук В.Ю. Український буржуазний націоналізм // РЕІУ. – Т.4. – С.357–360.

⁵⁷ Маланчук В.Ю. «Західноукраїнська Народна Республіка» (ЗУНР) // Там само. – Т.2. – С.199.

⁵⁸ Там само.

Архіскладною проблемою для редакційної колегії «РЕІУ» виявилось питання формування словника персоналій. У підготовленому Головною редакцією УРЕ на початку березня 1966 р. проспекті видання (після відповідних консультацій з Інститутом історії АН УРСР) наголошувалося, що крім загальнообов'язкових для усіх радянських енциклопедій статей «про життя і діяльність основоположників наукового комунізму К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна», у «РЕІУ» буде вміщено багато нових біографічних статей, а саме:

«Про партійних і державних діячів, учнів і соратників В.І.Леніна, героїв і полководців радянської армії, керівників і героїв партизанського руху і партійно-комсомольського підпілля в роки громадянської й Великої Вітчизняної воєн та інших видатних синів українського народу, передусім зачинателів нових форм соціалістичної та комуністичної праці, новаторів і передовиків промисловості та сільського господарства»⁵⁹.

Одночасно планувалося «вперше в енциклопедичній літературі» подати статті про всіх Героїв Радянського Союзу, уродженців України, «з коротким описом їх бойових подвигів», а також «аналогічні статті-довідки про видатні подвиги представників російського та інших братніх народів Союзу РСР у боях за радянську Україну»⁶⁰. Зрозумілий для компартійного історіографічного дискурсу наголос на історії «революційного руху» зобов'язував умістити в енциклопедії й «біографічні довідки про декабристів, революційних народників, революційних демократів, робітників-революціонерів, керівників більшовицьких організацій на Україні»⁶¹. Мали згадуватися й окремі діячі «української трудової еміграції»⁶².

Особливу увагу планувалося приділяти також «недобиткам українських буржуазних націоналістів, що перебувають на службі в іноземних імперіалістів». У «РЕІУ» збиралися вмістити низку статей-довідок щодо окремих «ватажків українського буржуазного націоналізму»⁶³ з категоричною настановою «викрити їх ганебну роль в історії українського народу»⁶⁴. Одначе справа з селекцією й відповідним добором статей про «верховодів української контрреволюції» до «РЕІУ» викликала серед членів редколегії видання дискусію. Так, під час засідання 28 грудня 1967 р. тодішній завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ю.Ю.Кондуфор виніс на розсуд колег «одне принципове зауваження»:

«Коли видавалася “Українська радянська енциклопедія”, то статті про контрреволюційних діячів не давали. Я думаю, що цей принцип був вірний, бо всі вони діяли в організаціях. А подавати окремо про кожного статтю – це, так би мовити, популяризувати їх, бо, крім року народження, нічого не напишеш. Ми можемо програти в політичному відношенні»⁶⁵.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.63–64.

⁶⁰ Там само. – Арк.64–65.

⁶¹ Там само. – Арк.66.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.4077. – Арк.111.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.47.

Опонентом Юрія Юрійовича виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП України І.Д.Назаренко – здавалося б, також один з ідеологічних цензорів:

«Про контрреволюційних діячів, гадаю, слід окремо спеціально поговорити, бо є багато і “за”, і “проти”. Можливо, треба визначити коло осіб, яких у гурті, у статті про організацію давати, а про деяких ворожих нам діячів і окремою статтею сказати. Я не бачу тут у цьому гріхопадіння. В апараті 50-томного видання творів В.І.Леніна про всіх подаються відомості. “Советская историческая энциклопедия” подає подібні статті. Тільки треба зважати на досягнення науки, на останні публікації, на те, як саме про них написати, щоб “Радянська енциклопедія історії України” і тут була по наших ворогах»⁶⁶.

Найбільш радикально на цьому засіданні редколегії «РЕІУ» виступив головний редактор «Української радянської енциклопедії» акад. М.П.Бажан, який наголосив, що всі статті нового видання мають бути насиченими боротьбою з «антикомуністичними й антирадянськими теоріями». Водночас, самокритично враховуючи досвід сімнадцятитомної «УРЕ», Микола Платонович зауважив:

«Але в енциклопедії потрібні не тільки узагальнення, а й статті про окремих осіб. Усіх давати не можна. Слід знайти міру. Але, наприклад, таку постать, як Раковський, незважаючи на те, що він був троцькістом, обійти мовчанням не можна [...]. Я думаю, що основних діячів антирадянських угруповань треба дати, бо енциклопедія – не дошка пошани, а наша партійна зброя. Наша помилка, що в “УРЕ” ми не вмістили статтю “Бандерівщина”, лише згадали про це в статті “Бандитизм”. Точних рішень я зараз не пропоную. Необхідно розіслати членам редколегії список діячів націоналістичної контрреволюції, антипартійних і антинародних угруповань і тоді прийняти відповідне рішення. Тут загальні принципи нічого не дадуть, треба конкретно підійти до кожної особи, потрібне чітке партійне визначення кожного діяча. Слід урахувати і досвід роботи над апаратом 50-томного видання творів В.І.Леніна. Було б дивно не дати в нашій енциклопедії тих націоналістів, яких згадає Ленін, – Донцова, Юркевича, наприклад»⁶⁷.

Утім, жоден зі згаданих М.П.Бажаном діячів (Дмитро Донцов, Лев Юркевич (Л.Рибалка)) до «РЕІУ» так і не потрапили. Щоправда, прізвище Раковський таки було представлено у виданні, але йшлося про тогочасного завідувача кафедри історії СРСР Одеського університету⁶⁸, а не про колишнього голову уряду радянської України. Утім, довідки про окремих представників «контрреволюційного табору» були.

Уважний аналіз біографічних статей «РЕІУ», присвячених персоналіям діячів небільшовицького напрямку, дозволяє зафіксувати своєрідну дихотомію:

⁶⁶ Там само. – Арк.48.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Див.: Раковський Михайло Юхимович // РЕІУ. – К., 1971. – Т.3. – С.525.

«верховоди» – «керівники». Перше означення застосовувалося для ідентифікації лідерів українського національного табору й у кращих традиціях радянської пропагандистської історіографії мало зневажливе забарвлення, будучи чинником додаткової вербальної делегітимізації провідників Української революції. Застосування подібної лексики в енциклопедії спершу викликало навіть здивування відповідального редактора. На засіданні 25 квітня 1969 р. А.Д.Скаба запитав: «Але що це за “верховоди”?», отримавши у відповідь «роз’яснення» І.І.Компанійця: «Це були Донцов, Петрушевич та інші»⁶⁹.

Ярлик «верховод»/«верховоди» доволі часто зустрічаємо у статтях «РЕІУ» – чи то йдеться про Директорію («контрреволюційний буржуазно-націоналістичний “уряд” на Україні», очолюваний «*верховодами* націоналістичної контрреволюції В.Винниченком і С.Петлюрою») ⁷⁰, чи про Володимира Винниченка («одного з *верховодів* української буржуазно-націоналістичної контрреволюції»), Сергія Єфремова («одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів») або Олександра Барвінського («одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів на Західній Україні») ⁷¹. Виняток було зроблено лише для Михайла Грушевського («одного з головних *лідерів* українського буржуазно-націоналістичного руху») ⁷² з огляду на його повернення в УСРР у 1924 р.

Щодо Павла Скоропадського в енциклопедії було вміщено надзвичайно лаконічну довідку про нього як «генерала царської армії, великого українського поміщика, монархіста»:

«29.IV.1918 на інсценованому австро-нім[ецькими] окупантами т. зв. “з’їзді хліборобів” у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж[уазно]-поміщицький “уряд” [...]. 14.XII.1918 внаслідок революц[ійної] боротьби трудящих України “уряд” С. було повалено. С. утік до Німеччини, де продовжував антирад[янську] діяльність»⁷³.

Зневагу укладачів видання до цієї історичної постаті (або, не виключено, і незнання) підкреслювала відсутність конкретніших даних про дати життя та смерті (число, місяць), лише роки (1873–1945 рр.).

У подібному ж дусі подавалася й інформація про митрополита УГКЦ Андрея (Шептицького) (щоправда, із точною датою смерті – 1 листопада 1944 р.), який характеризувався «одним з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму»:

«Завзятий реакціонер [...], боровся за відрив України від Росії [...]. Підтримував загарбницькі плани австро-нім[ецьких] імперіалістів щодо України [...]. Після Великої Жовтн[евої] соціалістич[ної] революції став одним з ватажків укр[аїнських] бурж[уазних] націоналістів на З[а]х[ідній] Україні, організатором антирад[янських] і антикомуністич[них] виступів. У 1931

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.102.

⁷⁰ Лихолат А.В. Директорія // РЕІУ. – Т.2. – С.24–25.

⁷¹ Там само. – Т.1. – С.110, 281; Т.2. – С.135.

⁷² Рубач М.А. Грушевський Михайло Сергійович // Там само. – С.483.

⁷³ Там само. – Т.4. – С.111.

утворив реакційний “Український католицький союз”. Підтримував зв'язки з “Організацією українських націоналістів”. Під час Великої Вітчизн[яної] війни активно співробітничав з нім[ецько]-фашист[ськими] окупантами, допомагав грабувати багатства України, вивозити тисячі людей у неволю, був одним з організаторів д[иві]зії “СС-Галичина”⁷⁴.

Натомість керівники російського білого руху характеризувалися у виданні доволі стримано, у межах нормативної лексики, що вочевидь мало засвідчувати їх завуальоване визнання як легітимних супротивників більшовицького режиму: П.М.Врангель – «керівник контрреволюції в Криму і на Півдні України»; А.І.Денікін – «генерал-лейтенант царської армії, *головнокомандуючий* контрреволюційними збройними силами Півдня Росії під час громадянської війни»⁷⁵.

Звичайно ж, особливе місце у виданні мало бути відведене «творчості українських вчених-істориків», до біографічних статей про найвизначніших з яких додавалася підтекстова бібліографія⁷⁶. Для представників гуманітарної науки – сучасників «РЕІУ» – неодмінною вимогою «проходження» до енциклопедії була наявність ступеня доктора наук (за цим критерієм по свіжих слідах щойно отриманого докторського диплома в «Додаток», уміщений у четвертому томі видання, потрапили історики партії й «цивільні» вчені – Ю.В.Бабко, П.П.Бачинський, М.Д.Березовчук, Л.Ю.Беренштейн, Ю.О.Боев, М.Я.Варшавчик, С.А.Вольський, Ю.Г.Гошко, Ю.М.Гроссман, П.М.Калениченко, П.Й.Карішковський, І.М.Кулинич та ін.)⁷⁷.

Редколегії не вдалося витримати задекларовану лінію в подачі біографічних відомостей про сучасних партійних і державних діячів, Героїв Радянського Союзу й Героїв Соціалістичної Праці, «передовиків і новаторів виробництва». Так, на засіданні 11 березня 1969 р. Ю.Ю.Кондуфор зауважив, що кидається у вічі надмірна кількість статей «про військових діячів». На що отримав двозначну відповідь А.Д.Скаби: «Ми прийняли рішення опублікувати всіх Героїв, то вже не відступимось. Хоча це рішення, мабуть, було помилковим»⁷⁸. Постійні зміни у склад цього «пантеону» по ходу підготовки видання вносили й ідеологічні відділи ЦК КПУ.

Характерний у цьому плані лист відповідального редактора «РЕІУ» А.Д.Скаби від 19 червня 1970 р., адресований ЦК КП України. Розпочинався він із нагадування щодо принципів подання в енциклопедії біографічних статей про радянських партійних і державних діячів, котрі базувалися на засадах, затверджених свого часу для «УРЕ», а також і московської «Советской исторической энциклопедии». Відповідно до цих принципів було впорядковано 1-й том «РЕІУ», опублікований 1969 р., і підготовлено 2-й том:

«Серед інших біографічних статей в 1-му томі енциклопедії вміщено статтю про члена Політбюро ЦК КП України тов. Ват-

⁷⁴ Там само. – С.519.

⁷⁵ Там само. – Т.1. – С.369, 539.

⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.4077. – Арк.67.

⁷⁷ РЕІУ. – Т.4. – С.560–561, 567–568, 571–572.

⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.80–81.

ченка О.Ф., кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України тов. Ващенко Г.І., Грушецького І.С., Дегтярьова В.І., заступників Голови Ради Міністрів УРСР тов. Андріанова С.М., Бурмистрова О.О. Крім того, там же подано ряд статей про сучасних партійних і державних діячів союзних республік. Ці біографічні статті тісно зв'язані із статтями про союзні республіки та соціалістичні нації, вміщені в енциклопедії»⁷⁹.

Далі директор Інституту історії АН УРСР і відповідальний редактор «РЕІУ» констатував отриману «згори» несподівану вказівку, яка порушувала вже задіяну схему подачі в енциклопедії біографічних статей, та намагався її оскаржити:

«Тепер постало питання про те, щоб не вміщувати в 2-му і наступних томах енциклопедії статей про членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України, заступників Голови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР та партійних і державних діячів союзних республік. Зважаючи на те, що невміщення цих категорій статей порушить принципи подання їх, прийняті в 1-му томі, що може бути незрозумілим для широких кіл читачів, просимо дозволити вмістити статті про партійних і державних діячів відповідно до того, як це зроблено в першому томі»⁸⁰.

Звернення залишилися без відповіді, а ідеологічні відділи ЦК КП України й надалі в міру підготовки чергових томів «РЕІУ» вносили кон'юнктурні правки в перелік біографічних статей видання. Так, наприклад, із рукопису 2-го тому енциклопедії за вказівкою ЦК КПУ було вилучено 423 статті, у тому числі 25 – про тогочасних радянських, партійних і державних діячів, 273 – про Героїв Радянського Союзу, 16 статей – про передовиків виробництва. Аналогічно складалася й доля рукопису 4-го тому видання, з якого, за вказівкою ЦК Компартії України, вилучили 23 статті про тогочасних державних і партійних функціонерів, 289 – про Героїв Радянського Союзу, 41 статтю – про передовиків виробництва⁸¹.

Із 23 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ 1966–1972 рр., тобто впродовж підготовки й публікації чотиритомної «РЕІУ», у ній, за нашими підрахунками, було вміщено статті лише про 11 осіб (47,8%) – по суті, лише про кожного другого представника вищої компартійної номенклатури республіки. При цьому стаття, присвячена одіозному В.Ю.Маланчукові, розповідала про нього лише як про «українського радянського історика»⁸² (кандидатом у члени політбюро й секретарем ЦК КП України він став 10 жовтня 1972 р. – уже після підписання до друку заключного тому енциклопедії)⁸³. А.Д.Скаба був присутній в іпостасі «українського радянського історика, партійного і державного діяча УРСР, академіка АН УРСР (з 1967)» і відповідального редактора «Радянської

⁷⁹ НА ІУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр.391. – Арк.31.

⁸⁰ Там само. – Арк.32.

⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.166, 200.

⁸² РЕІУ. – Т.3. – С.73.

⁸³ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.307.

енциклопедії історії України»⁸⁴. Член політбюро ЦК КПУ в березні 1966 – квітні 1967 рр. І.Г.Якубовський у статті московського автора М.Р.Кошкіна згадувався лише як радянський військовий діяч, двічі Герой Радянського Союзу, маршал і заступник міністра оборони СРСР (з 1967 р.)⁸⁵. Натомість серед командних армійських посад І.Г.Якубовського не згадувалося командування ним (з січня 1965 р.) військами Київського військового округу (чому, власне, він і завдячував членством у політбюро ЦК КПУ)⁸⁶.

До слова, певної розмитості критеріїв відбору персоналій не змогла уникнути й сучасна «Енциклопедія історії України», редколегія котрої у вступній статті відверто констатувала цю обставину:

«Так, при відборі вчених-істориків головним був не формальний критерій (напр., наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно»⁸⁷.

Із наближенням до завершення видання «Радянської енциклопедії історії України» вона набувала дедалі більшого ідеологічного спрямування. 28 вересня 1971 р. відповідальний редактор виголосив на засіданні редколегії характерну промову – «Про втілення настанов і матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України в «Радянській енциклопедії історії України»». Серед іншого у доповіді А.Д.Скаби йшлося: «Важливе значення для нас, енциклопедистів, також має аналіз, даний XXIV з'їздом КПРС тим процесам, що відбуваються нині в таборі імперіалізму»⁸⁸. Характерна ця авторська саморефлексія – «ми, енциклопедисти» – у поєднанні з черговими завданнями для «бійців ідеологічного (в тому числі антиімперіалістичного) фронту», що їх накреслив черговий компартійний з'їзд.

Нічого дивного, що в «Додатку», уміщеному у 4-му томі «РЕІУ», крім певної кількості згаданих вище біографічних довідок, з'явилися загальнообов'язкові статті – «Двадцять четвертий з'їзд КПРС» та «Двадцять четвертий з'їзд КП України»⁸⁹, а також стаття про чергову компартійну ідеологему – «Розвинуте соціалістичне суспільство»⁹⁰. Утім, заключний абзац статті «Двадцять четвертий з'їзд КП України» містив надзвичайно важливу інформацію, котра фактично підбивала підсумок певної історичної епохи й водночас самого проекту «Радянської енциклопедії історії України»:

⁸⁴ РЕІУ. – Т.4. – С.103–104.

⁸⁵ Кошкін М.Р. Якубовський Іван Гнатович // Там само. – С.552.

⁸⁶ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – С.296.

⁸⁷ Передмова // Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.6.

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.179.

⁸⁹ РЕІУ. – Т.4. – С.568–571.

⁹⁰ Чухно А.А. Розвинуте соціалістичне суспільство // Там само. – С.573.

«На травневому пленумі ЦК КП України 1972 П.Ю.Шелеста було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України у зв'язку з переходом на іншу роботу. Першим секретарем ЦК КП України обрано В.В.Щербицького»⁹¹.

Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень «РЕІУ». Адже методологічною основою видання було визначено теорію марксизму-ленінізму, рішення чергових з'їздів КПРС та КПУ, пленумів їх ЦК, надмірна увага приділялася саме цим питанням, працям К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна (цитатами останнього як про Україну, так і безвідносно до України «РЕІУ» відверто перенасичена), партійним з'їздам, постановам, компартійним діячам тощо. Сама історія українського народу зазнала у цій енциклопедії стратегічної фальсифікації. Минуле України подавалося винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією, згодом – встановлення радянської влади, перспективи «побудови соціалізму» й комуністичного суспільства. Понад половина всіх статей присвячувалася періоду після жовтня 1917 р. Замовчувалися події й особи, котрі не вкладалися в канони радянської історіографії. Робився наголос на пропагандистському «викритті» «українських буржуазних націоналістів» – «зрадників українського народу» й «фальсифікаторів історії».

Не можна не погодитися з висновком О.В.Юркової, що «Радянська енциклопедія історії України» «містить певний обсяг фактографічної інформації [...], однак наразі її значення як інформаційного ресурсу незначне»⁹². Утім, на нашу думку, докладне вивчення особливостей підготовки першого радянського енциклопедичного видання з історії, нюансів наукових позицій кожного з творців/учасників «РЕІУ», загального політико-ідеологічного контексту 1960 – початку 1970-х рр. та його впливу на реалізацію цього енциклопедичного проекту дозволить краще усвідомити особливості історіографічного процесу в республіці, побачити у чотири томнику не лише обмеженість чи виразні вади цього «інформаційного ресурсу», а й реконструювати ті історіографічні конструкти, події, осіб, які, так би мовити, залишилися «за кадром» видання або ж представлені в ньому в урізаному, вихолощеному, а то й сфальшованому вигляді.

⁹¹ Чухно А.А. Розвинуте соціалістичне суспільство. – С.571.

⁹² Юркова О.В. «Радянська енциклопедія історії України» в 4-х томах // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2012. – Т.9. – С.119.

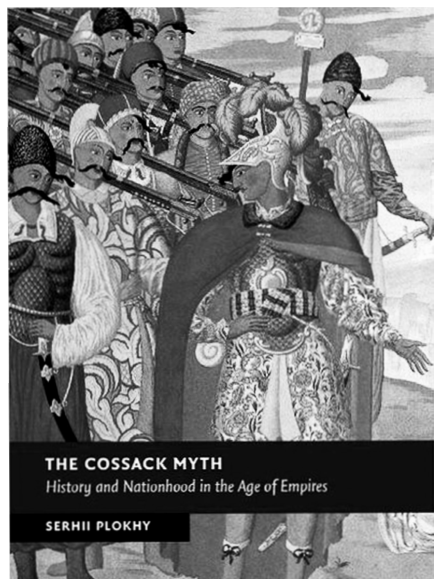
The article reconstructs ideological and historiographical motives and realization features of the first in the USSR historical encyclopedia – four-volume “Soviet Encyclopedia of History of Ukraine” 1969–1972.

Keywords: “The Soviet Encyclopedia of History of Ukraine”, Institute of History of the Academy of Sciences of USSR, encyclopedia.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

ПЛОХИЙ С.
THE COSSACK MYTH:
HISTORY AND NATIONHOOD IN THE AGE OF EMPIRES. –
Cambridge: Cambridge University Press,
2012. – 390 p.

Плохий С.
Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху
імперій. – Кембридж: Вид-во Кембриджського
університету, 2012. – 390 с.

Нелегко писати рецензію на книжку, автор якої повсякчас підкреслює, що написав її у жанрі детективного розслідування. З одного боку, наукова рецензія неможлива без аналізу результатів рецензованого дослідження. З іншого, аналіз цих результатів розкриє таємниці «детективного розслідування», інтригу буде втрачено й потенційні читачі, ознайомившись із рецензією, можливо, уже не захочуть читати саму монографію. Утім, сподіваюсь, цього не станеться. Запорукою тому ім'я автора – професора Гарвардського університету Сергія Плохія, усі праці якого невдовзі після їх опублікування перекладаються українською*. Сподіваюсь, моя рецензія тільки підсилить читацький інтерес до нового дослідження відомого історика.

Цього разу метою наукових пошуків професора С.Плохія було з'ясувати, хто ж автор «Історії русів» («История русов или Малой России»)? Остаточної відповіді на це питання він не дає. Проте називає час, місце, обставини та середовище, в якому постав твір. Замість того, аби шукати автора серед відомих постатей колишньої Гетьманщини, С.Плохий звертається до осіб, які не привертали уваги попередніх дослідників. Більш того, якщо протягом останніх двадцяти років українська історіографія намагалася сепарувати історію

---

* Український переклад рецензованої книги (див.: *Плохий С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2013. – 440 с.*) побачив світ у київському видавництві «Laurus» на початку вересня 2013 р. – усього лише через п'ять місяців після того, як до редакції «Українського історичного журналу» надійшов текст рецензії (*прим. ред.*).

України від імперського минулого, то С.Плохій, навпаки, пропонує повернути в імперський контекст історію Лівобережної України (Малої Росії кінця XVIII – початку XIX ст.). Він шукає мотиви автора та його оточення, намагаючись зрозуміти їхні цілі, тогочасний світогляд провінційних поміщиків, доступний їм інтелектуальний багаж, за допомогою котрого вони формулювали бачення минулого та майбутнього своєї соціальної групи. Отже, С.Плохій з'ясовує обставини створення «Історії русів» з погляду сучасників, що керувалися поточними інтересами, а не з перспективи націєцентричної історії, метою якої є створення і згодом легітимація національної держави. Автор відмовляється від вписування процесу творення «Історії русів» у наперед визначене річище «національного відродження» та «розбудови нації».

«Історія русів», поряд з «Енеїдою» І.Котляревського та творами Г.Квітки-Основ'яненка, в українській гуманітаристиці й дидактиці традиційно розглядається як початковий етап національного пробудження та визвольного руху, спрямованого на зруйнування імперії. Натомість С.Плохій, навпаки, робить спробу повернути «Історію русів» в імперський контекст – власне контекст її створення. Саме цим його монографія найбільше відрізняється від пошуків попередників, чие *передзнання* робило їх заручниками національної парадигми історії, апріорі звужуючи дослідницьке поле. С.Плохієві також нелегко дався цей відхід від національної парадигми – він відверто пише про здивування, коли у процесі дослідження побачив, що його результати не відповідають усталеним кліше. Автор визнає, що спочатку очікував побачити гурток інтелектуалів-мрійників («збирачів національної спадщини», за М.Грохом), проте знайшов політично активних поміщиків, багато з яких також належали до імперської бюрократії й докладали чимало зусиль для розширення імперії й управління її окраїнами (с.8–9). Образ «інтелектуалів-мрійників» явно навіяний пізнішим Кирило-Мефодіївським товариством, котре завдяки зусиллям своїх апологетів (як націоналістичного, так і революційно-демократичного гатунку) перетворилося на модель, до якої українські дослідники звикли підганяти й більш ранні явища громадського чи інтелектуального життя. С.Плохій також відмовляється від *унікальності* української ситуації, порівнюючи її з синхронними явищами історії Шотландії та Чехії (с.11). Отже, рецензована монографія – це відхід від за давнених стереотипів вітчизняної історіографії, сформованих зусиллями істориків та публіцистів-українофілів другої половини XIX ст. У трансформованому вигляді ці стереотипи знайшли своє продовження як у радянській, так і в емігрантсько-діаспорній історіографії, і продовжують відтворюватися в історіографії сучасній. На думку С.Плохія, національна ідеологія не розвивалась у вакуумі, а виростала з політичного та ідеологічного контекстів імперії. Національні активісти раннього етапу не обов'язково вважали *націю* та *імперію* несумісними категоріями (с.9). Вони використовували імперські ідіоми та зверталися до імперських інституцій перш, ніж згодом наважувалися на конфлікт. Нації не приходять на зміну імперіям за одну ніч. Вони формуються в межах, визначених імперією.

С.Плохій переконливо демонструє, що на початку XIX ст. у свідомості малоросійської еліти могли одночасно співіснувати *лояльність* до імперії/

династії та боротьба за права своєї нації. Звісно, у тому вигляді, в якому *нація* та *права* розумілися в ту епоху, тобто як права дворянської корпорації, зокрема й боротьба за першість в імперії з конкуруючими дворянськими корпораціями. На відміну від багатьох інших народів Росії, нащадки козацької старшини були переконані (і це знайшло відображення в «Історії русів»), що вони не завойовані підданці, а повноправні члени правлячої імперської нації, ба більше, її найдавніший, автентичний та головний компонент (с.10). На думку С.Плохія, «Історія русів» – це не маніфест російсько-української єдності або зародження українського націоналізму (як багато хто вважав у XIX ст. і вважає досі), а спроба частини нащадків козацької старшини виторгувати якомога вигідніші умови інкорпорації в імперію – рівні правам російського дворянства.

Монографію поділено на п'ять частин. У перших двох автор ретельно описує обставини «відкриття» рукопису «Історії русів», використання її сучасниками (К.Рилев, О.Пушкін, М.Гоголь, Т.Шевченко), публікацію 1846 р., інтерпретації та дослідження до 1990-х рр. включно. Піддаючи аналізу праці попередників, С.Плохій звертає увагу як на знахідки, так і на слабкі сторони, демонструючи те, як обставини та переконання дослідників впливали на запропоновані ними інтерпретації «Історії русів». Висвітлення цих процесів, що розтяглися у часі майже на два століття, можна вважати блискучим путівником, в якому автор знайомить англомовного читача з інтелектуальною історією України. Інші три частини відбивають процес власних наукових пошуків С.Плохія і мають промовисті детективні назви: «Частини ребуса», «Незвичні підозрювані», «Родинне коло». Власне дослідження/розслідування С.Плохій розпочинає з питання, коли було написано «Історію русів». Здійснивши текстовий аналіз та з'ясувавши, з якими авторами полемізує анонім, він робить висновок, що скоріше за все твір постав упродовж 1816–1818 рр. (с.146).

На нашу думку, восьма глава («У пошуках мотиву») – одна з найкращих у монографії. С.Плохій звертає увагу на те, що анонімний автор цілеспрямовано уникає терміна «Україна», вважаючи його «польською інтригою». Натомість використовує поняття «Мала Росія» та вводить термін «руси». Анонім зводить в єдиний наратив історію «русів», козацького стану та малоросійського дворянства. Його неприховану антипольську позицію С.Плохій пояснює польськими впливами (особливо князя А.Чарторийського) при дворі Олександра I, який планував відновити польське королівство під скіпетром російського монарха (с.155). «Підступні поляки» в 1806–1807 рр. вмовляли Наполеона приєднати до Варшавського герцогства Волинь, Поділля та «Україну», а 1812 р. влилися до його Великої армії під час походу на Москву. Попри це, у 1815 р. було утворено Царство Польське під владою Олександра I, а за більшістю шляхти визнано дворянські права. Натомість нащадки «вірних козаків» почувалися ображеними. Створена 1797 р. за наказом імператора Павла I Геральдична комісія суттєво обмежила доступ до дворянського статусу багатьом нащадкам козацької старшини, вимагаючи від них документального підтвердження своїх претензій. Це породило першу хвилю меморандумів, складених «предводителями дворянства» Чернігівської та Полтавської губерній 1809 р., в яких вони доводили свої давні шляхетські права. У 1812 р. за ініціативи генерал-губернатора

князя Я.Лобанова-Ростовського було скликано козацьке ополчення. Утім, після перемоги над Наполеоном ці підрозділи розформували. У грудні 1818 р. нащадкам козацької старшини нижчих рангів було відмовлено у дворянстві на тій підставі, що їхні предки могли претендувати лише на особисте, а не спадкове дворянство. Ці події спровокували нові меморандуми 1819 р. Отже, минуле перетворилося на вагомий аргумент у зверненнях малоросійського дворянства до імперського центру. Саме у цих умовах, на думку С.Плохія, і було створено «Історію русів» (с.165), замасковану під трактат єпископа Георгія (Кониського), нібито складений близько 1769 р. Написаний від імені вже покійного на той час православного ієрарха твір сучасники мали б сприймати як об'єктивний аргумент на користь дворянських прагнень нащадків старшини. В «Історії русів», як і в меморандумах, підкреслено рівність у служінні трону та Вітчизні малоросійського дворянства з його «російськими братами», і навіть першість малоросіян. Як стверджує С.Плохій: «Це була стратегія надкомпенсації – акцентування славного минулого козацьких предків та ствердження першості прав і свобод малоросійського дворянства як засіб наполягати на рівному статусі з великоросами й домогтися якомога кращих умов інтеграції в імперську еліту. Нам видається, саме це було головною метою автора “Історії русів”, який підкреслював не тільки козацький героїзм і права, пожалувані малоросійським дворянам польськими королями, але також виняткове право його земляків на ім'я та спадщину Русі, що були ядром російської імперської ідентичності» (с.167–168). Основну відмінність «Історії русів» від меморандумів С.Плохій убачає, перш за все, у жанрі (с.168). Це, а також анонімність, дозволяли авторові твору більш сміливо конструювати героїчне минуле козаків і розвивати аргументацію меморандумів.

Дев'яту главу («Як це було зроблено?») присвячено тому, як, власне, невідомий автор складав свій твір. На думку С.Плохія, його надихали трактати двох французів – Вольтера («Історія Карла XII») та Ж.-Б.Шерера («Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії») (с.173–174). «Якщо джерела не давали достатньо матеріалу для написання того різновиду історії, на який його надихали французькі моделі, анонімний автор застосовував свою уяву незрівнянно більшою мірою, ніж це робили його попередники та наступні автори. Він творив історію такою ж мірою, як і фіксував її. Спираючись одночасно на Просвітництво та романтизм, автор створив оповідання, яке не тільки пропагувало ідеї свободи, патріотизму, боротьби з тиранією, ідеї людської та божественної справедливості, але також надихало уяву читача, що хотів чути голос минулого та бачити історію, яка розгорталася перед його очима. Одна з причин популярності “Історії русів” була в тому, що вона не наслідувала усталені шаблони, а брала до уваги зміни, котрі відбулися у смаках читачів» (с.187). Отже, на думку С.Плохія, застосування анонімом художніх прийомів літератури романтизму пояснює популярність «Історії русів» серед читачів, зокрема й жінок, число яких у читацькій аудиторії першої чверті ХІХ ст. різко зросло.

Щодо політичних переконань автора (та його оточення) С.Плохій робить висновок, що він «намагався примирити конфліктні лояльності – по відношенню

до суверена та нації» (с.199). Слідуючи, загалом, уже усталеному канону «добрих» та «поганих» гетьманів, анонім вкладає свої думки в уста П.Полуботка – «він уособлює ідеального гетьмана, готового вмерти, захищаючи інтереси своєї нації, не зраджуючи принципу відданості правителів» (с.198).

Спираючись на відкриття та здогади О.Оглоблина, С.Плохій водночас критикує його тезу про існування «Новгород-Сіверського патріотичного гуртка» (с.209–210, 217–219). Ретельний текстуальний аналіз «Історії русів» (опис подій після 1708 р.), зокрема топонімів, дозволяє авторові стверджувати, що цей твір було написано на землях колишнього Стародубського полку (нині у Брянській області Російської Федерації; с.223–224).

Дванадцятую главу («Козацькі аристократи») С.Плохій присвятив біографіям заможних стародубських поміщиків Миклашевських та Гудовичів і їхнім покровителям у Петербурзі – князеві О.Безбородьку, П.Завадовському, Д.Трощинському, які досягли найвищих посад у часи Катерини II, проте втратили їх за царювання Павла I та Олександра I. На думку С.Плохія, ці «старі відставники», вигіснені з імперського олімпу до своїх маєтків, могли стимулювати загальний дух невдоволення малоросійського дворянства (зокрема, у Д.Трощинського гостювали декабристи Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін; Михайло Миклашевський був тестем декабриста Олександра фон Брігена, якому належить перша згадка про «Історію» Кониського; у маєтку Іллі Безбородька було знайдено рукопис «Історії русів»). Так С.Плохій формулює власну версію, що, безумовно, існував «гурток багатих стародубських поміщиків, пов'язаних родинними узами та спільним досвідом імперської служби» (с.242).

У тринадцятій главі («Звільнене дворянство») С.Плохій здійснює спробу реконструкції цього гуртка. Він прослідковує зв'язок між індивідуальними кар'єрами «підозрюваних» у співчутті ідеям «Історії русів» чи навіть причетності до її створення, і тим, як на сторінках цього твору охарактеризовано тих чи інших російських монархів, козацьких гетьманів і полковників. С.Плохій також звертає увагу на те, кого з числа стародубської знаті та їхніх родичів, як часто і в якій іпостасі згадано в «Історії русів». Таким чином, окреслюється коло потенційних авторів/співавторів, їхніх «консультантів» та співчуваючих читачів-поширювачів рукопису на початковому етапі його існування.

У наступній главі С.Плохій упритул підходить до особи потенційного автора, утім, так і не ставить крапки, указуючи на деякі слабкі сторони у власній гіпотезі (с.284). У центрі його уваги – «соціальні кваліфікації» автора: походження, виховання, освіта, кар'єра, які б дозволили йому написати «Історію русів» (с.272).

Нарешті, в останньому, п'ятому, розділі – «Родинне коло» (глави «Пропущене ім'я», «Впливовий зять» та «Суперники») – С.Плохій відтворює щільну мережу родинних зв'язків стародубських поміщиків. Заглиблюючись у дружній і неприязні стосунки, розплутуючи інтриги та судові тяжби, автор майстерно демонструє потенційні можливості того, як ці зв'язки могли відбитися на «Історії русів». Залежно від того, яку характеристику дістали предки цих поміщиків на сторінках анонімного твору. Насамкінець, С.Плохій уводить «у

бій» такі добре відомі постаті, як малоросійський генерал-губернатор князь М.Репнін та істориограф Д.Бантиш-Каменський (с.332–334, 337–338).

Період останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. ніколи не користувався популярністю серед українських істориків, тим паче, після 1991 р., коли наскрізною віссю вітчизняних історичних наративів стає “одвічна боротьба” за власну державність. Півстоліття між ліквідацією Запорозької Січі та виступом декабристів залишається майже суцільною білою плямою у вивченні та викладанні історії України, яку заповнюють Задунайською Січчю, І.Котляревським та В.Капністом. Автори історичних гранд-наративів та викладачі історії намагаються чимскоріш перейти до Кирило-Мефодіївського товариства, з якого починається безперервний національно-визвольний рух різних українофільських організацій. Саме українофіли викреслили з вітчизняної минувшини малоросійське дворянство, якому було відмовлено у честі належати до пригнобленої української/селянської нації.

С.Плохій, фактично, повертає провідну верству населення Лівобережжя в історію України, демонструючи при цьому активну політичну позицію поміщиків та колишніх імперських сановників, які одночасно вихваляли П.Полуботка, що захищав гетьманство, та Катерину II, яка це гетьманство скасувала. Погляди цієї верстви відбиває «Історія русів» і С.Плохій переконливо намагається показати політичні й історичні уявлення аноніма та його оточення, а не нав'язати їм ідеологічні кліше пізнього періоду, коли *нація* та *імперія* перетворилися на взаємовиключні категорії: «Автор “Історії русів” не був ані українським націоналістом, ані русофобом. Модерного українського націоналізму тоді ще не було» (с.352). Підкреслюючи етнічні відмінності ворогів Малої Росії, анонім сприяв трансформації власної «козацької малоросійської нації» з *корпоративної* на *етнічну*. «З іншого боку, його перехід від станової до етнічної концепції нації був далеким від завершення. У соціальних категоріях нація русів “Історії русів” була нацією козацької старшини та її дворянських нащадків, і тільки зрідка членство у цій нації поширювалося й на народні маси» (с.354). Інтегровані в імперію нащадки козацької старшини намагалися зберегти свої корпоративні привілеї, що суперечило просвітницьким проектам централізації та уніфікації. «Спротив цьому проекту був у центрі аргументації, викладеної в “Історії русів”. Обидві сторони цієї суперечки говорили мовою Просвітництва, утім використовували її по-різному, або щоб підкреслити раціональність та імперську централізацію, або ж навпаки – права та свободи колишніх підданих, що нині стали громадянами» (с.357). На думку С.Плохія, головний аргумент «Історії русів» можна зрозуміти лише в імперському контексті: «Автор підтримував претензії своєї нації на основу імперської історичної ідентичності – назву та спадщину Русі. Він не тільки представив козаків як націю русів, але також узявся викласти історію своєї Батьківщини, котру він у заголовку праці називає Малою Росією, як частини загальноросійської історії. [...] Заявляючи претензії своєї нації на історію Київської Русі й підкреслюючи, що назва та історія Русі були вкрадені в козаків, автор не підривав імперського наративу, а перебудовував його для того, щоб розташувати свій народ ближче до центру імперії» (с.357–358).

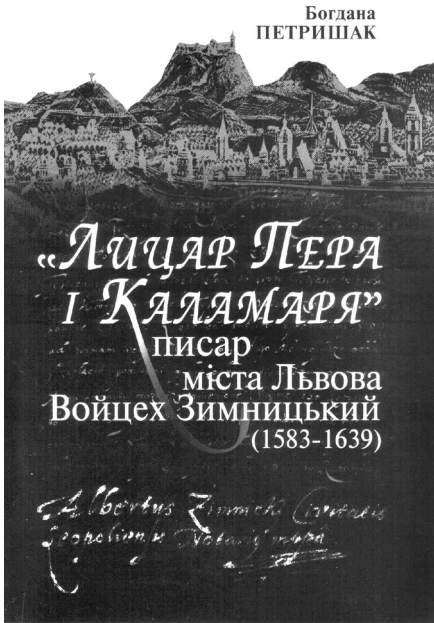
С.Плохій указує на спільні риси чеської та малоросійської еліт епохи провінційського абсолютизму. В обох випадках, позбувшись впливового становища в імперських столицях (Відні та Петербурзі), ці еліти звертаються до минулого і сприяють появі історичних підручників (краледворських рукописів, «Історії русів»), необхідних для захисту їхніх станових привілеїв від імперської бюрократії (с.360–362). Відмінність С.Плохій убачає в тому, що чеська аристократія заснувала багато інституцій, які згодом заклали культурні підвалини модерної чеської нації. Малоросійське дворянство цього не зробило, оскільки мало вплив на провінційні центри влади – саме предводителі дворянства були в епіцентрі «відкриття» та поширення «Історії русів» на початковому етапі (с.362–363).

Отже, хоча основну увагу С.Плохій приділяє пошукам автора «Історії русів», найбільшою новацією його монографії нам видається саме аналіз *горизонту очікувань та політичної уяви* малоросійського дворянства першої чверті XIX ст.

Кожну главу автор починає з нарису, в якому демонструє (можливо, іноді перебільшуючи) вплив «Історії русів» та *козацького міфу* загалом як на культурні й політичні процеси у сучасній Україні (переважно 1970–1990-ті рр.), так і на російсько-українські відносини 2000-х рр. «Козацький міф, запозичений українським проектом розбудови нації з “Історії русів” на початку XIX ст., залишається важливим компонентом української історичної та національної ідентичності», – стверджує історик (с.366). У добре відомих дискусіях про шляхи формування націй, що точаться між *модерністами* (Е.Геллнер, Е.Гобсбаум) та *перенніалістами* (Е.Сміт), С.Плохій стає на бік останніх, приєднуючись до думки, що «далеко не всі національні традиції були “винайдені” будівничими націй у XIX ст. [...] історичні міфи можуть бути пристосовані до різних обставин і набути нових значень у різних контекстах» (с.366–367).

Не тільки зміст, але й форма монографії С.Плохія можуть бути зразком для східноєвропейських істориків. Це наочний приклад того, як можна уникнути наукової самоізоляції, а периферійну тему своїх досліджень зробити цікавою для читачів навіть за межами вузького кола спеціалістів з обсягу «слов'янських та східноєвропейських студій» (не секрет, що Східна Європа, особливо після краху комунізму, є периферійним регіоном у світовій гуманітаристиці). Для багатьох українських істориків, що звикли думати/писати в річищі українофільської/народницької історичної парадигми з її постулатом про «пригноблений», «колоніальний» статус української нації (зведеної майже винятково до селян та інтелігентів-«будителів») у складі Російської імперії, нова книга Сергія Плохія, безперечно, стане відкриттям.

О.Л.Осіпян (Краматорськ)

ПЕТРИШАК Б.

«ЛИЦАР ПЕРА І КАЛАМАРЯ» –

ПИСАР МІСТА ЛЬВОВА **Войцех Зимницький**
(1583–1639 рр.). – Л.: Львівське відділення

ІУАД ім. М.С.Грушевського НАН України; ЦДІА
України, м. Львів, 2011. – 208 с.

Монографія львівської дослідниці Богдани Петришак присвячена Войцехові Зимницькому – представникові інтелектуальної еліти ранньомодерного Львова, який майже чверть століття очолював міську канцелярію. Серед її керівників було чимало яскравих особистостей (Павло Щербич, Анджей Мондрович, Юзеф Бартоломей Зиморович, Самуїл Казимир Кушевич та ін.), які залишили помітний слід в історії міста: виступали реформаторами системи діловодства,

керували міським господарством, розвивали книгодрукування та красне письмо.

Постать Войцеха Зимницького (міський писар у 1616–1639 рр. і лавник у 1626–1639 рр.) до недавнього часу залишалася малознаною дослідникам. Авторка монографії розглядає роботу львівської міської канцелярії крізь призму життя і професійної діяльності цієї непересічної особи. На її думку, у часи врядування В.Зимницького ця установа досягла найбільшого розвитку і стабільності, тоді було остаточно сформовано її структуру, чітко окреслено коло обов'язків кожного з трьох (раецького, лавничого, лонгерського) писарських урядів, розширено штат допоміжного персоналу. Водночас з'явилися цілком нові серії міських книг, послідовно запроваджувалася практика систематичного ведення і зберігання протоколів справ.

Книга написана у жанрі історичної просопографії. Цей дослідницький напрям, достатньо відомий в європейській історіографії, останнім часом набуває популярності й у нашій країні¹. На його актуальності та перспективності одним із перших серед вітчизняних істориків наголосив Я.Дашкевич². Авторка застосувала новітні методики дослідження історії міської інтелектуальної еліти (у даному випадку – міських писарів), шляхом історичного аналізу спробувала реконструювати особистість в її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ. Водночас чимало уваги у книзі приділено історії повсякдення. Як зазначає сама дослідниця: «Войцех Зимницький був

¹ Див., напр., розвідки, присвячені військовим писарям: Кузик Т. Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська старовина. – 2003. – №6. – С.133–140; Її ж. «Лучше голове, нежели хвостам служить»? Іван Чугуївець: військовий писар і колезький асесор // СоцІум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип.9. – С.278–290.

² Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Мат. наук.-практ. конф., Львів, 8–9.10.1996 р. – Л., 1997. – С.40–47.

звичайною людиною своєї доби, котра народилася і виховувалася, навчалася і працювала, відпочивала і розважалася, сміялася і плакала так, як це робили сотні і тисячі міщан, тому, відтворюючи його життя, тим самим ми відтворюємо і їхнє, насичуючи маленькими, але виразними подробицями тогочасне історичне тло» (с.4).

Міський писар В.Зимницький народився 1583 р. у м. Гостинь (Великопольща), прожив коротке, але дуже насичене життя: устиг виховати трьох дітей (двох нерідних), витримав велику епідемію і криваву війну, займався торгівлею, побував у різних містах Польщі, заробив непогані статки, які заповів своїм нащадкам, залишив по собі епістолярну спадщину. Саме завдяки листам авторці вдалося розкрити світ цього міщанина, з деякими подробицями повсякденного життя, емоціями, проблемами, і все це поєднати з його професійною діяльністю в міській канцелярії Львова.

Загалом, висвітлюючи різні аспекти функціонування міських канцелярій у Речі Посполитій, дослідники порівняно мало приділяли уваги персоналу, часто даючи лише короткі відомості³. У випадку поганої збереженості джерел із міської історії це виглядає цілком зрозумілим, адже до сьогодні, приміром, уціліли лише поодинокі міські книги Волині, декілька книг міст Лівобережної України і жодної (!) міської книги Києва. Завдяки копіткому пошуку вдалося зібрати тільки загальні відомості про міську канцелярію Києва та її окремих представників⁴. На щастя, порівняно добра збереженість міських книг Львова дозволяє досліджувати різні аспекти історії міської канцелярії, вивчати персонал і навіть окремих представників, як це добре демонструє у своїй книзі Б.Петришак. Праця виглядає цілком новаторською в українській історіографії, адже це перша монографія, де представлено просопографічний портрет міського писаря, на підставі ретельного аналізу архівних джерел розглянуто його діяльність, кар'єру, родинне оточення, зв'язки, повсякденне життя. До цього часу уряд міського писаря ставав предметом аналізу лише у зарубіжній історіографії, зокрема в польській та німецькій⁵.

Структура рецензованої книги логічна й послідовна. Авторка поступово відкриває перед читачем професійну діяльність свого героя, сферу його

³ Докладну бібліографію цих праць авторка наводить у своїй монографії.

⁴ Див.: Білоус Н. Київська міська канцелярія XVI – першої половини XVII ст. (до питання про реконструкцію) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2006. – С.491–521; *Ії ж.* Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.131–148.

⁵ *Radtkie I.* Błażej Winkler – pisarz i kronikarz miasta Poznania w XVI wieku (1529–1569) // *Archeion.* – Warszawa, 1962. – Т.38. – С.153–172; *Stankowa M.* Sebastian Klonowicz (Klonowicz) – pisarz i rajca miasta Lublina, 1573–1602 // *Ibid.* – Warszawa, 1967. – Т.46. – С.93–109; *Jop R.* Mikołaj Wolkowicz, pisarz i obywatel miasta Chełma, 1782–1795 // *Rocznik Chełmski.* – Chełm, 1999. – Т.5. – С.113–132; *Thiele F.* Die Freiburger Stadtschreiber im Mittelalter. – Freiburg im Breisgau, 1973; *Schmied M.J.* Die Ratsschreiber der Reichsstadt Nürnberg. – Nürnberg, 1979; *Hoheisel P.* Die Göttinger Stadtschreiber bis zur Reformation: Einfluß, Sozialprofi, Amtsaufgaben. – Göttingen, 1998; *Tandeci J.* Die Stadtschreiber und seine Rolle bei der Vereinheitlichung der Arbeitsformen der städtischen Kanzleien in Preußen // *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter.* – Toruń, 2000. – С.117–131 та ін. Цінною з цього погляду є нова монографія професора Варшавського університету Арнешки Бартошевич (див.: *Bartoszewicz A.* Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce. – Warszawa, 2012. – 348 s.).

приватного життя, внутрішній світ, тобто ті складові, без котрих, власне, неможливе просопографічне дослідження. Назва першого розділу – «Походження, виховання, освіта. Самбірський період життя (1583–1616 рр.)» – говорить сама за себе. Спершу Б.Петришак аналізує проблему імені Зимницького, оскільки у джерелах зустрічаються різні варіанти його написання та прочитання (Albert, Albertus, Wojciech). Поступово у книзі розкриваються подробиці з родинного життя майбутнього писаря, коло його рідних і близьких. Авторка припускає, що вірогідним місцем його студій була Замоїська академія. Свою писарську кар'єру він розпочав у міській канцелярії Самбора. Вигідне одруження з представницею місцевої еліти – Анною Вольською, удовою лавника Яна Кртаніка, допомогло йому зробити суспільний аванс. Попри те, що від першого шлюбу Анна мала трьох дітей, це була вигідна партія, адже її посаг складався з будинку у Самборі, чималої суми готівкою (3 тис. злотих), броварні. Після переїзду до Львова частину будинку молодята продали, а дітей залишили у Самборі в родині покійного чоловіка. У 1616 р. закінчився самбірський період життя В.Зимницького, львівські райці запросили його до Львова на вакантний уряд раецького писаря. Так, констатує авторка, почалася «епоха Зимницького» в діяльності львівської міської канцелярії.

Другий розділ – «Професійна кар'єра (1616–1639 рр.)» – присвячено професійній діяльності В.Зимницького у зазначений період. Спочатку розглядається процедура вступу на уряд писаря, складання присяги, коло його обов'язків та прав, оплата праці. Б.Петришак наголошує, що більшість львівських писарів віддавна були немісцевого походження, багато уваги приділяє процесу творення міської книги та задіяним у ньому працівникам канцелярії – підпискам. Широке використання допоміжного персоналу, зокрема підписків, було однією з особливостей канцелярії В.Зимницького. Авторка аналізує також кадровий склад установи, статті доходів писаря, розміри оплати праці працівників, їхні послуги, виокремлює роботу інтролігатора – майстра, котрий переплітав зшитки й опрацьовував новоутворений блок у палітурку. Інтерес становлять факти про цінову шкалу на папір, який весь час дорожчав. Окремо висвітлюються питання про зовнішню діяльність міської канцелярії та писаря, котрий виконував представницькі функції, зокрема репрезентував інтереси міщан у ґродському суді, на сеймах і сеймиках. У книзі розглядаються кілька судових справ про фальсифікації документів, які В.Зимницькому вдалося виграти. Наприкінці розділу авторка слушно резюмує, що писар не обмежувався виконанням внутрішніх канцелярських обов'язків, що становили лише невелику частку тих справ, якими він опікувався протягом 23 років урядування. Із наведених прикладів зрозуміло, якої колосальної праці та зусиль вимагав цей уряд, яку важливу роль відігравав писар у житті міста.

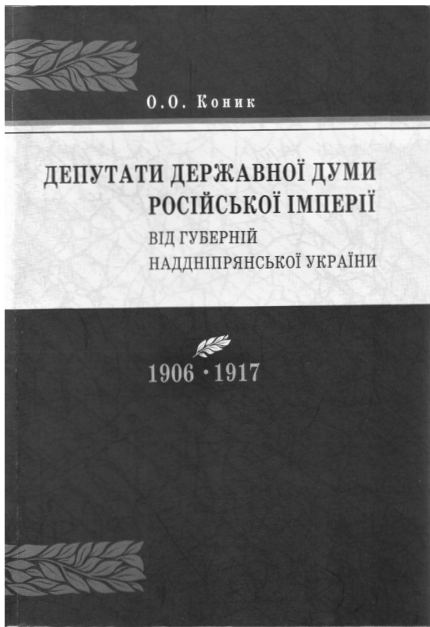
У третьому розділі – «Приватне життя. Господарство, побут, сім'я» – зроблено акцент на сфері приватного, наводяться цікаві деталі з повсякденного життя писаря. Дізнаємося про його побут у Будковській кам'яниці, де він займав два вищих поверхи, а нижні здавав в оренду, інтер'єр житла та речі, що його прикрашали – коберці, килими, портрети, ікони, а також посуд, постільну білизну, одяг. До повсякденних (позаурядових) занять В.Зимницького

відносилася торгівля вином, килимами, хутром, що становило основне джерело прибутків сім'ї. За відсутності Войцеха його роботу виконувала дружина, хоча її основним заняттям була броварня (у тогочасному Львові пивоварінням заробляло багато жінок), вона ж отримувала компенсацію від уряду у сумі 5 злотих на тиждень за тривалі відраджень чоловіка. Загалом фінансове становище Зимницьких у результаті доброго господарювання було успішним, статки писаря оцінювалися приблизно у 5 тис. злотих. Коротко згадується у книзі про коло клієнтів і слуг В.Зимницького та його патронів. Натомість детально авторка зупиняється на обставинах похорону й поминання писаря, що, власне, продиктовано наявними джерелами. Він не встиг написати заповіт, смерть спіткала його раптово у віці 56 років. Наприкінці розділу простежується подальша доля його дружини, яка незабаром знову вийшла заміж і через три роки померла, та дітей.

У книзі вперше публікується мовою оригіналу унікальний за цілісністю та збереженістю комплекс листів до В.Зимницького (загалом 43 документи), генеалогічна схема його роду й різні біографічні матеріали (реєстр видатків на похорон, незавершена оцінка майна та ін.), список львівських писарів XVII ст., відомості про кар'єру писарів Львова тощо. Завершують монографію розлогіий список використаних джерел та літератури, іменний і географічний покажчики, резюме.

У монографії дуже професійно вдалося представити модель кар'єри тогочасного міського урядника, відтворити всі етапи його входження як прибульця до львівської міської спільноти та владних кіл. Завдяки цьому дослідженню перед нами вимальовується постать урядника тих часів – міського писаря, керівника канцелярії, лавника, міщанина-купця, чоловіка й батька. Спираючись на унікальні документи львівського магістрату, Б.Петришак не тільки добре висвітлила діяльність В.Зимницького, його повсякденні заняття, турботи, родинне коло тощо, а й зробила чимало цінних спостережень щодо структури міської влади, роботи канцелярії. Книга стане корисною для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історичним минулим ранньомодерного Львова, історією повсякдення.

Н.О.Білоус (Київ)

Коник О.
ДЕПУТАТИ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ВІД ГУБЕРНІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1906–1917 РР.). – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454 с.

У середині 1990-х рр. серед істориків відновилися колись довготривала наукова дискусія про політичний лад Російської імперії, який сформувався внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. та Основного закону 1906 р., що її започаткував знаний фахівець А.Медушевський¹. Відтоді ця тема з кожним роком отримувала нових авторів, відкривалися її малознані сюжети та грані, залучалися доти невідомі джерела, хоча наблизитися до бажаної й чіткої відповіді вдалося далеко не всім. Серед українських істориків, перейнятих питаннями національного та регіональ-

ного минулого, тема політичної історії тодішньої Росії не стала резонансною. Проте з часом до неї почали звертатися все нові й нові дослідники, осмислюючи доленосні для народів імперії події. Серед них – і автор рецензованої праці. От тільки назвати його неопітом аж ніяк не можна, адже Олександр Коник давно працює над цією науковою проблемою, а реалії викладача вищої школи у сьогоднішній Україні не такі сприятливі щодо писання й видавання монографій. Утім, у так званих пізніх студіях є свій позитив: вони зрілі та глибоко продумані, що якісно відрізняє їх від підготовлених нашвидкуруч.

Як і прийнято в такого роду книжках (адже не секрет, що це – підсумкова робота перед захистом докторської дисертації), багато уваги звернуто на понятійний інструментарій. Зокрема, тут ідеться про терміни «політична історія», «парламентаризм», «депутатський корпус», «думська діяльність» та ін. Однак поняття «Наддніпрянська Україна» не зазнало такого прискіпливого аналізу, хоча й потребує пояснення, адже воно небездоганне. Натомість методи наукового дослідження забрали в автора більше місця через спробу означити їх достоїнства та особливості застосування в різних сюжетах цієї теми. Серед них просопографічний, який автор відділив від біографістики й мікроісторії, проілюструвавши його використання російською та західною історіографією. О.Коник зазначає пізнавальні можливості дискурс-аналізу, семіотики, наративу, які стали у пригоді при аналізі текстів депутатських виступів. Звернувся автор і до Блокової схеми інтелектуальних співтовариств, як і Марксового вчення про класи, до історії повсякдення, котрі виявилися придатними для характеристики думського середовища, що виступало активним творцем нової Росії.

¹ Його стаття «Конституционная монархия в России» побачила світ на шпальтах журналу «Вопросы истории» (1994. – №8. – С.30–46), задавши тон усій дискусії.

З'ясовуючи історіографію проблеми, авторові довелося долати певні труднощі, ним самим і створені. Ідеться про виокремлення українського концептуального сегмента, питання, котре важко піддається артикуляції як через брак історіографічного доробку, так і через склад депутатського корпусу, сформованого на основі адміністративно-територіального і станового поділу суспільства, а не на етнічних чи національних ознаках. Аналіз проведено фахово, з прискіпливим прочитання кожної праці та виявленням нових тенденцій у дослідженнях думської практики, думського корпусу, зокрема щодо соціального походження депутатів. О.Коник звертає увагу на вади теперішніх кандидатських дисертацій із теми, яким притаманне некритичне сприйняття джерел, а то й відвертий плагіат. Краще сприймається авторський текст про доробок західної історіографії, якій, за визначенням О.Коника, притаманна методологічна свобода й поліваріантність трактувань. Чи не найкраще представлено польську історіографію питання, що закономірно з огляду на депутатський корпус із Царства Польського та етнічних поляків Північно- й Південно-Західних країв Російської імперії. Детально проаналізовано наявну джерельну базу, котра дозволяє досягти повноти й усебічності при висвітленні теми.

Власне дослідження автор розпочав зі з'ясування, в який спосіб формувалася депутатський корпус від українських губерній та яким хотіла бачити депутатів верховна влада. Для цього довелося прискіпливо проаналізувати тексти законодавчих актів, що регламентували виборчі процедури, визначали права й обов'язки виборців, їх чисельність, уводячи строкатий майновий ценз, обумовлюючи стать і судимість, позбавлення виборчого права державних посадовців. Шкода, що автор книжки не пояснив мотивацію дій влади щодо квоти землевласників як виборців, котра була різною навіть на повітовому рівні в межах однієї губернії. Як і не зауважив ставлення депутатського корпусу до загального виборчого права – питання, яке тоді активно обговорювалося у пресі².

Ретельний аналіз соціального складу думців, який проведено за такими показниками, як походження, освіта, вік, віросповідання, національність, дозволив автору з'ясувати чисельність різних груп та дійти висновку, що в Думі було представлено кожен соціоетнічний прошарок, причому число депутатів залежало від чисельності самої групи. Порівняння депутатського корпусу від українських губерній із загальноімперськими показниками дозволило авторові зауважити як збіги, так і розходження щодо кількісної переваги, а в результаті дійти цікавого висновку. Шляхом законодавчих норм верховній владі вдалося перемістити з'ясування соціальних питань із вулиці у стіни парламенту.

Докладно розглянуто й соціальний склад депутатів, зокрема дворян-землевласників, які хоча й не відразу зрозуміли переваги політичної діяльності, однак швидко, упродовж виборів до наступних за першими двома скликаннями, вливалися до складу депутатського корпусу. Аналіз вівся крізь призму державної служби, географії маєтків (причому не лише в російській частині України) та розмірів землеволодінь, означення яких закон не вимагав, що потребувало від автора неабияких зусиль для їх виявлення, а також партійної належності, етнічного походження тощо. Добре виписано професорів-депутатів

² Див., напр.: Всеобщее избирательное право // Киевлянин. – 1906. – 16 февраля.

із поясненням їхнього прагнення до участі в держаному житті, а також учительство з його ціннісними орієнтаціями. Мала чисельність інженерів указує не лише на слабе зацікавлення їх громадськими справами, а й на відсутність масового попиту на цей фах. Однак кожен із тих, хто став депутатом, був особистістю й залишив яскравий слід своєю діяльністю (приміром, Вс.Демченко, котрий також як гласний Київської міської думи займався впорядкуванням вулиць міста). Те саме можна сказати про чималу групу присяжних повірених – представників професії, покликаної до життя судовою реформою 1864 р., та лікарів, позицію основної частини думської репрезентації котрих автор визначив як демократичну. Не менш цікавими виявилися й представники селянства, містян, робітництва.

Аби досягти якнайточнішого опису селянина-депутата, О.Конику довелося з'ясувати не лише розмір земельної ділянки кожного, а й встановити, якою вона була – надільною чи придбаною. Крім того, автора цікавили вік (39–49 років), освіта. Була й спроба (щоправда, не така успішна) розібратися з самоідентичністю селян. Попри відсутність в офіційних даних станового поділу робітників як окремого соціального прошарку, ті заявили про своє право бути представленими в Думі через виступи 1905–1907 рр. До з'ясування їхнього соціального портрету автор підійшов так само ретельно, як і до депутатів інших верств – благо їх чисельність не була значною, та ще й зменшувалася в наступних скликаннях. До вже звичної схеми-характеристики автор додав чинники, що впливали на їх популярність у робітничому середовищі. Завершується соціальний опис депутатів визначенням, настільки соціальне походження впливало на політичний вибір. Автор дійшов висновку, що погляди кадетів поділяли власники «як матеріального, так і інтелектуального капіталів». До трудовиків зараховували себе найперше селяни, а робітники, як правило, належали до більшовиків. Утім, цей поділ нестаточний, адже переконання нерідко змінювалися під тиском обставин, залежно від політичної кон'юнктури та ін.

Один із розділів праці присвячено політичному вибору та діяльності депутатського корпусу, що само по собі робить його найголовнішим у монографії. Аби мати більшість, депутати об'єднувалися у фракції, хоча закон і не передбачав такого поділу. Автор простежив кожен з організованих груп – автономістів, безпартійних, поміркованих, трудовиків, кадетів, октябристів, соціал-демократів та ще кілька угруповань, називаючи їхні основні програмні засади та лідерів, друковані видання. І, що особливо цінно, О.Коник показує, як і чому змінювалася невиразна партійна чи фракційна належність депутатів протягом діяльності в усіх чотирьох скликаннях. Соціальна й етнічна строкатість депутатського корпусу, партійна та фракційна роздрібненість усе ж дозволили розподілити депутатів за двома категоріями – ліві та праві, причому чисельність останніх помітно зросла у третьому й четвертому скликаннях.

Питання щодо національного єднання українців виявилось знову дражливим, адже до російських партій записувалися чимало депутатів з українських губерній – звісно, як «росіяни» (причому навіть селяни, прізвища котрих закінчувалися на -енко). І все ж свідомим українцям удалося об'єднатися в Українську думську громаду, на яку автор, утім, звернув лише побіжну увагу.

На цій поліфонії фракцій та партій добре сприймається авторська характеристика їх керівного складу, особливо цінними стали спостереження про те, що навіть російські фракції очолювали вихідці з українських губерній, були їх груповими лідерами. У тому числі катеринославський депутат М.Родзянко, який став головою Думи третього та четвертого скликань, і якому автор дає досить позитивні характеристики.

Не до кінця зрозуміла авторська мотивація не з'ясовувати діяльність депутатів, адже до неї слід було звернутися, бодай у загальних рисах. Тим більше, що вона таки непогано простежується, коли О.Коник характеризує склад депутатів різних комісій, створюваних для вирішення цілком конкретних питань (аграрної, фінансової, бюджетної, бібліотечної, місцевого самоврядування та ін.). Робота в кожній із них вимагала від депутатів фахових знань, організаторських здібностей, уміння аналізувати державні справи й т. ін., на чому автор неодноразово наголошує. Утім, дослідник лише називає підготовлені, але не схвалені депутатами законопроекти, і не завжди пояснює причин їх відхилення, хоча вони для науковця так само цінні³. Їх було все ж чимало, зважаючи на досить широку палітру комісій, члени котрих прагнули модернізувати життя в імперії, надаючи підданним ширші громадянські права, позбавляючи недоторканності депутатів тощо.

Варто спеціально звернути увагу на досить вдалу спробу з'ясувати депутатську активність – питання, яке досліджують різними способами, і котре автор докладно виклав шляхом простих підрахунків кількості виступів, друківаних знаків в їх текстах, опублікованих у стенографічних звітах. Запропоновано також власну методику підрахунку, а саме репрезентативність добре продуманої вибірки депутатів (причому, автор зауважує, що вона небездоганна). І все ж таки цей метод виявився вдалим, особливо у створенні портрета типового селянина-депутата А.Грабовецького з його оригінальними уявленнями про національний гніт «без землі», або робітника-депутата Г.Кузнецова, уповноваженого робітництвом Катеринослава, яскравий образ котрого автор змалював, спираючись на його біографічні дані та публічні виступи, в яких той засуджував державу за низький рівень освіти робітників та позбавлення права здобувати її рідною мовою.

Для образу депутата – представника інтелектуальної праці О.Коник обрав професора І.Лучицького, біографія котрого виявилася типовою за багатьма показниками. Ця постать більш відома відстоюванням викладання українською мовою в початковій школі, однак дослідник значно розширив наші знання про цього депутата, визначивши його позицію, а то й авторство багатьох законопроектів. Так, один із них стосувався питання скасування чиншу в Білорусії, причому не тільки там, але й у Південно-Західному краї. Тут професорові стали у пригоді фахові знання з історії аграрного землеволодіння в Європі.

Таким самим чином, послуговуючись інструментарієм історичної антропології, з'ясовано типовий образ священника-депутата, чисельність котрих у Думі сягала більше 30. Один із них, а саме Д.Машкевич із Херсонської губернії,

³ Пор.: *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России в первой четверти XIX в.: замыслы, проекты, воплощение. – Москва, 2012.

аналізується через мову виступів із відповідним для чорносотенців набором зворотів і кліше. Для творення образу дворянського депутата взято реальну постать також херсонця І.Стенбока-Фермора. Авторіві довелося докласти набагато більше зусиль, аби з'ясувати, як виникло неросійське прізвище, простежити родинні зв'язки цього роду, що сприяло майже автоматичному обійманню престижних посад, як і схильності до екстравагантності, що проявилось у пристрасті до повітроплавання.

Один із підрозділів монографії присвячено «українському питанню». Дослідник намагається з'ясувати, чому українцям забракло послідовності й наполегливості у відстоюванні власних національних інтересів? Аналізуючи всі чинники, які вплинули на це, О.Коник доходить висновку, що сама інтелігенція мало працювала над творенням власної нації. І це тоді, коли селяни виказували у своїх виступах досить зрілі погляди й розуміння ситуації. Дослідникові вдалося, спираючись на свідчення Є.Чикаленка, створити образ селянина-депутата, який розумівся на складних проблемах своєї Батьківщини. Серед не багатьох інших його проявів автор зупинився на найважливішому – спробі обговорити законопроект стосовно викладання рідною мовою у школах. І справді, вийшовши поза межі шкільництва це питання набуло політичного значення, на порядок перевищивши звичну мовну повсякденну комунікацію⁴.

Досить вдалим підходом до розуміння депутатами власних завдань і того, наскільки вони справлялися зі своїми обов'язками, стало з'ясування їхнього повсякдення, чому автор присвятив окремий розділ, назвавши його «Наддніпрянські депутати у Таврійському палаці...». Причому повсякдення, як спосіб висвітлення проблеми, поширюється не лише на депутатів, а й на виборців, широку аудиторію з її щоденними турботами про «хліб насущний», настроями й реакцією на події, зокрема російсько-японської війни та столичне життя. Авторіві вдалося зауважити, наскільки зросла роль преси в повсякденному житті, адже саме вона не тільки несла новини, а й формувала суспільну думку щодо політичних реалій. І найперше, звичайно, про Державну думу та кандидатів у депутати, вигідно висвітлюючи тих із них, кого підтримувала, і замовчуючи небажаних. Окремим сюжетом автор описав Таврійський палац, його історію та нову місію у структурі державної влади Російської імперії. Так само детально, а подекуди й образно, простежено, як відбувалися вибори кандидатів на всіх рівнях: сільських і волосних сходах, у повітових та губернських містах, та якими новими церемоніями освячувалося народне представництво. Про депутатську недоторканність ті могли лише мріяти, адже поліція, зокрема петербурзька, не особливо церемонилася із затриманими депутатами (доходило навіть до побиття), намагаючись ізолювати їх від спілкування з виборцями, особливо тоді, коли ті влаштовували стихійні мітинги з агітацією та закликами до розподілу землі. Виявилось, що верховна влада не була готовою до такого повороту подій, губернатори не мали інструкцій, як їм ставитися до народних обранців, а тому продовжували відстежувати та інформувати міністерство внутрішніх справ про настрої людей, спілкування їх із депутатами незалежно

⁴ Вульпиус Р. Украинские язык и школьное обучение в позднимперский период // *Ab imperio*. – 2005. – №2. – С.325.

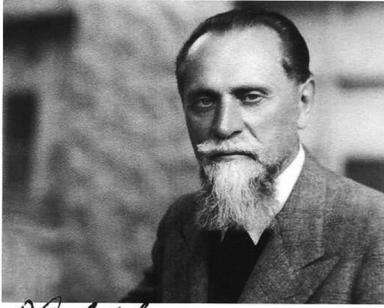

від партійної чи фракційної належності, порушувалися карні справи, котрі тяглися роками і які можна було використовувати для тиску й дискредитації при наступних виборах. Соціальне середовище, що довго формувалося в атмосфері самодержавної, позбавленої будь-якої критики влади, також неоднозначно сприймало депутатський корпус і, як визначив автор, найбільше угодовство («рептильство») демонстрували священники Російської православної церкви. Тож виконувати депутатські повноваження подеколи було не стільки почесно, як небезпечно. Однак, хай і поступово, але депутати усвідомлювали свою значущість, самі виробляли форми діалогу з населенням, державними структурами. Та й громадськість виявляла підвищений інтерес до депутата, змушуючи того працювати на потреби виборця.

Дослідження О.Коника стане у пригоді й любителям порівнювати побутові умови початку ХХ ст. та сьогодення (за всієї неоднозначності таких спроб), адже автор описує житло, одяг, форми спілкування з виборцями, де нерідко скандали посідали головне місце. Неабиякий інтерес становить навіть аналіз імен, котрі при допитливому погляді дають цікаве бачення депутатського корпусу.

Отже, запропоноване дослідження на кілька порядків розширює наші знання про склад Державної думи Російської імперії та дозволяє стверджувати про суттєвий внесок депутатів з України у формування цього нового, із законодавчими повноваженнями, вищого органу влади. Після прочитання тексту складається чітке уявлення про депутатів як різних людей, котрі все ж переймалися інтересами держави, власного краю і своїх виборців. Досягнуто це завдяки виваженим судженням, обширним знанням, яскравим прикладам, виявленим в архівних справах, переконливим висновкам. Не можна обійти увагою і таблиці, які автор пропонує увазі читачів. Вони ілюструють практично всі соціальні категорії населення, що брало участь у виборах, склад депутатів усіх чотирьох скликань поіменно. Про високий науковий рівень книжки свідчать і докладні покажчики, які полегшують роботу з текстом (можна лише пошкодувати, що немає словника скорочень та географічного покажчика, котрі не завадили б у цьому виданні). Не можна не зауважити певних неточностей перекладу (наприклад, «самоуправління» замість «самоврядування»). Прагнучи писати добірною українською мовою, що науковцеві справді вдається, і пропонуючи варіанти назв деяких посад, автор не завжди вживає їх коректно. Ідеться перш за все про маршалка, яким він називає предводителів дворянства. Насправді це слово – запозичення з польської мови й несе воно дещо інше навантаження, адже маршалки мали куди більше самоврядних повноважень, аніж предводителі дворянства. Трапляються й фактичні помилки (скажімо, неправильне визначення посади М.Клейгельса, який був не губернатором, а генерал-губернатором). Утім, їх небагато. Загалом слід ще раз наголосити, що вітчизняна історіографія поповнилася солідним науковим дослідженням, яке займе гідне місце серед праць відповідної проблематики.

В.С.Шандра (Київ)

Teofil Hornykevych

ТЕОФІЛ ГОРНИКЕВИЧ

та УКРАЇНСЬКІ АРХІВНІ КОЛЕКЦІЇ У ВІДНІ

ПАЛІЄНКО М. ТЕОФІЛ ГОРНИКЕВИЧ ТА УКРАЇНСЬКІ АРХІВНІ КОЛЕКЦІЇ У ВІДНІ. – К.: Темпора, 2012. – 688 с.

«Історію пишуть архіваріуси», – ця фраза, виголошена на одному з наукових форумів, ще раз змушує замислитися над значенням їхньої праці для збереження історичної пам'яті. А от про самих архівістів пишуть дуже мало, хоча саме завдяки їм збережено для нащадків безцінний скарб – документи, створені в доленосні моменти української історії. Існує вираз: «Архіви не горять». Насправді вони горять, як і книги та будівлі, гинуть у вирі воєн, переміщуються та розпорошуються, документи крадуть, вони потрапляють до архівосховищ інших країн, розходяться світом. З огляду на специфіку української політичної історії, на зарубіжжі утворився комплекс архівної україніки.

Величезний масив цих документів є невід'ємною складовою нашої історичної пам'яті. Проблеми, пов'язані зі створенням та функціонуванням еміграційних архівних осередків, почали розроблятися в українській історіографії тільки у 1990 – на початку 2000-х рр.¹

Нова книга професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Марини Палієнко – це не просто унікальне дослідження з історії українських архівів в Австрії, але й жива розповідь про подвижницьке життя о. Теофіла Горнікевича (1891–1969 рр.), який здійснив справжній науковий подвиг, адже саме завдяки його невтомній праці на архівній ниві для нащадків збереглися впорядкованими та описаними архіви В.Липинського й уряду Західноукраїнської Народної Республіки, що тривалий час перебували у Відні. Авторка вже впродовж багатьох років досліджує проблеми зарубіжної архівної україніки, вивчає процес формування, склад, інформативний потенціал, переміщення й долю документальних колекцій української еміграції в різних країнах світу. Рецензований книзі передувала її ґрунтовна монографія, присвячена архівним центрам української еміграції, численні статті, в яких висвітлювалися різні аспекти великої проблеми вивчення зарубіжної україніки².

¹ Див., напр.: *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – №1/6. – С.18–30; *Боряк Г.В.* Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: Підруч. для студ. вищих навч. закладів України. – К., 1998. – С.105–130; *Палієнко М.Г.* Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С.537–558; *Грімстед П.К.* «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – 252 с.; *Матяш І.* Архівна україніка Канади: історіографія, типологія, зміст. – К., 2008. – 152 с.; *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). – Ніжин, 2011. – 544 с.

² *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. – К., 2008. – 688 с.; *Її ж.* Скарбниця української історії в США (З історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т.8. – С.204–210; *Її ж.* Архіви української еміграції у

Свою працю М.Палієнко адресує історикам, культурологам, усім, хто цікавиться зарубіжними українськими архівними зібраннями. Але з повним правом можна запропонувати уважно прочитати її всім фахівцям з обсягу спеціальних історичних дисциплін. Адже у книзі одночасно досліджено кілька тем, що стосуються зарубіжної біографістики, життєпису кількох поколінь родини Горникевичів (а це вже генеалогія), які самовіддано йшли з заповітом батьків, зберігаючи національну спадщину. Є тут і спогади, які теж, як окремий вид історичних джерел, мають право на археографічну обробку й публікацію. Численні фотоілюстрації також належать до сфери вивчення галузі спеціальних історичних дисциплін – фотодокументалістики. Публікація листів, що містяться в епістолярному блоці книги – це величезна робота з виявлення, відбору, наукового опрацювання, яка вимагала від авторки знань у галузі епістолографії.

Досить коротку, як для такої багатопланової монографії, авторську передмову слушно відкриває цитата з листа до Т.Горникевича архієпископа Івана (Бучка) від 10 квітня 1962 р.: «Прийде час, що заслони строгої тайни буде усунена і тоді Ваше діло й заслуги стануть явні». Книга М.Палієнко віддає належне досі невідомій подвижницькій праці священника та, водночас, великого знавця архівної справи, завдяки якому унікальні документи не пішли в небуття.

Авторка зазначає, що проблема збереження для майбутнього національних реліквій, якими є архіви, завжди перебувала у центрі уваги Української греко-католицької церкви. Зокрема, при передачі в дар народу Національного музею у Львові (1913 р.) її предстоятель митрополит Андрей (Шептицький) наголошував на значенні зібрань рукописів, які переходять «нашому народові не лише як документи і свідчення слави наших батьків – ми їх передаємо тим, хто бачить культуру нашого народу як живу основу будучої – дасть Бог – спільної праці нашого духовенства та інтелігенції, будучих поколінь нашого народу»³. Завдяки зусиллям ієрарха було врятовано від забуття документальні збірки уряду Західноукраїнської Народної Республіки після припинення його діяльності у Відні. Також не можна не віддати належне його зусиллям щодо збереження архівної спадщини визначного українського мислителя та громадсько-політичного діяча, ідеолога консервативно-гетьманського руху В.Липинського. За дорученням митрополита опіку над документальним комплексом, що опинився у Відні, здійснював парох тамтешньої церкви Св. Варвари о. Мирон Горникевич. Саме з цього часу бере початок надзвичайна увага родини Горникевичів до архівів, що, зрештою, стане їхньою сімейною справою. У 1942 р. митрополит Андрей прийняв рішення про передачу колекцій документів на зберігання до Австрійського державного архіву у Відні. Далі відбувалася майже детективна історія, в якій були задіяні вищі ієрархи, задля збереження від загибелі архіву ЗУНР та історико-філософської спадщини В.Липинського.

Авторка виділила у книзі кілька основних частин. Перша – це, власне, результат підготовленого нею на основі першоджерел дослідження життя та діяльності Т.Горникевича, встановлення його внеску й ролі у збереженні, вивченні та опрацюванні колекцій ЗУНР й особового архіву В.Липинського.

радянських спецховищ (переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С.196–213; *Її ж.* Архівна спадщина української еміграції як складова зарубіжної україніки: основні етапи формування // Архіви України. – 2011. – Вип.6. – С.10–20 та ін.

³ *Шептицький А.* Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю! / Упор., передм. М.Косіва. – Л., 2005. – С.18.

Назва цієї частини книги – «В охороні національних архівних скарбів» (с.18–114) – відразу дає зрозуміти читачеві головну її ідею.

Усі три складові розділу послідовно розкривають головну ідею дослідниці, котра прагнула показати подвижницький життєвий шлях Т.Горникевича – священика та історика-архівіста (с.18–40). Крок за кроком авторка вводить нас у світ, що став передпочатком у вихованні о. Теофіла (у родині старших синів завжди називали цим ім'ям, від гр. «теос» – Бог, «філію» – люблю). У листах, що зберігаються у сімейному архіві проф., д-ра Олега Горникевича (1926 р.н.) у Відні, М.Палієнко віднайшла цілу низку надзвичайно цікавих відомостей, котрі розкривають духовний світ кількох поколінь родини. Роки навчання, парафія у с. Сихів (нині в межах Львова), викладацька й культурно-освітня праця в Галичині – ось віхи на життєвому шляху Т.Горникевича. Перипетії Другої світової війни змусили родину перебраться до Австрії.

На межі 1950–1960-х рр. розпочався новий етап у житті о. Теофіла, пов'язаний з організацією зберігання, упорядкуванням та опрацюванням архівних збірок. Яскравим проявом його науково-економічної діяльності став розшук у віденських архівах і публікація чотиритомного видання документів про події в Україні⁴. Ще одна грань таланту Т.Горникевича відкрилася при написанні ним спогадів про одну подорож – ідеться про книгу «Відень – Царгород – Атени» (Мюнхен, 1964 р.). Зробивши так багато для рідної Вітчизни, 1969 р. о. Теофіл Горникевич відійшов у Вічність.

Окремі підрозділи книги авторка присвятила вивченню долі українських архівів у Відні в міжвоєнний період та роки Другої світової війни, а також особливу увагу приділила діяльності Т.Горникевича зі збереження, описування й дослідження архівів В.Липинського та уряду ЗУНР у Відні. Зі сторінок книги читач отримує достовірну інформацію щодо заходів митрополита Андрея та о. Мирона Горникевича зі збереження документів вищих органів влади Західноукраїнської Народної Республіки (с.45–51), архівної спадщини В.Липинського (с.51–55).

На основі автентичних матеріалів, значна частина яких епістолярні, написано підрозділ про роль о. Теофіла у збереженні та опрацюванні архіву В.Липинського (с.71–80), а також його участь у заснуванні Східноєвропейського дослідного інституту імені В.Липинського у Філадельфії (СЄДІ). Довгий час Т.Горникевич був його представником у країнах Європи, а також перед митрополитом Йосифом (Сліпим) (с.80–85).

Досить добре написано підрозділ про архів В.Липинського у фондах СЄДІ, зокрема дослідники тепер мають можливість з'ясувати його склад, структуру та інформативний потенціал (с.86). Визначальними рисами архівного зібрання вченого є його комплексність, багатоплановість, видова, мовна різноманітність (листи та інші документи архіву писані українською, російською, французькою, німецькою, польською, англійською, італійською мовами), насиченість рукописними автентичними матеріалами – від автографів праць, нотаток, власноручних виписок, численних посилок на виявлені та опрацьовані джерела, до щоденникових зошитів, коментарів відомого політичного

⁴ *Hornykiewicz Th. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe / Publikationen. Ser.I–IV. – Philadelphia, 1966. – Bd.1. – 450 s.; 1967. – Bd.2. – 484 s.; 1968. – Bd.3. – 704 s.; 1969. – Bd.4. – 421 s.*

мислителя. Перелік прізвищ авторів кореспонденцій вражає. В анотованому покажчику імен (с.504–542) вони займають переважну більшість посилань у супроводі авторських анотацій.

Епістолярна спадщина В.Липинського у фондах СЄДІ нараховує 600 листів, більшість яких припадає на період 1918–1931 рр. Значну частину становлять адресовані йому кореспонденції, що їх, як підкреслює авторка дослідження, планувалося видати в рамках 25-томного повного зібрання творів В.Липинського (с.95). Цей масштабний проект було започатковано у Філадельфії після одержання з Австрії копії наявних там документів. Утім, до цього часу справа з виданням вирішена лише частково.

Привертає увагу листування о. Теофіла з відомим українським громадсько-політичним діячем, редактором багатьох видань на зарубіжжі, засновником Східноєвропейського дослідного інституту імені В.Липинського у Філадельфії та його першим президентом Є.Зиблікевичем, що надзвичайно яскраво передає атмосферу, в якій довелося діяти подвижникам архівної справи. В усіх листах відчувається дбайливе ставлення цих непересічних особистостей до долі цінних рукописів, що стосувалися подій української історії – причому не тільки збірок ЗУНР та В.Липинського, але й виявлених Т.Горникевичем під час роботи в австрійських архівах джерельних матеріалів з України.

Серед епістолярного комплексу у другій частині книги (с.116–483) представлено також листування вже згадуваного Є.Зиблікевича, одного з фундаторів НТШ у Нью-Йорку – М.Чубатого, церковних діячів. Зважаючи на виняткову цінність та інформативність наведеного в дослідженні комплексу листів доцільно побіжно представити його основну тематичну спрямованість та кількісні характеристики.

Листування о. Теофіла з архієпископом Іваном охоплює 1961–1969 рр. і включає 99 листів, з яких 60 вийшли з-під пера Т.Горникевича. Останнього листа до нього відіслано з Рима 18 вересня 1969 р. – за два тижні до смерті. Оскільки кореспонденти були ровесниками, знайомими з часів навчання в Академічній гімназії у Львові, стиль їхнього листування при взаємній високій повазі відзначався теплотою й доброзичливістю друзів, які пройнялися ідеєю збереження українських архівних зібрань, депонованих в Австрійському державному архіві. Ціла низка листів Т.Горникевича являє собою докладні звіти щодо проведеної роботи над матеріалами та витрачені при цьому кошти. Інші сюжети торкалися історії СЄДІ, повернення із заслання митрополита Йосифа, заснування Українського католицького університету в Римі, життя української громади у Відні, можливості придбання архівних збірок, зокрема відомого громадсько-політичного діяча М.Єремїва (Женева). Інформував о. Теофіл і про свою дослідницьку працю в австрійських архівах над джерелами з української історії. Архієпископ Іван цікавився не тільки пастирською діяльністю, а й життям родини Горникевичів, вітав усіх зі святами, радів за успіхи синів адресата на ниві професійних здобутків.

Із митрополитом Йосифом Т.Горникевич листувався впродовж 1963–1969 рр. Вони обмінялися 97 кореспонденціями, 55 з яких написав о. Теофіл. І ця представницька добірка також має за центральну тему долю та організацію збереження українських архівних комплексів у Відні. У листах обговорювалася можливість здійснення пошуку всіх складових архіву ЗУНР, задля

чого митрополит Йосиф радив Т.Горникевичу зв'язатися з М.Чубатим. Своєю чергою о. Теофіл, інформуючи про роботу з упорядкування архіву, зокрема щодо укладання інвентарю (опису) всієї колекції, у тому числі В.Липинського, у червні 1966 р. порушив питання про необхідність перевезення зібрання з Відня до Рима. Надалі ця тема обговорювалася в листах уже у практичній площині щодо згоди австрійського архіву на вивезення збірок за межі цієї країни. Серед інших проблем, які порушувались у листах, слід згадати про заснування Українського католицького університету, діяльність Східноєвропейського дослідного інституту імені В.Липинського у Філадельфії та можливість його приєднання до УКУ. Неодноразово обговорювалися видавничі проекти (підготовка Т.Горникевичем збірників про події в Україні 1914–1922 рр. у світлі історичних документів, започаткування митрополитом Йосифом у Римі документальної серії «*Monumenta Ucrainae Historica*» тощо).

Листи церковного ієрарха невеликі за обсягом, лаконічні. У них є чимало доручень о. Теофілові, зокрема щодо підбору дублікатів з Австрійської національної бібліотеки та їх перевезення до Рима, пошуку й виготовлення фотокопій різних статей, організації передачі до Українського католицького університету бібліотеки о. Лади з Відня, експертної оцінки мистецької вартості творів, запропонованих митрополитові для придбання до колекції УКУ. Усі листи виразно свідчать, наскільки високо цінувалася наукова діяльність Т.Горникевича, його професіоналізм, чесність, точність у судженнях та оцінках.

Добірка епістолярних діалогів – листування о. Теофіла з д-ром Є.Зиблікевичем, що було розпочате восени 1961 р. і тривало до смерті Т.Горникевича, а також із проф. М.Чубатим за період 1961–1964 рр. – містить чимало цікавих відомостей щодо історії переміщення архівних зібрань уряду ЗУНР із моменту вимушеного залишення ним українських теренів, а також з'ясування місць можливого перебування окремих складових цього архіву.

Після кожного блоку листування Т.Горникевича авторка наводить докладні, інформативно насичені примітки, що є своєрідним тлумаченням подій, про які йдеться в листах. Тут не тільки подано біографічні дані про згаданих в епістолярії осіб, але й роз'яснено вживані кореспондентами малопоширені нині терміни, уточнено окремі факти, події й дати. Підготовка таких приміток вимагала великої авторської роботи, ставши можливою завдяки надзвичайній скрупульозності та археографічним здібностям дослідниці. Зауважимо, що розділ «Доля архіву крізь призму епістолярного діалогу» (с.116–483) супроводжує ґрунтовна археографічна передмова.

Представлене вперше читачам значне за обсягом і змістом листування перебуває у Відні, у приватному архівному зібранні проф., д-ра Олега Горникевича – сина о. Теофіла. Відклався весь комплекс листів – у рукописних та друкованих оригіналах, а також у чернетках. Спосіб відтворення, принципи передачі тексту кожного листа знайшли відображення в науково-довідковому апараті видання. При публікації було збережено авторські особливості. Важливо, що, перебуваючи на чужині, кореспонденти користувалися лише рідною мовою. Авторка докладно описала принципи передачі текстів і, відповідно, виділення тих місць у листах, що були внесені авторами вже після їх написання чи друку (марґіналії). М.Палієнко не вдається до купюр, справедливо вважаючи все написане важливим не тільки для розкриття тематичного блоку дослідження, а й передбачаючи

те, що до епістолярної спадщини визначних діячів ще не раз обов'язково повернуться вчені, які, можливо, вивчатимуть її під іншим ракурсом.

Уперше в подібного типу виданнях рецензенти зустріли достатньо оригінальну подачу різнобічної інформації, яку містять «Сім коротких “розмов” з моїм батьком» (с.485–503), написані О.Горникевичем. У житті часто трапляється, що діти вже після смерті батьків шкодують, що так і не вистачило їм часу поговорити відверто. Син о. Теофіла зробив це в особливий спосіб, і на прохання авторки монографії написав ці сім «розмов»-спогадів, що так влучно передають атмосферу життя української священницької родини, проникнуті теплотою почуттів, добротою родинних стосунків, щирістю, сповнені поваги та ніжної любові до батька. О.Горникевич наводить слова о. Теофіла, своєрідний звіт священника-громадянина: «Три справи в моєму житті були такі дорогі, що я їм жертвував всі мої сили, а саме: праця над молоддю в школі, відбудова козацької церкви у Сихові, та ось та третя – архівна справа» (с.495).

Усі види представлених у книзі документів містять значну за обсягом і значенням інформацію щодо життя й праці Т.Горникевича, його родини, особливостей складної долі австрійських збірок україніки. Їх доповнюють анований показчик імен з авторськими коментарями, подані єдиним блоком 65 фотоілюстрацій із родинного архіву Горникевичів, 12 документів, винесених у додатки. Фотоілюстрації до праці у галузі спеціальних історичних дисциплін завжди становлять необхідну складову дослідження. У даному випадку влучно підібрані матеріали наочно підтверджують усе те, про що пише М.Палієнко. Тут представлено своєрідний фотородовід – від прадідів о. Теофіла до його синів. Неабияк зворушує світлина, де зображено відразу три покоління Горникевичів – трьох Теофілів у день св. Теофіла 1952 р. (с.570).

Що стосується документів, уміщених у додатках, то, на погляд рецензентів, усе ж потрібно було подати переклади тих із них, котрі наведено німецькою мовою (с.593, 597–611). У цьому зв'язку добре виглядає представлення перекладу українською інвентарю спадщини В.Липинського, укладеного Т.Горникевичем, що дає можливість науковцям відразу докладно ознайомитися зі змістом і складом особового архіву відомого політичного мислителя та оцінити роботу о. Теофіла над його впорядкуванням та описуванням.

Рецензована книга заслуговує на високу оцінку як зразок вдумливого представлення життя та діяльності особистості через цілу низку вперше введених до наукового обігу документів. Усі разом вони не тільки окреслюють образ Теофіла Горникевича – священника, педагога, дослідника, а й показують його на тлі складної епохи, в оточенні непересічних осіб, з якими він спілкувався. Отже, маємо працю не тільки про українські архівні колекції у Відні, а й про справжніх подвижників, котрі зберегли їх для України.

Насамкінець не можна не згадати про видавництво «Темпора» та його директора Юлію Олійник, завдяки старанням якої, усебічній підтримці й розумінню важливості справи з'являються друком подібні унікальні публікації. Видавати такі комплекси документів, як, скажімо, листування, досить непросто. Але «Темпора» (можемо сміливо це стверджувати) стала відомою серед науковців саме завдяки високому професіоналізму своїх працівників і розумінню керівництвом потреб розвитку сучасної історичної науки.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ), Я.О.Іщенко (Київ)

ХРОНІКА

О.В.Ясь (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СВІТЛО Й ТІНІ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ» ТА КРУГЛИЙ СТІЛ «ВИКЛАДАННЯ БОЛЬОВИХ ТОЧОК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ ст. У ШКОЛАХ»

22–23 травня 2013 р. в Інституті історії України НАНУ відбулися міжнародна наукова конференція, присвячена українському радянському історієписанню, та круглий стіл із проблем висвітлення контраверсійних подій і явищ історії України ХХ ст. Співорганізаторами цих заходів виступили громадська організація «Центр освітнього моніторингу» у співробітництві з Інститутом історії України НАНУ та Українським науковим інститутом Гарвардського університету за підтримки Освітньої програми Міжнародного фонду «Відродження».

Конференція стала другим із запланованих трьох заходів, спрямованих на осмислення українського історіографічного процесу ХХ – початку ХХІ ст. Перша («Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи») відбулася в Українському вільному університеті в Мюнхені 1–3 липня 2012 р., а третя, завершальна («Quo vadis Ukrainian History? Assessing the State of the Field») збереться восени 2013 р. в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Зі вступним словом і привітаннями до учасників форуму звернулися директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.Смолій*, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор *С.Плохий* та директор Канадського інституту українських студій професор *В.Кравченко*.

З основною доповіддю «Радянські історичні міфи у сучасній українській історіографії: “старе вино в нових міхах”» виступив професор *Л.Зашкільняк* (Львівський національний університет імені І.Франка), який порушив проблему тиску попередньої спадщини на сучасне українське історієписання. Доповідач підкреслив, що радянські міфи значною мірою наслідують російські історичні міфи. Більше того, Л.Зашкільняк відзначив наявність травматичного потенціалу в українській минувшині, котрий репрезентований у багатьох історичних студіях, зокрема наголосив на нагальних потребах деконструкції травматичного образу/образів історії України. На його думку, багатообіцяючим видається постколоніальний підхід до конструювання й студювання вітчизняного минулого. Доповідь Л.Зашкільняка згенерувала жваву наукову дискусію навколо вирізнення постколоніального й антиколоніального дискурсів у сучасній соціогуманітаристиці, а також щодо правомірності та можливих критеріїв означення колоніального статусу України за радянських часів. Водночас розгорнулася цікава

полеміка стосовно двох типів історичного знання – академічного й дидактичного («суспільного»), зокрема було висловлено цілу низку думок щодо ступеня їх автономності та взаємозалежності.

Подальша робота конференції відбувалася у трьох секціях, кожна з яких поділялася на кілька частин (блоків). Після кожного блоку (2–4 доповіді) проводилася проміжна дискусія щодо представлених проблем. Перша секція мала назву «“Республіканський” та “союзний” наративи: паралелі, перехрестя й виміри буття». Із доповіддю «Українська радянська спадщина: проблеми інтерпретації» виступив професор *В.Кравченко* (Канадський інститут українських студій). Доповідач наголосив, що радянська історіографія значною мірою успадкувала позитивістський дискурс, але також включала елементи героїзації та легітимізації минувшини для відповідних ідеологічних потреб. У пострадянську добу відбулася фрагментизація радянської історії, а згодом реінтерпретація історичної спадщини від єдиної радянської – до низки національних спадщин. Заразом *В.Кравченко* висловив думку, що історія України є «нормальною» історією з перспективи порубіжжя, котре повсякчас висуває питання співвідношення національної й регіональної ідентичностей. Водночас актуальною до сьогодні залишається проблема радянської ідентичності, котра має два рівні: а) власне російської («русской»); б) імперської.

Із доповіддю «Возз'єднання України з Росією: Клас, держава та етнос в українській радянській історіографії» виступив професор *С.Плохий* (Гарвардський університет), котрий метафорично порівняв радянську історіографію з «гоголівською шинелею», з якої вийшла більшість сучасних дослідників кількох поколінь. *С.Плохий* запропонував провести ретроспективну контекстуалізацію концепту «возз'єднання» з другої половини ХІХ ст., оскільки це дозволяє зробити цікаві спостереження щодо розгортання різних дискурсів (класового, національного, державного) в українському радянському історієписанні. Скажімо, доповідач відзначив, що саме переформатування панівного класового дискурсу (повернення до квазікласового підходу) стало підставою для збереження відносної автономії українського сегмента радянської історіографії після ухвалення «перейславських тез» ЦК КПРС (1954 р.). Насамкінець доповідач запропонував проблему для подальшої дискусії: наскільки співтворцями радянського наративу були українські історики та, заразом, наскільки вони змогли втримати чи зберегти автономне середовище.

Доповідь «Тексти про культуру в українському історієписанні 1960 – початку 1970-х рр.: поміж обрядовими кліше, романтичним націоналізмом і “перейславським” каноном» представила професор *Н.Яковенко* (Національний університет «Кієво-Могилянська академія»), котра висунула тезу, що культурознавчий дискурс в українському радянському історієписанні не тільки сформувався у 1960-х рр., а й зберігся за умов утисків початку 1970-х і навіть затримався до 1980-х рр. На думку *Н.Яковенко*, аналітичні структури текстів почасти наслідували романтично-народницькі взірці ХІХ ст., почасти включали обрядову радянську риторіку, проте головно спиралися на ренесансно-барокову концепцію української культури, що зберегла своє значення до сьогодні.

Виступи *В.Кравченка*, *С.Плохія* та *Н.Яковенко* викликали низку запитань, спричинилися до наукової полеміки. Учасники дискусії відзначили нагальну потребу в усебічному вивченні дослідницьких та інших практик українських істориків радянської доби, зокрема у висвітленні неформальних контекстів їхньої творчості, котрі нині

виглядають надто схематичними й однобічними. Професор С.Плохій зауважив, що проект «усної історії» (англ. «oral history») з перспективи радянської доби української історіографії є надзвичайно актуальним, оскільки вже через десятиліття ці можливості будуть назавжди втрачені.

Із доповіддю «Радянська Україна 1917–1923 рр.: Невмирущі міфологеми радянської історіографії» виступив старший науковий співробітник *Г.Сфіменко* (Інститут історії України НАНУ). Доповідач виокремив три типи міфологем, властивих радянській історіографії: а) подієві; б) особові; в) загальні або інтерпретаційні, а також продемонстрував їх численні приклади з обсягу означеного відтинку історичного часу. На тему «Револуція 1917–1921 рр. у схемах радянського історієписання історії України» виступив професор *В.Верстюк* (Інститут історії України НАНУ), на думку котрого радянське історіографічне поле варто вивчати з перспективи «нормальної» науки, хоч і з певними корективами та застереженнями.

Доповіді *Г.Сфіменка* й *В.Верстюка* спричинили полеміку навколо термінологічного апарату, котрим послуговуються сучасні українські історики. Приміром, розгорнулася гостра дискусія щодо походження і відновлення вживання терміна «Українська революція», а також про зміст і сенс понять «нормальна» наука, міф, міфологема, зокрема стосовно правомірності й коректності їх застосування до предметних контекстів.

У рамках другої секції – «Радянські інтерпретації й прочитання української минуштини: дослідницькі практики, локальні проблеми та загальна палітра» – із доповіддю «Соціологія для українських і російських істориків 1920-х рр.: між схематикою та евристикою» виступив доцент *О.Дмитрієв* (Вища школа економіки, Москва). Доповідач наголосив, що в означений період соціологію варто розглядати в міждисциплінарному, власне соціологічному, інтернаціональному контекстах, а також із перспективи співвідношення соціології й історії. *О.Дмитрієв* висловив переконання, що найважливішим для розуміння тодішніх дослідницьких практик є те, що марксизм розглядався як своєрідна метанаука, котра завдала чимало шкоди як соціології, так й історії. На його думку, історія значною мірою спричинилася до дисциплінарного становлення соціології. Натомість остання вплинула на дослідницькі практики істориків, хоч і в досить самотньому вигляді, наприклад у конструюванні минуштини на засадах «економічного матеріалізму». Водночас нині соціологія 1920-х рр. сприймається крізь кілька шарів «каламутної води».

Із доповіддю «Історія України на сторінках “Советской исторической энциклопедии”» виступив професор *О.Міллер* (Інститут наукової інформації з суспільних наук РАН), запропонувавши колегам низку власних спостережень і роздумів щодо репрезентації української минуштини у цьому енциклопедичному проекті. На думку *О.Міллера*, переважну більшість статей написали українські автори, себто відбулася націоналізація наративу про українську історію у цьому радянському виданні. Утім, він підкреслив, що в енциклопедії відсутні антиросійські діячі, а також Західна Україна, ОУН, УПА та інші теми. Водночас *І.Мазепа* та низка історичних постатей розглядаються не з національних, а з класових позицій.

Доцент *К.Галушко* (Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова) виголосив доповідь «Візуалізація історіографії та ідеології: історія України на радянських навчальних картах. Республіканська та союзна версії». Автор підкреслив, що представлений матеріал опрацьовано в межах ширшої теми «Відображення національних

проектів у картографії». Зокрема, він зазначив, що різний інформативний потенціал картографічних матеріалів зумовлює розмаїття їх прочитань і тлумачень, однак дозволяє простежити основні тенденції, котрі побутували в історіографічній та ідеологічній сферах на республіканському чи союзному рівнях.

Виступи К.Галушка, О.Дмитрієва та О.Міллера викликали низку питань, зауваг та уточнень, зокрема розгорнулася дискусія навколо тогочасної редакційної політики, добору авторів для різних проектів, у тому числі енциклопедичних. Відтак з іншого ракурсу постала проблеми співвідношення «союзного» та «республіканського» наративів, розподілу праці істориків у загальносоюзному масштабі, урешті-решт продукування чи вироблення історичного знання у світлі існування ієрархії центр/провінція. Заразом було висловлено думку про потребу докладного студіювання дослідницьких, редакторських, видавничих практик радянської доби для більш-менш повного представлення ланцюга автор – рецензент – редактор – видавець, а також необхідність компаративних студій, скажімо, для порівняльного висвітлення історії України у «Советской исторической энциклопедии» та «Радянській енциклопедії історії України» тощо.

Із доповіддю «Історична концепція В.Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії» виступив доцент *В.Андреев* (Херсонський державний університет), відзначивши, що В.Петров як інтелектуал має багато образів і облич, проте провідне місце у його спадщині посідає теорія епох. В.Андреев наголосив, що цей термін не є вдалим, оскільки затушовує головний сенс візії В.Петрова, в якій проводиться думка про циклічність та дискретність української історії. На думку доповідача, В.Петров розглядав історичну добу як структурну цілість і систему співвідношень, а перехід до іншої епохи пов'язував із катастрофічними зламами чи запереченнями однієї доби наступною.

Професор *В.Ульяновський* (Київський національний університет імені Т.Шевченка) представив доповідь «Історієписання природничника: Микола Шарлемань про світ природи Давньої Русі – еволюція поглядів від 20-х до 70-х рр. ХХ ст. та їх радянські контексти». Автор схарактеризував свого героя як фактолога-натураліста та систематика з позитивістським способом мислення. Саме як дослідник світу природи М.Шарлемань підходив до студіювання «Слова о полку Ігоревім» і фресок Софії Київської. Відтак спираючись на вивчення описів природи він обстоював думку про автентичність цієї давньоруської пам'ятки та вважав її автором самого князя Ігоря, позаяк наголошував, що тільки безпосередній учасник тих подій міг подати такий опис природи. Водночас В.Ульяновський акцентував увагу на багатоманітних комунікативних і персональних контекстах дослідницьких практик М.Шарлеманя, зокрема простежив його зв'язки з лєнінградською школою текстологів.

Доцент *В.Маслійчук* (інтернет-сайт «Historians.in.ua») у доповіді «Два історика однієї доби (Антон Слюсарський та Владімір Важінскій): історія Слобідської України XVII–XVIII ст. в російській та українській радянській історіографії 50–70-х рр. ХХ ст.» розглянув біографії й дослідницькі практики двох провінційних істориків, що репрезентували українське та російське історієписання, зокрема проаналізував їхні тексти, присвячені Слобожанщині. В.Маслійчук констатував, що після означеного вище періоду вивчення історії Слобідської України на місцевому чи провінційному рівні практично завмерло.

Виступи В.Андреева, В.Маслійчука та В.Ульяновського спричинили цікаве обговорення і низку коментарів щодо висвітлення й уточнення інтелектуальних біографій представлених героїв, можливої варіативності їхніх життєвих сценаріїв,

зокрема вирізнення такого цікавого типажу, як історик-апаратник на полі провінційного історієписання.

Із доповіддю «Привид Голодомору у працях істориків-аграрників 1960–1980-х рр.» виступив професор *С.Кульчицький* (Інститут історії України НАНУ). Доповідач наголосив, що інформація про Голодомор 1932–1933 рр. циркулювала в радянській історіографії 1960–1980-х рр., але подавалася ірраціонально, як правило у вигляді евфемізмів на кшталт «продовольчі труднощі». С.Кульчицький відзначив, що у доповіді Дж.Мейса Конгресові США (Комісія з дослідження голоду в Україні) було згадано низку істориків, у працях яких тією чи іншою мірою езопівською мовою висвітлювалися зазначені проблеми.

Професор *О.Рубльов* (Інститут історії України НАНУ) у доповіді «Український історичний журнал», 1957–1970-ті рр.: історія КПСС contra вітчизняна історія» навів численні приклади ідеологічної реакції на журнальні публікації з боку партійних і контролюючих органів. Доповідач наголосив, що тиск, котрий справлявся на редакційну політику часопису, безперечно вплинув на співвідношення публікацій з української історії та історії партії у цьому профільному виданні.

Доповіді С.Кульчицького та О.Рубльова викликали низку зауваг і реплік, зокрема про внутрішню цензуру у творчості тодішніх авторів, а також міркування про те, що радянську історіографію аграрної історії варто розглядати суто у предметній площині.

Третя секція мала назву «Образи поколінь та світ текстів – інтелектуальні, культурні й ідеологічні маркери». Із доповіддю «Інтелектуальний ресурс концепту “генерація”, або Дещо про втрачені можливості української історіографії ХХ ст.» виступив професор *В.Ващенко* (Дніпропетровський національний університет імені О.Гончара), зауваживши, що концептуальна пропозиція, котра спроможна більш-менш адекватно представити взаємини радянських інтелектуалів та політичної влади, може спиратися лише на парадокс, наприклад у вигляді низки міжгенераційних конфліктів. Переваги такої схеми полягають у тому, що вона не містить ідеологічних конотацій. Натомість домінуюча нині концепція є наскрізь заідеологізованою й догматичною, позаяк нав’язує єдину модель примусу інтелектуалів «згори».

Із доповіддю «Українське історієписання 60–80-х рр.: культурні розриви та метаморфози» виступила професор *І.Колесник* (Інститут історії України НАНУ). Доповідачка відзначила, що період 1960–1980-х рр. є вкрай строкатим, оскільки містить мікроренесанс 1960-х рр., стагнацію чи застій 1970-х рр. та радикалізацію й кардинальне переформатування культурного поля другої половини 1980-х рр. Відтак І.Колесник запропонувала розглядати означений період у вигляді низки опозицій, які ширяться на методологію, інституціоналізацію, ідеологію та ін.

Професор *О.Удод* (Інститут історії України НАНУ) у своїй доповіді «Просопографічна палітра українських радянських істориків доби “розвиненого соціалізму”» висловив думку про розмаїття образів тодішньої історіографії. Зокрема, він відзначив, що у цих образах дедалі більше місце посідала ревізійська/реформістська складова. О.Удод запропонував власну періодизацію українського історієписання доби «розвиненого соціалізму», котра ґрунтується на відображенні соціокультурних трансформацій радянського суспільства.

Доповідь «Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні» представив професор *В.Яремчук* (Національний університет «Острозька академія»), котрий подав

власне обґрунтування поняття «ідеологічна ідентичність», зокрема відзначивши, що остання конфліктувала з фаховим призначенням історика як члена професійної корпорації. На думку доповідача, для української історіографії 1920-х рр. доцільно виділити три типи ідеологічних ідентичностей: а) українська демократична; б) націонал-комуністична; в) кон'юнктурна (молоді історики, котрі тримають «ніс за вітром»).

Доповіді В.Ващенко, І.Колесник, О.Удода та В.Яремчука згенерували доволі гостру полеміку щодо співвіднесення загальних і начебто «благополучних» образів українського історієписання 1960–1980-х рр. із драматичними і трагічними «історіями істориків» (О.Апанович, Я.Дзира, О.Компан, Ф.Шевченко та ін.). Водночас постало питання про разючий дисонанс, який простежується, коли зіставити епістемологічні трансформації на ниві західної історіографії (антропологічний поворот) із загальною стагнацією українського радянського історієписання в окреслений період. Цей обмін думками спричинився до цікавого формулювання проблеми: чи можливі/реальні концептуальні новації й прориви за умов «ненормальної науки»? Наприклад, нереалізована творчість – праці «у шухляду», непроголошені ідеї та концепції як свого роду «наука у собі».

Із доповіддю «З комуністів у націоналісти: як радянські історики стали українськими» виступив професор *Г.Касьянов* (Інститут історії України НАНУ), відзначивши, що ця безболісна й швидка метаморфоза сталася завдяки спорідненості комуністичної та національної телеологій. На думку Г.Касьянова, за змістом, сутністю та призначенням комуністична й національна концепції дуже подібні, що й зумовило швидкоплинність означених перетворень.

Провідний науковий співробітник *О.Юркова* (Інститут історії України НАНУ) у доповіді «“Історія України” чи “Короткий курс”, або Як у 1940 р. постала “українська радянська історіографія”» розглянула виникнення терміна «українська радянська історіографія», зокрема висвітливши соціокультурні й інтелектуальні обставини та передумови, що спричинилися до впровадження цієї термінологічної новації. Водночас О.Юркова наголосила на тому специфічному місці, котре посіла «Історія України: короткий курс» (Київ, 1940 р.) поміж текстів з обсягу «республіканських» історій народів СРСР, зокрема відзначила майже повну відсутність її аналогів.

У підсумковій дискусії учасники конференції зауважили, що попри низку доволі песимістичних настроїв і коментарів простежуються й обнадійливі тенденції. Приміром сучасний національний наратив уже не переймається пошуками інакшості, порівняно з 1990-ми рр., що можемо розглядати саме як ознаку «одужання». Насамкінець було висловлено думку про нагальну потребу нових проєктів, зорієнтованих на студювання неформальних зрізів радянського історієписання, як-от усна історія, історіографічний побут, комунікація, дослідницькі й освітні практики, а також текстологічне вивчення праць істориків тощо. За підсумками роботи конференції восени цього року Інститут історії України НАНУ видасть збірник доповідей та матеріалів.

Круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах» став своєрідною спробою перенесення й апробування академічних підходів на терени історичної дидактики. Модераторами заходу виступили професори О.Удод (Інститут історії України НАНУ) та Н.Яковенко (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), котрі окреслили власні підходи щодо дидактичної й академічної історії.

У вступному слові *О.Удод* відзначив, що на основі загальноосвітніх програм можливі й бажані різні варіанти інтерпретації та представлення історії України. Тим більше, що нині шкільний підручник не є єдиним джерелом знань, а радше виступає як консервативний порадник для сучасного школяра. Натомість *Н.Яковенко* зауважила, що першочергове завдання підручника полягає у вихованні критичного мислення, позаяк навчальна програма – це програма соціалізації для школярів.

Кандидат історичних наук *І.Щупак* (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума») висловив думку, що «больові» точки коректніше було б назвати контраверсійними проблемами. Водночас він зауважив, що найголовніше призначення підручника полягає у вихованні навичок школярів. Професор *О.Салата* (Київський університет імені Б.Грінченка) відзначила, що підручники не можуть бути витвором однієї людини, а лише вислідом колективних зусиль. Відтак тісна співпраця науковців і фахівців з обсягу історичної дидактики є нагальним завданням. Професор *Т.Ладиченко* (Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова) відзначила необхідність наступності в підготовці шкільних підручників, а також зауважила про потребу версіальної, колоритної та державницької репрезентації історії. Доцент *В.Маслійчук* (інтернет-сайт «Historians.in.ua») наголосив, що підручники мають відображати плюралістичність суспільства. Натомість сучасні дискусії про навчальну літературу, котрі тривають уже багато років, ніяк не переходять в якість, а нагадують біг по колу. Кандидат історичних наук *О.Гісем* (часопис «Історія в сучасній школі») відзначив, що нині побутують дві моделі підручника: а) путівник по інформації; б) авторський. Натомість їх доцільно сполучити. Професор *І.Колесник* (Інститут історії України НАНУ) зауважила, що підручники мають організовувати мислення людини, зокрема перспективним способом такої організації може стати система модулів на кшталт історіографічних відомої російської дослідниці *Г.Звереві*. Професор *С.Кульчицький* (Інститут історії України НАНУ) звернув увагу на те, що підручники критикували, критикують і завжди критикуватимуть. Складність представлення історії України зумовлена тим, що вона являє собою мозаїку територій із різною історичною пам'яттю. Відтак варто створювати на основі однієї програми різні підручники, а також поєднувати в авторському колективі академічних учених та педагогів-практиків. Більше того, потрібні не лише підручники, а цілий комплекс дидактичної літератури. Професор *Л.Зашкільняк* (Львівський національний університет імені І.Франка) висловив думку, що історія є процесом соціалізації для відповіді на питання: «Хто є хто?». Утім, щоб представити Україну як суб'єкта історичного процесу слід досягти академічної єдності чи бодай тривкого консенсусу щодо її «біографії». На думку *Л.Зашкільняка*, спосіб досягнення цієї єдності – у репрезентації тріади: людина/суспільство/держава.

Із підсумковим словом виступили модератори круглого столу. Професор *Н.Яковенко* відзначила, що гармонізувати різні історичні пам'яті, які представлені в Україні, можливо тільки після переходу від настановчого до відкритого дискурсу. На думку професора *О.Удод*, будь-який підручник постає як низка компромісів, котрі повсякчас вимагають від істориків активної громадянської позиції.

III НАУКОВІ ЧИТАННЯ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Я.ІСАЄВИЧА

Традиційно в березні у Львові відбуваються щорічні наукові читання, приурочені до дня народження видатного українського історика, довголітнього директора львівського Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, голови Міжнародної асоціації українців та Українського національного комітету істориків, закордонного члена Польської академії наук Ярослава Дмитровича Ісаєвича (1936–2010 рр.). Цього року науковий захід відбувся 7–8 березня. Попередні читання проходили в дещо іншому форматі: якщо на перші (2011 р.) прибули головно наукові друзі, колеги та учні Я.Ісаєвича, щоб обговорити ті історичні й культурологічні питання, над якими в останні роки працював учений, поділитися спогадами про нього¹, а другі (2012 р.) відбувалися у вузькому колі співробітників інституту та стосувалися насамперед історії книговидання в Україні, то нинішній форум істотно розширив свої тематичні рамки й коло учасників.

Усього до програми щорічних читань² увійшло 94 доповіді, які виголосили вчені – представники практично всіх наукових установ Львова, київських академічних Інституту літератури імені Т.Шевченка, Інституту історії України й Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, а також Національного університету «Києво-Могилянська академія», Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка, Одеського національного університету імені І.Мечникова, Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, Донецького юридичного інституту, численні закордонні гості з Нью-Йорка, Ессена, Відня, Варшави, Мінська, Полоцька, Москви, Санкт-Петербурга та Пермі. Проведення такого масштабного наукового форуму було б неможливим без допомоги співorganizаторів – Наукового товариства імені Шевченка, Львівського історичного музею, Львівської картинної галереї, Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки та Центру міської історії Центрально-Східної Європи, що надали свої конференц-зали для пленарного та дванадцятьох секційних засідань. Ще однією особливістю щорічних читань стала участь у них учасників міжнародного проекту «Нова культурна історія Центральної і Східної Європи: Критичні питання та переоцінки», сесія котрого в той час відбувалася на базі Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України.

Широкий тематичний спектр заходу було сформовано навколо нових інтерпретацій джерел середньовічної та ранньомодерної історії України, міждисциплінарного вивчення культурної історії читання, писання та усної комунікації, пошуку нових підходів до дослідження взаємозв'язку соціально-політичних, націєтворчих та культурних, зокрема літературних, процесів у XIX–XX ст., аналізу взаємовідносин влади та інтелігенції в модерну добу.

Виголошені на пленарному засіданні доповіді розкрили особливості творення суспільних дискурсів та ідентичностей у національному загальноукраїнському, регіональному галицькому та локальному львівському контекстах. Оскільки читання

---

¹ Литвин М.Р., Середа О.В. Наукові читання імені академіка Ярослава Ісаєвича (Львів, 11–12 березня 2011 р.) // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р.: Інформаційний бюлетень. – Л., 2012. – С.192–197.

² [Електронний ресурс]: www.inst-ukr.lviv.ua/news/news/?newsid=294

відкрилися напередодні Шевченківських днів, то у своїй вступній доповіді почесний гість заходу академік НАН України *М.Жулинський* (Київ) зупинився на значенні спадщини геніального поета для українського націєтворення, а відтак на громадській відповідальності вітчизняних учених гуманітарного профілю за сучасну політичну й культурну ситуацію у країні. Далі один із найавторитетніших сучасних північноамериканських дослідників східноєвропейської історії та культури професор Нью-Йоркського університету *Л.Вулф* представив своє нове дослідження, присвячене культурному конструюванню уявлень про австрійську провінцію Галичину. У блискуче ілюстрованій доповіді він розкрив цікаві паралелі між природознавчими та історичними студіями першої половини XIX ст. У рамках читань відбулася перша на Європейському континенті презентація англomовної книги цього автора – «Ідея Галичини: Історія і фантазія в габсбурзькій політичній культурі» (Стенфорд, 2010 р.). А завершила пленарне засідання, що мало справді міждисциплінарний характер, доповідь завідуючої відділом української мови Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України *Н.Хобзей* (Львів), в якій вона показала численні взаємовпливи національних та регіональних культур на прикладі мовної поліфонії дорадянського Львова.

Характерно, що практично над усіма порушеними на пленарному засіданні питаннями свого часу плідно працював академік *Я.Ісаєвич*, хоч жодне з них і не було у центрі його основних наукових зацікавлень. Саме збереженню й поширенню атмосфери міждисциплінарного діалогу, практики вивчення різних аспектів культурного життя у взаємозв'язку з соціальними та політичними процесами, а також унікальної культури наукового пошуку й діалогу, яку постійно культивував у середовищі своїх колег та учнів незабутній *Ярослав Дмитрович*, і слугували цьогорічні читання його імені. Ще не так давно, напередодні свого 70-літнього ювілею, *Я.Ісаєвич* закликав до теоретично осмислених дискусій між представниками різних поколінь українських істориків, культурологів, літературо- та мовознавців – тими, що стоять на засадах «народництва, поєданого з позитивізмом», і тими, що перебувають під впливом концепцій постструктуралізму³. Нагодою для таких дискусій і стали подальші секційні засідання.

У рамках читань відбулося також засідання Комісії НАН України з вивчення українсько-польських історичних та культурних зв'язків. На заході, що проходив у палаці Потоцьких, головували академік *М.Жулинський* (Київ) і професор *М.Литвин* (Львів). Тут обговорювалися актуальні питання українсько-польських відносин новітньої доби, зокрема етнополітичні витоки й наслідки воєнно-політичних протистоянь на Холмщині, Волині та Галичині в роки Другої світової війни.

Нетрадиційним завершенням читань стала публічна лекція «Гуманізм: минуле – сучасне – майбутнє», виголошена для великої аудиторії зацікавлених слухачів відомим німецьким дослідником проблем історичної свідомості й міжкультурного діалогу *Й.Рюзеном* (Ессен).

Матеріали III наукових читань імені академіка *Я.Ісаєвича* будуть опубліковані у випусках наукових збірників Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» та «Історичні і культурологічні студії», «Новітня доба», «З історії західноукраїнських земель».

³ *Ісаєвич Я.* Pro domo mea // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2006–2007. – С.24.

О.С.Морозова (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ ст. У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ ЗАКОРДОННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ»

Проголошення незалежності України обумовило активізацію досліджень історії українського народу. Це поштовхує до характеристики не тільки вітчизняну історіографію – небувалий інтерес до історії України виник і з боку іноземних фахівців. Водночас напрацювання закордонних учених не завжди потрапляють у поле зору українських істориків. Одним зі способів краще ознайомитися з доробком колеґ і стала проведена 23–24 травня поточного року міжнародна наукова конференція, що відбулася у Чорноморському державному університеті імені Петра Могили (Миколаїв). Співорганізаторами заходу стали академічні Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського й Південно-Східний науковий інститут (Перемишль, Польща). Потужний потенціал цих інституцій та власні наукові кадри (у ЧДУ імені Петра Могили працює 7 докторів історичних наук) дозволив провести цей вагомий науковий захід. До участі в роботі конференції зголосилися науковці з нашої країни, а також США, Росії, Польщі. Надані учасниками статті опубліковано у фахових наукових збірниках: «Історичний архів» (вип.11) та «Чорноморський літопис» (вип.7).

Науковий потенціал сусідньої Республіки Польща представили колеґи з Торунського університету імені Миколая Коперника, Ченстоховської академії імені Яна Длуґоша, приватного вишу з Седльце. Напрацювання вчених Сполучених Штатів Америки представила Н.Мерфі. Достатньо репрезентабельним виявилось представництво нашої держави. На захід прибули науковці зі Львова, Рівного, Вінниці, Києва, Харкова, Кривого Рога, Дніпропетровська, Черкас.

Роботу конференції відкрив доктор технічних наук, професор, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили *Л.Клименко*. Із вітальним словом до учасників звернувся організатор конференції доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧДУ імені Петра Могили *Є.Сінкевич* і заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України *О.Маврін*.

На пленарному та секційних засіданнях було виголошено концептуально важливі доповіді. Виступ *М.Ніти* (Ченстохова) присвячувався відображенню польсько-українських відносин ХХ ст. у підручниках з історії для середніх шкіл Польщі. *Н.Романець* (Кривий Ріг) зосередила увагу на висвітленні закордонною історіографією репресивної політики радянської влади в українському селі (1928–1933 рр.). *М.Кротюфіль* (Торунь) доповів про висвітлення на шпальтах польських газет українсько-російського конфлікту з приводу поділу Чорноморського флоту в 1991–1997 рр. *М.Казік* (Ченстохова) зосередила увагу на польському історичному письменстві стосовно польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. *С.Конюхов* (Львів) зважив на проблему висвітлення діяльності українських націоналістів у 1939–1945 рр. у сучасних польських підручниках. *Н.Мерфі* (Магнолія, Арканзас, США) доповіла про джерельну базу української діаспори США. *Н.Моравець* (Ченстохова) зупинився на історії Львівського псевдособору 1946 р. *Т.Сроґош* (Ченстохова) висвітлив питання львівського лікарського

наукового середовища 1918–1946 рр. *Ю.Котляр* (Миколаїв) акцентував увагу на історії українського селянства 1917–1929 рр. у творах закордонних дослідників. *О.Нікілев* (Дніпропетровськ) зосередився на відображенні в російських архівах процесу формування інтелігенції українського села в 1940–1960-х рр., а *А.Смолінський* (Торунь) розкрив палітру польськомовних публікацій на тему Голодомору в Україні.

Цікаві за змістом і проблематикою повідомлення представили *О.Гайдай* (Миколаїв), *А.Кудінова* (Київ), *Ю.Кудінов* (Вінниця), *Н.Шевченко* (Миколаїв), *С.Шишла* (Київ), *Г.Висоцька* (Миколаїв), *А.Гоцловський* (Варшава), *М.Зелінський* (Миколаїв), *А.Кучеренко* (Херсон), *В.Лазуренко* (Черкаси), *Я.Нагрибельний* (Херсон), *С.Нікітенко* (Херсон), *І.Робак* (Харків), *Г.Демочко* (Харків), *А.Ткачук* (Херсон), *А.Чарнецька-Габерко* (Ченстохова), *О.Якимчук* (Рівне), *Г.Перший* (Дніпропетровськ).

ЮВІЛЕЇ

О.П.РЄЄНТ (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА П.В.ДОБРОВА

Колись славетний американський учений і винахідник Т.Едісон написав: «Занепокоєння – це незадоволеність, а незадоволеність – найперша умова прогресу. Покажіть мені абсолютно задоволену людину, і я вам відкрию в ньому невдачу». Перше враження від знайомства з Петром Васильовичем Добровим – ця людина вкрай занепокоєна. Занепокоєна по-едісоновськи, тому, мабуть, будькому, хто з ним знайомий, ніколи не закрадалася думка назвати його невдахою. При цьому мало кому відомо про непростий життєвий шлях цієї людини, яка випромінює оптимізм і любов до життя.

Дитина війни (П.В.Добров народився 13 липня 1943 р.), молодший у багатодітній родині шахтаря, але єдиний син – змалку, беручи приклад із батька, зрозумів: чоловік у родині головний. Головний у тому

сенсі, що несе на собі відповідальність за інших. І ця відповідальність за оточуючих його людей залишилася з Петром Добровим на все життя. Наслідуючи батька, який пройшов війну, 40 років без відпочинку пропрацював у шахті, він рано став до праці, допомагаючи своїй родині у важкі післявоєнні роки. Але перший запис у трудовій книжці з'явився тільки у 16 років. Спочатку поштар, а потім молотобоець на шахті «Ремівська-Східна №4» тресту «Сніжнянантрацит» міста Сніжного. До речі, Петро, уже тоді вирішивши для себе, що він буде вченим, істориком, ніколи не цурався фізичної праці. Будучи аспірантом кафедри історії КІПРС, він примудрився стати «почесним сторожем» – підробляв охоронником у нічну зміну будівельно-монтажного потягу №387 тресту «Донбастраснбуд». Окрему сторінку в біографії майбутнього професора відіграли й будівельні заgonи, за активну участь в яких він був нагороджений трьома почесними грамотами ЦК ВЛКСМ, двічі почесними грамотами ЦК ЛКСМУ та знаком ЦК ВЛКСМ «За активну роботу у студентських загонах».

Петро Васильович полюбляє розповідати, як вони з хлопцями тікали з уроків на річку Міус розшукувати патрони, що залишилися від війни, як його ледве не вигнали

зі школи за такі небезпечні знахідки. Мабуть, саме тоді, хлопчиськом, ще не досить усвідомлюючи, він вирішував для себе, ким бути. Занепокоєність, жага до знань визначили його долю.

П.В.Добров поступив на історико-філологічний факультет Шахтинського державного педагогічного інституту Ростовської області, з якого після служби в армії перевівся на істфак Донецького державного університету. Закінчивши його з відзнакою, навчався в аспірантурі, захистив кандидатську. Закінчив докторантуру Московського державного університету імені М.Ломоносова, став доктором наук.

Ще студентом Петро Добров визначив для себе кредо вченого-історика. У 1967 р. за працю «Прорив Міус-фронту і його значення у визволенні Донбасу від німецько-фашистських загарбників» він став лауреатом I Всесоюзного конкурсу студентських наукових робіт у Ленінграді. У 1968 р. став лауреатом II Всесоюзного конкурсу – за працю «Визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників». Історія війни і рідного краю стали захопленням на все життя. Але у цій історії його цікавили перш за все люди. Задовго до того, як антропологізована історія «з'явилася» в Україні, П.В.Добров уже писав про людей. Про людей, які були для нього прикладом душевної мужності – ополченців.

Активна вдача не дала П.В.Доброву перетворитися на кабінетного вченого. Він має потребу ділитися своєю енергією з іншими, застосовувати багатий життєвий досвід на користь справі. Завідувач кафедри, декан факультету, голова спеціалізованої вченої ради, голова ради деканів історичних факультетів класичних університетів – це далеко не повний перелік його посад та обов'язків. І фактично він завжди виступає ініціатором – чи то міжнародна студентська конференція, чи то заснований ним інститут історії Донбасу Донецького національного університету.

Нинішній його проект – енциклопедія Донеччини – дійсно масштабний, дійсно грандіозний, і не випадковий. Саме у цьому задумі П.В.Добров реалізує свій хист краєзнавця. «Шукайте зустрічі з цікавими людьми», – ось гасло, яке веде Петра Васильовича по життю. Скарбниця його зустрічей не стала приватним капіталом. Мабуть, саме вона надихнула його на вагомий проект – укласти енциклопедію Донбасу, краю, де він народився, виріс, який виховав його. І якщо можливо порівнювати характер людини з містами або місцями, то характер П.В.Доброва – це характер Донбасу, котрий «не жене порожняк», якого «ніхто не ставив на коліна», широкий і щирий, як донецькі степи.

Утім головна скарбниця Петра Васильовича Доброва – це його учні. 70 докторів і кандидатів наук, яких він підготував особисто. А скільком допоміг – справою, порадою, підтримкою, – він і сам не пам'ятає. Проте пам'ятають вони. У нашому професійному колі прізвище Доброва стало знаковим, зберігши свій буквальный зміст.

За плідну працю, за заслуги перед наукою П.В.Добров нагороджений двома медалями Радянського Союзу, йому присуджене почесне звання заслуженого працівника освіти України, він лауреат премій імені Д.Яворницького, Національної академії наук України, «за особливі заслуги перед українським народом» нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України, «за вагомий особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів, збереження історико-культурної спадщини, плідну науково-педагогічну діяльність та багатогранну сумлінну працю» – Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, грамотами Міністерства освіти і науки України, почесним

знаком Донецької обласної ради «За сумлінну наукову діяльність, високий професіоналізм, значний внесок у розвиток науки й освіти».

Також П.В.Доброва нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня, медаллю «За звитягу», пам'ятним знаком «Афганська слава», орденом Української православної церкви «У благословення за труди на благо святої церкви», російськими медалями «В пам'ять про народне ополчення», імені Жукова тощо. Він – почесний член Національної спілки краєзнавців, почесний краєзнавець Донеччини, заслужений професор Донецького національного університету.

Але головна нагорода для ювіляра – його справа, його праці, його проекти, його вдячні учні. У Петра Васильовича Доброва все це є. Є завдяки його небайдужій душі, щирому й великому серцю. Отже, Т.Едісон назвав би його людиною, що відбулася. Щиро зичимо ювілярові нових творчих вершин та наукових здобутків!

IN MEMORIAM

СОХАНЬ ПАВЛО СТЕПАНОВИЧ

14 червня 2013 р. на 87-му році життя завершився земний шлях відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, засновника й директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України Павла Степановича Соханя. В Україні та за межами нашої держави він був добре знаний як фахівець з історії міжнародних зв'язків України, країн Центральної та Південно-Східної Європи, передусім Болгарії, організатор археографічної діяль-

ності. Внесок П.С.Соханя у відновлення та розгортання археографічної роботи, розбудову важливого наукового напрямку – джерелознавства, яке служить міцною основою духовного відродження українського народу, незаперечний.

Народився Павло Степанович 18 листопада 1926 р. у с. Новоіванівка Білопільського району Сумської області. Навіки в пам'яті закарбувалися страшні роки Голодомору. Вони забрали з життя матір – Олександру Василівну, двох малолітніх братів і сестру. Які таланти не зросли у цій та інших українських родинах – цього вже ніхто не розповість... Лише батько – Степан Іванович та сестра Зоя змогли побачити високий науковий злет Павла Степановича.

Із дитинства його вабила педагогічна діяльність. Про життя й роботу у столиці тоді можна було тільки мріяти. У 1940 р. він іде вчитися до Білопільського педагогічного технікуму. Це було покоління, якому не раз доводилося вести боротьбу за життя, уперто торувати в ньому власну стежину. Можливо, тому таким людям притаманні наполегливість, цілеспрямованість, душевність, загострене відчуття несправедливості й чужого болю.

Прагнучи захищати Батьківщину, 16-річним юнаком пішов до лав Червоної армії, дописавши собі три місяця до сімнадцятиріччя. На той час вже відбувся перелом у війні, і Павло потрапив до полкової школи молодих командирів стрілецької дивізії в Луганську. Рапорти про направлення на передову було відхилено. Та згодом Павло

Степанович разом зі своєю частиною маршовим ешеленом відбув на Далекий Схід, де у складі 3-ї гвардійської Сталінградської механізованої дивізії опинився на 1-му Далекосхідному фронті. Брав участь у війні з Японією. Свідченням його самовідданості стали державні нагороди, у тому числі орден Вітчизняної війни, тринадцять медалей. В армії П.С.Сохань перебував до грудня 1951 р. Старшина роти, начальник бібліотеки, ватажок молоді гвардійського танкового полку – такі грані військової служби Павла Степановича. Під час армійських буднів немало йому довелося провести безсонних ночей, щоб екстерном скласти іспити за середню школу та заочно закінчити три курси історичного факультету Владивостоцького педагогічного інституту. Після демобілізації він повертається в Україну і вже тут із відзнакою довершує заочне навчання у Харківському педагогічному інституті імені Г.С.Сковороди, працюючи спочатку лаборантом, а потім викладачем та завідуючим навчальною частиною цього закладу. Із 1956 р. викладав історію у харківських вишах, зокрема в авіаційному інституті. Так в армійських умовах, а згодом на педагогічній роботі формувалися цілеспрямованість і переконання Павла Степановича, уміння володіти словом і підкріплювати його ділом.

Перші публікації П.С.Соханя з'явилися у солідних періодичних виданнях наприкінці 1950-х рр. Це були наукові розвідки, рецензії, огляди подій в інших країнах світу. Одна зі статей за двома підписами побачила світ в авторитетному московському журналі «История СССР». Співавтором була Лідія Василівна Сохань – дружина Павла Степановича. Пізніше вона досягла вагомих успіхів в іншій галузі науки – філософії та соціології, і теж була обрана членом-кореспондентом Академії наук України.

Подальша доля П.С.Соханя цілком пов'язана з науковою діяльністю в Києві. У 1961 р. він став аспірантом академічного Інституту історії. Наступного року виходить друком його монографічне дослідження, присвячене життю й діяльності Г.Димитрова. Схвальні рецензії на цю книгу опублікували провідні радянські, болгарські та югославські видання. У 1969 р. академічне видавництво «Наукова думка» вдруге друкує цю працю, доповнену новими даними, здобутими автором у болгарських та вітчизняних архівах, що нерідко були недоступними для широкого загалу науковців. Ті, хто у СРСР, Болгарії та інших країнах вивчав історію радянсько-болгарських, українсько-болгарських взаємин неодноразово зверталися до книги П.С.Соханя, адже вона базувалася на надійних і ґрунтовних джерелах.

У березні 1963 р. Павло Степанович достроково завершив роботу над дисертацією та здобув науковий ступінь кандидата історичних наук. Болгарська проблематика цілком захопила його. Любов до цієї країни та її народу глибоко запала у серце під час перших відвідин Болгарії в 1958 р. Тоді вдома на нього чекали сини – трирічний Володимир (нині фізик-теоретик) та ще зовсім крихітний Ігор (тепер поєднує математику з літературною творчістю). Коли зміцніла сім'я, Павло Степанович кожні 2–3 роки виїздив до Болгарії, де з'явилось чимало щирих і вірних друзів.

Наукові відрядження в Болгарію протягом 1960–1980-х рр. дали змогу добре пізнати країну. Болгарські видавництва нарівні з українськими друкували праці П.С.Соханя. На нові монографії, присвячені українсько-болгарським зв'язкам і міжнародним відносинам Болгарії, праці з історіографічної проблематики з'являються схвальні відгуки в багатьох вітчизняних та зарубіжних виданнях. Авторитет фахівця-болгариста визнають у Радянському Союзі та за кордоном.

На середину 1960-х років у Києві, в Інституті історії АН УРСР, згуртувався колектив істориків, які всебічно розробляли зарубіжну тематику. Біля джерел відповідного відділу стояв незабутній Ф.П.Шевченко, а своєрідна фахова школа формувалася під керівництвом І.М.Мельникової. Колектив авторів, серед яких – П.С.Сохань, І.М.Мельникова, П.М.Калиниченко, І.М.Кулинич, С.М.Пархомчук, І.А.Петерс – видає першу в країні працю про політичні, економічні, культурні зв'язки однієї республіки з повноправними центрально-східноєвропейськими державами («Украина и зарубежные социалистические страны», Київ, 1965 р.). Це був перспективний науковий проект. Аналогічні проблеми за почином українських науковців піднімають і в інших союзних республіках. Наступна монографія колективу авторів («На магистралах дружби і братерства», Київ, 1974 р.) була гідно оцінена науковою громадськістю, а її автори – П.С.Сохань, І.М.Мельникова, І.М.Кулинич – одержали єдину на той час премію АН УРСР для праць зі всесвітньої історії – імені Д.З.Мануїльського. Написані Павлом Степановичем розділи монографії про науково-технічне співробітництво СРСР з європейськими країнами соціалізму ґрунтувалися на архівах міністерств і відомств. Тепер цих організацій немає, чимало документів втрачено або вони знаходяться за кордоном.

У 1974 р. П.С.Сохань захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Його було призначено заступником директора академічного Інституту історії і на цій посаді він працював сімнадцять років. У 1981 р. П.С.Сохань одержав звання професора.

У 1970–1980-х рр. коло наукових інтересів і масштаби наукової діяльності Павла Степановича зростають. В опублікованих монографіях, статтях, наукових доповідях, виголошених на міжнародних, союзних і республіканських форумах учених, П.С.Сохань розкриває політичну, економічну й культурну діяльність України та Болгарії на міжнародній арені, досліджує питання участі іноземців у визвольній боротьбі українського народу, висвітлює окремі аспекти еміграційних процесів на Балканах. Багато сил і енергії віддав Павло Степанович як один з авторів і заступник головного редактора для підготовки фундаментальних академічних видань: десяти-томної «Історії Української РСР» і тритомної «Історії Києва». Усього в науковому доробку П.С.Соханя понад 400 праць у галузі всесвітньої і вітчизняної історії, археографії та джерелознавства.

Характерною рисою наукових пошуків Павла Степановича було використання великої кількості оригінальних джерел. Аналізуючи його праці, віце-президент Болгарської академії наук академік Н.Тодоров писав: «У кожній своїй роботі професор Сохань вводить у науковий обіг ряд щойно відкритих документів болгарських і радянських архівів. Як важливе джерело він уміло використовує безліч матеріалів болгарської й радянської преси, критично та плідно залучає радянську, болгарську й іноземну літературу. Його висновки, оцінки, узагальнення багато документовані, науково витримані та переконливі».

Разом із науковою П.С.Сохань проводив велику науково-організаційну роботу, спрямовану на зміцнення позицій українських вчених у світовому науковому товаристві. Із 1968 р. і до розпаду СРСР він був членом комісії істориків СРСР – Болгарія. Через деякий час його обирають заступником голови Українського комітету Міжнародної асоціації з вивчення та поширення слов'янських культур при ЮНЕСКО,

а також заступником голови Українського комітету славістів. Понад 20 років він працював заступником голови правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, а з 1991 р. очолював товариство «Україна – Болгарія».

Наукові заслуги й активна громадсько-політична діяльність Павла Степановича Соханя були відзначені Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976 р.), Державною премією УРСР у галузі науки і техніки (1980 р.), орденами «Знак пошани» (1986 р.) і Ярослава Мудрого V ступеня (2006 р.), медаллю НАН України «За наукові досягнення» (2011 р.), болгарськими нагородами – орденом Кирила і Мефодія I ступеня (1973 р.), п'ятьма медалями. У 1985 р. за визначні наукові досягнення загальні збори Академії наук обирають Павла Степановича членом-кореспондентом АН УРСР. Наступного року він стає почесним членом Болгарського філологічного товариства.

Тривала дослідницька робота у вітчизняних та зарубіжних архівах і бібліотеках, добре знання книговидавничої справи, принципова громадська позиція зумовили новий етап у житті й науковій діяльності Павла Степановича. Він став одним з ініціаторів відродження археографічної роботи в Україні. Із відновленням у 1987 р. Археографічної комісії АН УРСР очолив її діяльність. Паралельно деякий час керував відділом історії міжнародних зв'язків України Інституту історії, залишався заступником директора цієї установи. Видані протягом 1989–1991 рр. Археографічною комісією під керівництвом і з передмовами за участю П.С.Соханя книги – тритомники «Кирило-Мефодіївське товариство: Документи і матеріали», «Історія запорозьких козаків» Д.І.Яворницького та його активна діяльність з вивчення та видання важливих праць із національної історико-культурної спадщини увінчалися заснуванням Інституту української археографії та джерелознавства, що став одним із важливих наукових осередків нашої країни. 25 квітня 1991 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження про створення цієї установи. Павло Степанович став її першим директором, а за самовіддану працю, доброзичливість та наукову ерудицію в наукових і громадських колах його невдовзі почали шанобливо називати народним академіком.

Як відомо, занедбаність археографії та джерелознавства, відсутність фахівців призвели до втрати кращих традицій історичної науки, а з поля зору дослідників випали цілі історичні епохи. П.С.Сохань доклав багато зусиль для утвердження археографії та джерелознавства як самостійних і рівноправних галузей науки. Про це свідчать його публікації, виступи у численних наукових дискусіях, радіо- та телевізійних передачах, на шпальтах газет і журналів, високоповажних наукових форумах. Пам'ятним і водночас показовим був його виступ на засіданні Верховної Ради України 19 лютого 1992 р. з питання про державний герб, який він розпочав із призабутого визначення об'єкта досліджень науки археографії, а завершив палкою й обґрунтованою підтримкою тризуба як найбільш доцільного, найбільш оригінального і значущого символу України.

У серйозність намірів нової установи повірили у країні та за кордоном. Очолюваний П.С.Соханем інститут уклав угоди й започаткував плідне співробітництво з науковими та видавничими центрами, архівами, бібліотеками Росії, США, Канади, Франції, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччини та інших країн. Одним із перших наукових партнерів Археографічної комісії, а згодом інституту став Український науковий інститут Гарвардського університету, який надав допомогу у забезпеченні установи комп'ютерною технікою. У стінах інституту українська діаспора розташовувала бібліотеку імені

О.Ольжича, співголовами якої були Павло Сохань та Микола Плав'юк – останній президент УНР в екзилі, голова ОУН та голова правління Фондації імені О.Ольжича. Археографічна комісія та інститут готують і видають писемні джерела з історії і культури України у 25 серіях, які охоплюють писемні пам'ятки різних епох, видів, жанрів. Сьогодні перелік опублікованих науковцями інституту книжкових та журнальних видань становить близько 500 назв, значна частина яких підготовлена і видана за безпосередньої участі Павла Степановича. Серед найпомітніших видань інституту – вперше перевидана в Україні спільно з Науковим товариством імені Шевченка в Європі тематична частина «Енциклопедії українознавства» (т.1–3), «Альбоми Деля-Фліза», «Требник Петра Могили», «Литовська (Волинська) метрика», «Описи Харківського та Київського намісництв», «Описи Лівобережної України», «Щоденник» О.Ф.Кістяківського.

Особлива увага звертається на вивчення й видання творчої спадщини видатного українського історика М.С.Грушевського. Опублікована 1993 р. монографія П.С.Соханя, С.М.Кіржаєва і В.І.Ульяновського «Грушевський і Academia» здобула престижну премію імені М.С.Грушевського НАН України. Неабиякою подією стало присвоєння інституту в лютому 1995 р. імені визначного вченого. У видавництві НАН України «Наукова думка» перевидано праці М.С.Грушевського – «Ілюстрована історія України», «Щоденники», багатотомна «Історія України-Руси».

Як директор інституту, П.С.Сохань наполегливо домагався якомога повнішого видання творчої спадщини М.С.Грушевського, Д.І.Яворницького, М.П.Драгоманова, В.К.Липинського, інших велетнів українського національного відродження. Загальнодержавне значення має вихід у світ перших томів повного зібрання творів М.С.Грушевського (планується видати понад 50 томів), повного зібрання творів Д.І.Яворницького (20 томів), «Архіву Коша Війська Запорозького» – унікальних документів з історії України (30 томів). П.С.Соханеві належить дієва роль у розробці наукової концепції цих видань та у практичній її реалізації. За його підтримки почала втілюватися велика мрія відомого джерелознавця, археографа, історика, який зазнавав репресій за свої погляди в радянські часи, Івана Лукича Бутича – здійснити корпусне видання українського дипломатарію XVI–XVIII ст. (10 томів).

За ініціативою інституту й під керівництвом П.С.Соханя було розроблено державну програму «Архівна та рукописна україніка», метою котрої є створення серійних довідково-інформаційних видань та національної архівної інформаційної системи – узагальнюючого банку даних про писемні джерела з історії та культури України. Павло Степанович був також одним з ініціаторів відновлення «Українського археографічного щорічника» і головою його редколегії, тривалий час входив до складу редколегії й наукової ради «Українського історичного журналу», міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», низки інших періодичних і продовжуваних видань.

Визначні заслуги професора П.С.Соханя в підготовці висококваліфікованих наукових кадрів. Під його керівництвом підготовлено понад 50 докторів і кандидатів наук із різноманітних проблем всесвітньої історії, історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, історіографії, джерелознавства. Своїм учням він прищеплював не лише любов до історичної науки, але й демократичні погляди та переконання, відданість ідеям соборної української держави. Автори цих рядків теж є учнями або мали щастя

працювати під керівництвом Павла Степановича, разом із ним готували наукові праці, відтак відчули на собі не лише його наукову опіку, а й душевність, доброту, усебічну й безкорисливу допомогу чи то в доборі документальних джерел, чи у сприянні з цією ж метою у виїзді в наукові зарубіжні відрядження, чи у процесі написання, редагуванні, опублікування праць. Багато років П.С.Сохань був заступником голови спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в Інституті історії АН УРСР, а з 1996 р., від дня створення, очолював відому своєю вимогливістю й високою фаховістю спеціалізовану вчену раду в рідному Інституті української археографії та джерелознавства.

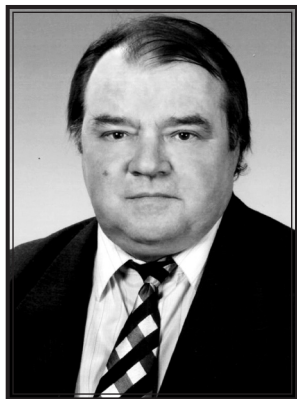
Людські риси П.С.Соханя, а також його працелюбність, нещадність до власного здоров'я, коли йдеться про збереження історичної спадщини рідного народу, відзначав світлої пам'яті О.Й.Пріцак – світової слави вчений, іноземний член НАН України, з яким Павло Степанович міцно здружився, як тільки вони познайомилися. В особистих листах до Павла Степановича Омелян Йосипович умів знайти небуденні слова, в яких лунали щира повага, визнання наукових та організаторських заслуг, підтримка нових амбітних планів, розрахованих на десятиріччя невтомної праці в галузі археографії та джерелознавства. «Я був свідком того, – писав О.Й.Пріцак, – як Ти, Павле, із нічого сотворив інститут, підібрав з творчою інтуїцією надійних співробітників, завоював два рази відповідне приміщення, зібрав фахову бібліотеку й, не зважаючи на тяжкі економічні відносини, видав кількасот публікацій, чим створив міцну базу для цієї покривдженої науки. Ти належиш до раси апостолів нової віри, для яких немає нічого неможливого. Труднощі існують для того, щоб їх перемагати. Хоч Ти вже виховав кілька поколінь спеціалістів, усе-таки для добра науки потрібне Твоє досвідчене керівництво».

Саме таким, беззастережно відданим історичній науці, справжнім патріотом і прекрасною людиною, яка своєю довголітньою сумлінною й подвижницькою працею заслужила щирю любов серед колег-істориків і численних учнів, повагу наукового загалу та громадськості, залишиться в нашій пам'яті Павло Степанович Сохань.

Висловлюємо сердечне співчуття рідним і близьким Павла Степановича та сумуємо разом із ними. Вічна пам'ять знаному Вченому і світлій Людині!

**Г.В.Боряк, С.В.Віднянський,
В.М.Даниленко, О.О.Маврін,
В.В.Павленко (Київ)**

ШЕВЧЕНКО ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ

23 червня 2013 р. передчасно перестало битися щире серце відомого в нашій країні історика та краєзнавця Чернігівщини, визнаного фахівця з аграрної історії України XIX – початку XX ст., члена Національної спілки краєзнавців України, доктора історичних наук, професора кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки й управління Віктора Миколайовича Шевченка.

Народився він 13 жовтня 1952 р. в Ніжині на Чернігівщині, у родині службовців. Великий вплив на вибір майбутньої професії Віктора Миколайовича справив його дід – Василь Дмитрович Шевченко, кандидат історичних наук, доцент, який багато років очолював кафедру Ніжинського педагогічного інституту імені М.В.Гоголя і був автором численних публікацій. Після закінчення школи №1 (у 1971 р.) Віктор Миколайович вступає на історичний факультет Ніжинського педагогічного інституту імені М.В.Гоголя. На третьому курсі був переведений до Чернігівського педагогічного інституту імені Т.Г.Шевченка, де відмінно навчався і брав активну участь у роботі історико-краєзнавчого гуртка.

Трудову діяльність розпочав із посади вчителя історії Лустівської школи Ніжинського району, потім з 1976 р. працював вихователем у гуртожитку ПТУ №13 Ніжина, протягом 1977–1979 рр. служив у лавах радянської армії, у 1979–1981 рр. продовжив свою педагогічну діяльність лаборантом кафедри історії КПРС Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В.Гоголя, у 1982–1985 рр. працював асистентом та викладачем кафедри історії КПРС у Мелітопольському педагогічному інституті.

У 1984 р. під науковим керівництвом М.Н.Лещенка Віктор Миколайович успішно закінчив аспірантуру при Інституті історії Академії наук УРСР і захистив кандидатську дисертацію на тему «Становище селянства Лівобережної України та його революційна боротьба напередодні першої російської революції (1900–1904 рр.)».

Із 1985 р. працював на посадах старшого викладача кафедри історії СРСР та УРСР, а з 1990 р. – доцента кафедри історії та археології Чернігівського педагогічного інституту імені Т.Г.Шевченка, де вдало поєднував педагогічну й наукову діяльність. Протягом 1992–1999 рр. обіймав посаду завідувача кафедри історії України у цьому ж інституті. З 1999 р. і до останніх днів життя Віктор Миколайович Шевченко працював доцентом (з 2010 р. – професором) кафедри українознавства у Чернігівському державному інституті економіки й управління.

Активну педагогічну роботу В.М.Шевченко поєднував із плідною науковою діяльністю. Під його керівництвом підготували та захистили кандидатські дисертації зі спеціальності «Історія України» О.Я.Рахно та О.В.Герасименко. Він регулярно виступав як опонент при захисті дисертацій, як рецензент авторефератів. У 2011 р. під керівництвом члена-кореспондента НАН України О.П.Реєнта Віктор Миколайович захистив докторську дисертацію «Земельний ринок України 60-х рр. XIX – на початку XX ст.». Захист відбувся у спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАНУ.

Науковий доробок ученого налічує понад 150 праць, чільне місце посідають дослідження з аграрної історії України та Російської імперії XIX – початку XX ст. Крім того, до кола його інтересів входила історико-краєзнавча тематика, діяльність Чернігівського губернського земства та найвідоміших його представників – І.І.Петрункевича, О.О.Русова, І.Л.Шрага. Монографії В.М.Шевченка «Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу» (2008 р.), «Земельний ринок України (1861–1917 рр.)» (2010 р.) залишаються надбанням української історіографії. Він завжди був бажаним гостем наукових форумів, зокрема Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, а його змістовні публікації були окрасою «Українського історичного журналу», «Українського селянина» та інших поважних фахових видань.

На яких би посадах не працював Віктор Миколайович – від шкільного учителя й до професора вищих навчальних закладів – він завжди користувався заслуженою повагою та авторитетом серед колег, учнів і студентів, адже був не тільки визначним ученим, висококваліфікованим педагогом, а й скромною, порядною, добродушною людиною. Активним, відданим науці, щедрим на нові ідеї, постійно готовим надати допомогу знали В.М.Шевченка його учні й ті, кому він щирою порадою, теплим словом сприяв у сходженні крутими стежками наукового пошуку. У Вічність пішла людина великого серця, розуму, самовідданої праці. Світла пам'ять про Віктора Миколайовича Шевченка назавжди залишиться у серцях тих, хто його знав.

**О.В.Герасименко (Чернігів),
С.В.Корновенко (Черкаси)**

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Андреев В.

Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с.

Банкноти і монети України: Додаток до журналу «Вісник НБУ» / Гол. редкол. О.І.Кіреєв. – К., 2010. – 100 с.

Білоус М.

Член Центральної Ради Саватій Березняк: Вид. у 2 ч. – К.: Бабіч П.М., 2009. – Ч.1: Біографія. – 64 с.

Білоус М.

Член Центральної Ради Саватій Березняк: Вид. у 2 ч. – К.: Бабіч П.М., 2009. – Ч.2: Додатки. – 84 с.

Брицький П.

Голодомори в радянській Україні. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2013. – 312 с.

Вернадський В.І.

Про науковий світогляд: До 150-річчя від дня народження Володимира Вернадського. – Миколаїв: Яслав, 2013. – 48 с.

Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс, 2013. – 248 с.

Газін В.В.

Павло Тетеря. – К.: Арії, 2013. – 224 с. (серія «Гетьмани України та їхня доба»)

Ганжа А.И., Пундик Н.В.

Буджакский излом. – Одесса: Астропринт, 2013. – 168 с.

Генеалогічні записки / Гол. редкол.

П.С.Сохань. – Л., 2011. – Вип.ІХ (нової серії ІІІ). – 100 с.

Генеалогічні записки / Гол. редкол.

П.С.Сохань. – Л., 2012. – Вип.Х (нової серії ІV). – 100 с.

Генеалогія: Зб. наук. пр. / Гол. редкол.

В.А.Смолій, упор. В.В.Томазов. – К.: Простір, 2013. – Вип.1. – 440 с.

Гуржій О.І., Ресент О.П.

Іван Скоропадський. – К.: Арії, 2013. – 222 с. (серія «Гетьмани України та їхня доба»)

Давидович Л.Я.

Політика Республіки Індія щодо країн пострадянського простору (1991–2004 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. – 192 с.

Дворянский календарь: Справочная родословная книга российского дворянства / Отв. ред. А.А.Шумков. – Москва: Старая Басманная, 2013. – Тетрадь 17. – 228 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. С.Є.Камінський. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2010. – Вип.3 (52). – 288 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2010. – Вип.4 (53). – 220 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2011. – Вип.2 (55). – 202 с.

Дослідження світової політики:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2011. – Вип.3 (56). – 378 с.

Дослідження світової політики:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2012. – Вип.1 (58). – 244 с.

Дослідження світової політики:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2012. – Вип.3 (60). – 250 с.

Колекція зброї та військового спорядження:

Альбом / Упор. Т.М.Радієвська, О.О.Якубенко, С.А.Сорокіна. – К.: Мистецтво, 2011. – 64 с.

Купчинський О.

Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури: Вибрані статті та повідомлення / Редкол.: О.Вінниченко, Л.Войтович, І.Гирич та ін. – Л.: Наук. тов. ім. Шевченка, 2011. – Т.3. – 664 с.

Леп'явко С.

Чернігів: Історія міста. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.

Листування Ярослава Дашкевича

та Івана Бутича (1960–1986) / Упор. А.Фелонюк. – Л.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Львівське відділення, 2012. – Вип.3: Львівські історичні праці. Джерела. – 296 с.

Память трагического: события, люди, история: Сб. мат. Междунар. круглого стола, посвящ. 75-летию массовых полит. репрессий в Казахстане, (19 октября 2012 г.) / Отв. ред. З.Е.Кабульдинов. – Астана: Enter Group, 2012. – 212 с.

Политика «Малого октября» и голод в Казахстане: Сб. мат. науч.-практ. конф. / Отв. ред. З.Е.Кабульдинов. – Астана, 2012. – 260 с.

Православ'я в Україні: Зб. мат. Всеукр. наук. конф., 22 листопада 2011 р. / Під ред. єпископа переяслав-хмельницького і бориспільського Єпіфанія (Думенка) та протоієрея В.Клоса. – К.: Київська православна богословська академія, 2011. – 572 с.

Православ'я в Україні: Зб. мат. II Всеукр. наук. конф., 20 листопада 2012 р. / Під ред. архієпископа переяслав-хмельницького і бориспільського Єпіфанія (Думенка) та протоієрея В.Клоса. – К.: Київська православна богословська академія, 2012. – 581 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Гол. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.8. – 310 с.

Рибак І.В.

Повсякденне життя подільського селянина в доколомосний період (1921–1928 рр.). – Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2012. – 164 с.

Рибак І.В., Свідерська О.М.

Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу неспівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921–1929 рр.): Історико-економічне дослідження. – Кам'янець-Подільський: Сисин Я.І., 2013. – 216 с.

Ричка В.

«...И просвьти ю крещеньем святым»: (Християнізація Київської Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 222 с.

Рукавицын И.А.

Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX в. в открытках, документах и фотографиях. – К.: Книга-плюс, 2013. – Т.1. – 352 с.

Рукавицын И.А.

Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX в. в открытках, документах и фотографиях. – К.: Книга-плюс, 2013. – Т.2. – 368 с.

Село Дягова в материалах «Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.» / Упор. Д.Казіміров. – Чернівці: Лозовий В.М., 2013. – 232 с.

Социализм: XXI век: Поиск путей к справедливому строю – с учётом объективных реалий, современных запросов и уровня сознательности людей / Рук. авт. кол. И.И.Мигович. – К.: Бизнесполиграф, 2013. – 488 с.

Труды Государственного Эрмитажа:

Мат. Междунар. конф., сост. 14–18 мая 2007 г. в Государственном Эрмитаже / Редкол.: Б.С.Короткевич, Д.А.Мачинский, Т.Б.Сениченкова. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. – Т.XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. – 656 с.

Украинская восточная диаспора

в контексте современных культурно-исторических и общественно-политических процессов в постсоветских государствах: Сб. мат., выступ., докл. и сообщ. участников «круглого стола», состоявшегося в рамках Первых междунар. Шевченковских чтений (16–18 марта 2012 г.) / Пред. редкол. О.А.Дёмин, сост. и упор. П.В.Токарь. – Астана, 2012. – 434 с.

Українська революція 1917–1921

років: погляд із сьогодення / Гол. редкол. В.М.Литвин. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2013. – 656 с.

Чайковский А.

Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – 704 с.

Чухліб Т.

Іван Мазепа. – К.: Арії, 2013. – 224 с. (серія «Гетьмани України та їхня доба»)

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

Construction or Deconstruction: How “Modern History of Ukraine” Must Look? (*P.R. Magocsi, Toronto, Canada*) 4

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the Anniversary of the Independence of Ukraine

DANYLENKO V.M., DEREVINS’KYI V.F. State Activity of V.Chornovil (1990–1999s) 8

KUZ’MENKO YU.V. (*Nizhyn*). Party-State Nomenclature in the Sovereignty Conditions (March, 1990 – August, 1991s) 26

SHUL’HA T.S. Ukrainian National Democracy and Crimean Issue in the Early 1990s: Among Raison D’État and Democracy Ideal 40

PADALKA S.S. Changes in the Size, Economic Behavior, Needs and Values of the Peasantry of Ukraine (1990–2000s) 48

KOVPAK L.V. Environmental Problems in Activity of the Non-Governmental Ukrainian Organizations 63

***

HOROBETS’ V.M. “Black Council” of 1663: the Event and its Socio-Political Context . . . 78

IVANENKO O.A. Relations Between Novorosiiia University Scientists and Foreign Scientific Centres (Second Half of the 19 – Early 20th Century) 112

HREBEN’ YA.A. (*Minsk, Belarus*). The Arrangements of the Occupation Power in the Social Sphere in Belarus (1941–1944s) 136

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

ARISTOV V.YU. Annalistic Compilation: Term History and Evolution of Definition . . . 153

BORCHUK S.M. (*Ivano-Frankiv’sk*). “Soviet Encyclopedia of History of Ukraine” – the First Historical Encyclopedia in USSR 170

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Ploky S. The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires (*O.L.Osipian, Kramators’k*) 193

Petryshak B. “Knight of the Pen and Inkpot” – Wojciech Zimnicki, the Clerk of L’viv (1583–1639s) (*N.O.Bilous*) 200

Konyk O. Russian Empire State Duma Deputies from the Overdnipro Provinces (1906–1917s) (*V.S.Shandra*) 204

Paliienko M. Theophil Hornykiewicz and Ukrainian Archival Collection in the Vienna (*M.F.Dmytriienko, Ya.O.Ishchenko*) 210

CHRONICLES

YAS’ O.V. International Scientific Conference “Ukrainian Soviet Historiography Lights and Shadows” and the Round Table “Teaching in the Schools the 20th Century Pain Points of History of Ukraine” 216

LYTVYN M.R. (*L’viv*), SEREDA O.V. (*L’viv*). III Scientific Readings Commemorating the Academician Ya.Isaievych 223

MOROZOVA O.S. International Scientific Conference “The History of Ukraine of 20th Century in the Covering of the Foreign Historiography” 225

ANNIVERSARIES

REIENT O.P. Commemorating the 70th Anniversary of the Doctor of History, Professor P.V.Dobrov 227

IN MEMORIAM

SOKHAN’ PAVLO STEPANOVYCH 230

SHEVCHENKO VIKTOR MYKOLAIOVYCH 236

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 238